

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSTANBUL ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

19. YÜZYIL AVRUPALI KADIN SEYYAHLARIN
GÖZÜNDEN OSMANLI KADINI

Gülsün UÇAR

2501170430

TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. Mehtap ÖZDEĞER

İSTANBUL-2021

ÖZ

19. YÜZYIL AVRUPALI KADIN SEYYAHLARIN GÖZÜNDEN OSMANLI KADINI GÜLSÜN UÇAR

19. yüzyılda Doğuya dair yazılan Avrupa notları önceki yüzyıllardan ziyade farklı amaçlara da hizmet etmektedir.

Merak uyandıran Osmanlı Devleti'ne ulaşmak için hem sömürge ve keşif niyetiyle hem de oryantalizmin teşvikiyle Osmanlı Devleti'ne dair geniş bir gözlem sahası oluşmuştur. Bu saha içerisinde önceki yüzyıllarda Avrupalı seyyahlarca kaleme alınan gözlemlerle karşılaştırıldığında 19. yüzyıldaki seyahat yazımları, Osmanlı'nın mahrem'ine yani haremine ışık tutulduğunu göstermektedir. Osmanlı kadınının özeline dair üstü kapalı veya kulaktan dolma harem hikayelerini aktaran Avrupalı erkek seyyahların yerine Avrupalı kadın seyyahların yazdıkları, hemcinsleri Osmanlı kadınının yaşantısına şahitlik ederek bilgi aktarımına fırsat tanır.

Oryantalizmden ve kendi kültüründen farklı şekillerde etkilenmiş ve temelini oturtmuş Julia Pardoe, Lady Hornby ve Lucy M.J. Garnett gibi kadın seyyahların kalemleri de bu doğrultuda okura önemli içerik sunmaktadır. Osmanlı kadınının mahremini anlatmak ve onu anlamak açısından yine bir kadının penceresinden bakmak seyahatname alanında zengin ve özgün bir perspektif kazandırmaktadır.

Anahtar sözcükler: 19. yüzyıl, Osmanlı kadını, Avrupalı kadın, seyyah, oryantalizm.

ABSTRACT

19. CENTURY FROM THE EYES OF EUROPEAN WOMEN TRAVELER'S OTTOMAN WOMEN

GÜLSÜN UÇAR

European notes written on the East in the 19th century also serve different purposes compared to previous centuries.

In order to reach to the Ottoman Empire, which aroused a common curiosity, a wide observation area regarding the Ottoman Empire was formed both with the intention of colonization and exploration and with the encouragement of orientalism.

When compared with the observations written (penned) by European travelers in the previous centuries in this field, the travel writings in the 19th century show that the Ottoman mahram, that is, the harem, was shed light. Instead of European male travelers telling the stories about the private or hearsay harem of Ottoman women, the writings of European women travelers provide the opportunity to convey information by witnessing the life of their fellow Ottoman women.

The pens of women travelers who have been influenced and based on Orientalism and their own culture in different ways, such as Julia Pardoe, Lady Hornby and Lucy M.J Garnett, also present significant content to the reader in this direction. In terms of explaining the intimacy of Ottoman women and understanding it, looking from a woman's window gives a rich and original perspective in the field of travel books.

Key words: 19th century, Ottoman women, European women, traveler, orientalism.

ÖNSÖZ

Bu tez çalışmasının amacı, kendini yenilemeye çalışan 19. yüzyıl Osmanlı Devleti ve toplumunun, oryantalist Avrupa nazarında önceki yüzyıllarda genele hâkim olan erkek tarih yazımından ziyade Avrupalı kadın kalemiyle Osmanlı kadınının anlatmaktır.

Bu çalışmada Osmanlı kadınının dünyası Müslüman ve Gayrimüslim olarak tasnif edilmiştir. Aynı zamanda aynı dinin mekânsal tasniflerine de uyularak farklı kültürlerin yaşamlarına yer verilmiştir. Julia Pardoe ve Lady Hornby'nin tasnifleri genellikle şehirli kadın üzerine şekillenirken Lucy M.J. Garnett için daha geniş çaplı bir Osmanlı kadını portresinden bahsedilebilir.

Çalışma boyunca temelde ele alınan üç kadın seyyahın birincil eserleri “Sultanlar Şehri İstanbul”, “Kırım Savaşı Sırasında İstanbul” ve “Türkiye'nin Kadınları ve Folklorik Özellikleri” üzerine şekillenmekle birlikte ikincil kaynak olarak konuyla ilgili çokça kaleme alınmış kitap ve makalelerden faydalanılmıştır. On dokuzuncu yüzyıl modernizm ile yüzleşen Osmanlı kadınının içinde bulunduğu durumu hemcinsi ve modernizmin içinden gelen Avrupalı kadınlar tarafından değerlendirilmesi yönüyle, bu çalışmanın kadın çalışmaları sahasında ve Osmanlı'nın toplumsal dönüşümleri araştırmalarında faydalı bir akademik kaynak olacağı kanaatindeyim.

Çalışmanın ortaya çıkması ve tamamlanması sürecinde yardımlarını ve motivasyonunu esirgemeyen kıymetli fikirleri ile beni yönlendiren danışman hocam Prof. Dr. Mehtap Özdeğer'e, kıymetli validem Nezahat Uçar'a, her anlamda desteğini hissettiğim eşim Savaş Uçar'a ve varlığı ile çalışma sürecimi daha zevkli hale getiren kızım Zeynep Asya Uçar'a teşekkür ederim.

GÜLSÜN UÇAR

İSTANBUL, 2021

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	ii
ABSTRACT.....	iii
ÖNSÖZ.....	iv
İÇİNDEKİLER.....	v
KISALTMALAR.....	vii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

19. YÜZYIL AVRUPALI KADIN SEYYAHLARIN GÖZÜNDEN OSMANLI KADINININ FİZİKSEL ÖZELLİKLERİ VE GİYİMİ

1.1. Müslüman Kadınların Fiziksel Özellikleri ve Giyimi.....	20
1.2. Gayrimüslim Kadınların Fiziksel Özellikleri ve Giyimi.....	43

İKİNCİ BÖLÜM

19. YÜZYIL AVRUPALI KADIN SEYYAHLARIN GÖZÜNDEN OSMANLI KADINININ AİLE HAYATI

2.1. Osmanlı Kadınlarının Eş Seçimi	
2.1.1 Müslüman Kadınların Eş Seçimi.....	68
2.1.1. Gayrimüslim Kadınların Eş Seçimi.....	73
2.2. Osmanlı Kadınlarının Düğün Törenleri, Adetleri	
2.2.1. Müslüman Kadınının Düğün Törenleri ve Adetleri.....	74
2.2.2. Gayrimüslim Kadınların Düğün Törenleri ve Adetleri.....	89
2.3. Osmanlı Kadınlarının Aile İlişkileri	
2.3.1. Müslüman Kadınların Aile İlişkileri	109
2.3.2. Gayrimüslim Kadınların Aile İlişkileri	131

2.4. Osmanlı Kadınlarının Evliliklerinde Boşanma	136
--	-----

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AVRUPALI KADIN SEYYAHLARIN GÖZÜNDEN OSMANLI

KADINININ SOSYAL HAYATI

3.1. Avrupalı Kadın Seyyahların Gözünden Osmanlı Kadınının Eğlence Alışkanlıkları	
3.1.1. Ev Ziyaretleri.....	153
3.1.2. Hamam Alışkanlıkları.....	162
3.1.3. Mesire Gezileri.....	167
3.1.4. Diğer Eğlence Alışkanlıkları.....	177
3.2.Osmanlı Kadınının Eğitimi	181
SONUÇ.....	189
KAYNAKÇA.....	192
EKLER.....	196

KISALTMALAR

a.e.	: aynı eser
a.g.e.	: adı geçen eser
a.g.m.	:adı geçen makale
Ank.	: Ankara
Aüif.	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
bkz.	: bakınız
c.	: cilt
Çev.	: Çeviren
Ed.	: Editör
Ed. n.	: Editörün notu
Der.	: Derleyen
Haz.	: Hazırlayan
MHB	: Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Özel Hukuk Bülteni
s.	: sayfa
T.T.K.	: Türk Tarih Kurumu
Yay.	: Yayınları

GİRİŞ

Seyahat, merak dürtüsüyle kendinden olmayanı keşfetme ve anlamlandırma arzusu ile eyleme geçen bir devridaim meselesidir. Seyahat, suyun yeryüzünde sürekli akması anlamına gelen Arapça ‘seyh’ kelimesinden türemektedir.¹ Bu tanımla yola çıkarak insanın yeryüzünde dolaşması da suyun dolaşması ile bağdaşmış ve dolaşan kişiye seyyah denmiştir. Bu zincirin son halkası ise seyyahın eylemini edebi bir metin haline getirdiği seyahatnamedir. İşleyen döngü içerisinde seyyah oluşu, hareketi temsil eden yüklemi ise seyahatname sembol eder. Meraklı bir gezgin için unutulmasını engelleyen ve seyyah kimliğini kazandıran unsur da meydana getirdiği seyahatnamesidir.²

Doğu ve Batı dünyası için farklı tarihsel süreçlerde farklı coğrafya ve kültürlerin etkileşimi ile seyyahın ilgi alanları ve hatta karakterine göre çokça alt başlık oluşabilecek seyahatname türleri görülmektedir. Bir seyyahın bulunduğu coğrafya üzerinde yaptığı seyahatler de etnik çeşitlilik doğrultusunda birçok alt başlık oluşturabilir. Türk- İslam dünyası için Osmanlı topraklarında yaşayıp, civar semtlerde farklı kültürler keşfeden, gözlemleri ile seyahatname oluşturan Evliya Çelebi, yerli seyyah olup, seyahatnamesi ile halen aramızda dolaşmaktadır.

Siyasi, kültürel ve iktisadi sebepler ise Doğu ile Batı arasındaki etkileşimin nihai bir sonucu on dokuzuncu yüzyıl oryantalist seyahat, kendinden olmayana dair bilgi edinmenin yanı sıra değişen dünya dengeleri sebebiyle ötekine karşı strateji

¹ Şemsettin Sami, **Kamus-i Türki**, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1989, s. 753; Mustafa Çağrııcı, “Seyahat, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, c. 37, İstanbul, 2009, s. 7.

² Nazlıgül Bulut, “19. Yüzyıl Seyahat Yazımında Oryantalist Etkiler: Lady Hornby’nin İstanbul Mektupları”, Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İstanbul Araştırmaları Anabilim Dalı**, İstanbul, 2016, s. 2.

geliştirmeyi amaçlar. Nitekim oryantalist yazım denildiğinde akla gelen ilk isim olan Edward Said'e göre bu akım on sekizinci yüzyılın sonları ile on dokuzuncu yüzyılın başlarına tekabül eder.³ Dünya sahnesinde kolonyal bir politikayla süreci yöneten Batı için, oryantalist metin yazımı edebi ve kültürel alanda da bir tür sömürgeleştirmeyi ifade ediyordu. Doğu, Batı'ya göre işlenmeyi bekleyen bir kaynak niteliğindeydi.

Bu etkileşim sonucunda Doğu'dan Batı'ya ciddi oranda aktarım yapılmıştır. Bilimsel açıdan yapılan aktarımlar içerisinde Arap sayı sistemi, tüccarlar arasındaki etkileşimle matematik alanındaki bilgilerin aktarımı, İbn-i Heysem'in "Kitabu'l-Menazir-Mercekler" kitabı mercek ve fotoğraf makinesinin oluşması, İbn-i Sina'nın "Kanun fi't-Tıb" adlı eseriyle Batı'nın tıp alanında kaynak olarak kullanılması verilebilecek sayısız örneklerden yalnızca birkaçıdır.⁴

Bilimsel aktarımların yanı sıra lüks yaşam kapsamında değerlendirilebilecek örneklerden biri de tekstildir. Özellikle Türk halıları çok ilgi görürken, Osmanlı'dan edinilen ipek kumaşlar on sekizinci yüzyılda Avrupa modasında çokça kullanılır. Nitekim Fransız İhtilali'nin meşhur kraliçesi Marry Antoinette'in gardırobunda Musul'dan getirilen hafif ince muslin kumaşlar yer almaktadır. On sekizinci yüzyılda İstanbul'da konaklamış Lady Montagu'nun da Osmanlı kıyafetleri ile çok sayıda resmi bulunmaktadır.⁵

Oryantalist tutum ile egemen erkek tarih yazıcılığı, Doğu imgesini daha çok merak edici ve çekici kılmıştır. Araştırılmaya cazip ve meyilli bir alan olması nedeniyle Doğu'ya gelen seyyah sayısı da paralel olarak artış göstermiştir. Nitekim halihazırda var olan geleneksel tarih yazımı ataerkil sistemden temelini almaktaydı. Dolayısıyla kadın ve kadın tarihine ilişkin bilgilerin azlığı feminist soruları doğurmuş, antik idealler üzerine dayandırılmış cinsiyetçi tarih yazımı geleneğine karşı tarihsel

³ Edward Said, **Şarkiyatçılık**, Terc. Berna Ülner, İstanbul, Metis Yayınları, 1999, s. 52.

⁴ Filiz Barın Akman, **Batılı Kadın Seyyahların Gözüyle Osmanlı Kadını**, Kopernik Yayınları, 2009, s. 26.

⁵ Akman, a.e. s. 25-29.

sınırları feminist teori ve metodolojiyle nesnellik ve pozitivizm üzerinden yeniden çizmeye çalışmışlardır.⁶

Özellikle on dokuzuncu yüzyılda yaşanan gelişmeler sonucunda- buharlı gemilerin ve demiryollarının yaygınlaşması- erkek yolcuların arasına kadın yolcuların da karışmasıyla seyahatname alanında Batı'nın Doğu yorumlarına yeni bir soluk gelmiştir. Erkeklerin aktardığı “Binbir Gece Masalları” ile Doğu'ya dair oluşan egzotik ve hayali tahminler yerini daha gerçekçi ve farklı perspektif değerlendirmeler içeren metinlere aktarmıştır. Bu çalışmada da on dokuzuncu yüzyıl öncesi erkek tarih yazıcılığı ve oryantalist tutumlar göz önünde bulundurularak, kadın seyyah bakış açısı ile Osmanlı kadınının dünyasına Avrupalı kadının açtığı pencereden bakmak, farkları gözlemlemek amaçlanmıştır.

Tez üç bölümden oluşmakla birlikte, bölüm başlıkları içerisinde çeşitli konular ele alınmıştır. Birinci bölümün konusu, Avrupalı kadın seyyahların gözünden Osmanlı kadınının fiziksel özellikleri ve giyimidir. İlk etapta hâlihazırda var olan süreç değerlendirilecek, Osmanlı kadının fiziksel görünüşü ve giyim kuşamına dair Avrupa'dan gelen modernizm rüzgarından ne ölçüde etkilendiği, etkileşimin ülkede özellikle düşünür ve siyasiler tarafından nasıl karşılandığı, ne tür tartışmaları meydana getirdiği incelenmiştir. Ardından on dokuzuncu yüzyılda modaya öncülük eden modern tanımın sahibi Avrupa'nın ve oradan gelmiş kadınlarının estetik algısıyla Türk kadınını okura aktarımları analiz edilmiştir. Zira önceki yüzyıllarda aynı konuyu ele almış erkek seyyahların kadınların görünmez yönlerine dair ele aldıkları tasvirler, Avrupalı kadınlara görünür olması nedeniyle yapılan yorumun farklı bir değer edindiği tartışılmıştır. Osmanlı kadının Avrupa'dan gelen moda akımıyla kendi kültür arasındaki ilişkisi saray ve diğer haremlemler üzerinde kadın seyyahların gözünden değerlendirilerek özgünlük ve estetik yorumları incelenmiştir. Bu durum Avrupalı kadın seyyahların çokça işledikleri bir konu olarak eserlerinde yer almaktadır.

⁶ Serpil Çakır, **Osmanlı Kadın Hareketi**, Metis Yayınları, İstanbul, 2010, s. 34.

Bir yandan geleneksel alışkanlıklarından tamamen sıyrılamayan Osmanlı kadını, diğer yandan Avrupa modasını takip etmeye çalışır. İkisi arasında kalıp aidiyet sorunu yaşarken bu durum seyyahların da dikkatini çokça cezbeder. Özgünlük tartışmaları, Osmanlı kadınının Avrupalı kadınları nasıl değerlendirdikleri, Avrupalıların saç ve kıyafetlerine karşı duydukları merak, farklı kıtalar ve kültürlerdeki iki kadının etkileşimi, göreceli güzellik ve şıklık tanımları gayrimüslim ve Müslüman kadınlar üzerinden gözlemlenmiştir.

İkinci bölümün konusu Osmanlı kadınının aile hayatıdır. Öncelikle Osmanlı ailesi klasik dönemdeki haliyle temel olarak analiz edilmiştir. On dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde ülke çapında yaşanan gelişmelerin ve izlenen siyasi adımların ortaya çıkardığı ‘Tanzimat ailesi’ gibi yeni tanımlar ve tartışmalar incelenmiştir.

Ayrıca Müslim ve gayrimüslim olarak ele alınan aile hayatı eş seçimi, düğün, törenler ve adetleri, aile ilişkileri son olarak boşanma şeklinde konu içerisinde değinilmiştir. Farklı dinler ve kültürlerin her başlıkta aynı süreci farklı gelenek ve kurallarla yaşamaları Osmanlı coğrafyası üzerindeki etnik kimliğin zenginliğinden kaynaklanmaktadır. Osmanlı kadınının eş seçiminden boşanmaya değin yaşayabileceği her durumda var olan ya da olmayan hakları, sosyal statüsü, evlilik sorumlulukları, çökeşlilik, yaşadığı ev, dünyaya getirdiği çocuk, miras ve veraset gibi maddeler gerek kırsal gerekse şehirli kadın üzerinden detaylıca tasnif edilip incelenmiştir ayrıca dönemin Avrupası’nda kadının evlilik bünyesindeki statüsü ve hakları da analiz edilerek mukayese edilmiştir. Bu incelemenin maksadı ise Avrupalı kadınların Osmanlı kadınına aile hayatını yorumlarken alışkın oldukları düzenleri hakkında bilgi edinmektir. Edinilen bilgiler sonucunda yapılan yorumların objektifliğini sorgulamak ve tutumlarından emin olmak mümkün olacaktır.

Son olarak üçüncü bölümün konusu Osmanlı kadınının sosyal hayatıdır. Avrupalı kadın seyyahların Osmanlı kadınının sosyal hayatına dair gözlemlerini ele almadan önce on dokuzuncu yüzyılda Osmanlı düşünce dünyasında kendini gösteren Fatma Aliye, Şair Nigâr ve Emine Semiye gibi kadınların eserleri incelenecektir. Tam görünürlüğün sağlanması her ne kadar yirminci yüzyılda gerçekleşse de on dokuzuncu

yüzyılın son yılları da Osmanlı kadınının yazım hayatına adım attığı bir dönemdir. Bu kadınlar Osmanlı toplumunun etkisinde kaldığı modernleşme algısını toplumun özellikle kadının hangi alanlarla benimsemesi gerektiğini sorgular. Dönemin ünlü gazetelerinde yazıları yayımlanan hanımlar Osmanlı kadının toplum içerisinde ne tür problemler yaşadığı ve ne tür beklentileri olduğunu duyurmak ister. “Üç Hanım”, “Hanımlara Mahsus Gazete” gibi yazılar ve dergiler on dokuzuncu yüzyılın sonlarında kadınların seslerinin daha yüksek çıkarmasını sağlayan araçlardan birkaçıdır. Nitekim bu ilk adımlar yirminci yüzyılda kendisini daha belirgin hale getirerek kadınların düşüncelerini daha geniş kitlelere duyurmasını sağlayacak, hak taleplerini cesurca savunmalarına zemin oluşturacaktır. Avrupalı kadınların genel olarak Osmanlı’nın üst sınıf ailelerinin haremlerine yaptıkları ziyaretler bu inceleme kapsamında alanı daraltsa da Osmanlı kadınının sosyal hayatına dair yapılan gözlemler genellikle her kesimden Osmanlı kadınının gündelik hayatını yansıtmaktadır.

Osmanlı kadınının sosyal hayatında ev ziyaretleri, hamam alışkanlıkları, mesire gezileri eğlence alışkanlıklarının en önemli üç maddesidir. Osmanlı kadınlarının kurdukları dostluklar ile haremde müzik eşliğinde ziyafet çekerek ve birbirlerine kendilerini görsel ve manevi açıdan ispatlayabildikleri bu alanlar Avrupalı seyyahlar için detaylar üzerinden işlenecek bir manzara niteliği taşır. Hamam kültürü yüzyıllardır varlığını korumuş ve Osmanlı toplumunda kadim bir gelenek olarak benimsenmiştir. Temizlik ve iman ilişkisi ile de bağdaştırılan bu gelenek Avrupalı kadınlar için kimi zaman işkenceye dönüşürken kimi zamansa eğlenceli sahnelere dönüşür. Hamama gidiş, hamamda geçirilen süreç ve eve dönüşün belirli usul ve göstergelerle yapılması, Avrupalı kadınların, hamamın Osmanlı kadınının hayatındaki önemini anlaması açısından çokça mesaj vermektedir. Mesire alanlarındaki geziler de bu alışkanlıkların başında gelir. Göksu Nehri ve Sadabat Deresi’nde Avrupalı kadın seyyahların Osmanlı kadınlarının içinde bulunduğu manzara tasvirleri seyahatnamelerinde yadsınamayacak kadar fazla yer alır. Maddi açıdan ve statü açısından birbirinden çok farklı pek çok kadını aynı alanda bir arada gören seyyahlar için görüntünün zenginliği kalemlerine tezahür eder. Diğer eğlence alışkanlıkları bölümünde ise Osmanlı kadınlarının Açık hava sahnesi, düğün ve sünnet eğlenceleri, baloları ve benzer danslı toplanmaları farklı dinler ve kültürler ışığında incelenecektir.

Dolayısıyla Osmanlı kadınının sosyalleşme alanları olarak gündelik hayatındaki eğlence alışkanlıklarına değinen Avrupalı kadın yazarların metnindeki gözlemlerine yer vermekle dönemin Osmanlı kadınını tam anlamıyla anlamak ve değerlendirmek amaçlanmaktadır.

Sosyal hayatın bir parçası olan eğitim maddesi tezin son başlığıdır. On dokuzuncu yüzyıl Osmanlı kadının eğitimi konusunda aydın çevreler tarafından ‘iyileştirme’ maksatlı çözüm önerileri geliştirilmiştir. Nitekim “salon eğitimi” bunlardan biridir. Uzun vadeli sonuç vermeyen bu eğitim sistemi ile Avrupalı hocalar tarafından üst sınıf bir ailenin üyesi kadına özel dersler verilerek eğitmek amaçlanır. On dokuzuncu yüzyılda Osmanlı kadını enstrümana oldukça ilgilidir ki bu kadın seyyahların ziyaretleri sırasında sıklıkla şahit oldukları bir manzardır.

İmparatorluğun her ne kadar kız eğitimine dair yenilikçi bir tutumu olsa da on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı’nın kırsal ve şehir kesimlerindeki kadınları için Avrupalı kadın seyyahların gözlemleri genellikle geleneksel eğitim kalıplarından ibarettir. Bu bölümde şehirli ve kırsal bölgelerdeki Osmanlı kadınlarının dinleri ve kültürleri kapsamında aldıkları eğitimler Avrupalı kadın seyyahlardan aldıkları eleştiri ve beğenilerle analiz edilerek dönemin eğitim sisteminin yeterliliğinin sorgulanması amaçlanmaktadır.

Bugüne değin kadın çalışmaları kapsamında ve kültür tarihi gibi başlıkların altında Osmanlı kadını ile ilgili çok sayıda araştırmanın yapıldığı muhakkaktır fakat bu çalışma; mekân ve konu unsurları çok detaylıca değerlendirildiği için en kapsamlı tez çalışması olduğu düşünülmektedir.

Konu ile ilgili birincil ve ikincil düzeyde yazılı ve çevrimiçi olmak üzere onlarca kaynak taranmıştır. Konu, Avrupalı Kadın Seyyahların Gözünden Osmanlı Kadını olsa da bazı alt başlıklarda Osmanlı’nın kadınlarına ve aydınlarının konularla ilgili mevcut fikirlerine, duruşlarına ve icraatlarına yer verilerek perspektiflerin tutarlılığında ilerlemek tercih edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

19. YÜZYIL AVRUPALI KADIN SEYYAHLARIN GÖZÜNDEN OSMANLI KADINININ FİZİKSEL ÖZELLİKLERİ VE GİYİMİ

19. yüzyıl, Osmanlı toplumu için pek çok alanda geleneksel ile modernin çatışma halinde olduğu bir süreçtir. Kıyafet de bu alanlardan biridir. Erkeklerin kıyafeti için II. Mahmut döneminden itibaren resmi modern değişiklikler yapılmıştır. Kadınların kıyafetlerindeki değişimler ise Tanzimat döneminden sonra modernleşme reformlarının topluma yansısıyla resmi olmayan olağan bir süreçte baş göstermiştir. Şehirdeki kadının çok daha hızlı geçirdiği bu süreci kırsalda yaşayanlar daha geriden izlemiştir.⁷

Toplumsal değişimin hızla gerçekleştiği 19. yüzyıl için Osmanlı kadını da sahip olduğu hayat, inanç, düşünce ve imkanları içerisinde çatışmalar yaşamıştır. Modernleşmenin cazip yenilikleri karşısında geleneksel ve dine dayalı yaşamları başlangıçta direnç gösterse de zamanla adapte olmuştur. Özellikle kadın hareketleri ve sonrasında elde ettiği sosyal ve hukuki haklar doğu kadınlarını geleneksele karşı mücadeleye sevk etmiştir. “Kadının özgürleşmesi” mücadelesinin topluma yansıyan sembollerinden biri kılık kıyafettir. Ancak bu durum yani kadının giyimi yalnızca bireysel özgürlük değil daha fazlası olarak değerlendirilir. Modernleşen toplumların bütün imaj tasarımlarının kadınların payına düşeni olarak tartışılır. Modernleşmenin bir ölçüsü, sembolü olarak değerlendirilir. Bu düşünceyi benimseyen modernleşme taraftarlarının karşısında, kadının kıyafetindeki değişimleri toplumsal yapının çözülmesiyle ortaya çıkmış bir yozlaşma sorunu olarak değerlendiren muhafazakâr

⁷ Namık Sinan Turan, “Modernleşmeyi Semboller Üzerinden Okumak: Son Dönem Osmanlı Kadın Kıyafetinde Değişim ve Toplumsal Tartışmalar”, **Kadın Araştırmaları Dergisi**, 2013/1 sayı: 12, s. 112.

düşünceler yer almıştır. Muhafazakâr camia özellikle İslami kurallara uyup uymadığını tartışmıştır.⁸

Servet-i Fünun yazarlarından Ahmet Mithat Efendi romanlarında ve yazılarında, okura, medeniyetin kılık kıyafette değil terbiye ve şahıslarda aranması gerektiğini belirten düşünceler sunmaktadır. Ona göre bir kadının özgürlüğü için tesettürü mâni bir durum teşkil etmez. Aynı şekilde Namık Kemal de benzer görüşlere sahiptir. Kemal'e göre Batılı yaşam, İslam'ın mahremiyet anlayışıyla uyuşmaz. Kadınların tesettüre uymayan şekilde sokağa çıkıp, danslı partilere katılımı Osmanlı ahlakına da ters düşmektedir. Bu düşünceler etrafında anlaşıldığı üzere kadın sorunu Tanzimat'la başlayan modernizmin sınırlarını oluşturmaktadır.⁹

Edebiyat camiasından ziyade muhafazakâr tutumun başında iktidar gelmekteydi. Özellikle 18. yüzyılda kadınların mesire alanlarında daha görünür hale gelmesi devleti rahatsız etmiştir. Bu rahatsızlık beraberinde mekân ve kıyafet kısıtlamasına giden bir fermanın sebebi olmuştur. 1751 tarihli ferman, kadınların Beykoz ve Üsküdar'daki bazı bahçeleri ziyaretten men edildiğine dair hüküm içermektedir. Daha öncesinde ise 1725 yılında kadınların kıyafet konusunda taviz verdiği ve bunun kanunlara aykırı bir durum olduğuna dair dikkat çekilmektedir. Bu fermanın dayanağı ise Osmanlı hukukunda Müslüman ve Gayrimüslim halk için giyim kuşam konusunda var olan kanunlardır ve devlet, halkı ilgili kanunlara uyulması yönünde bu fermanlarla uyarmaktaydı. Bu kısıtlamalar ve yasaklar Tanzimat dönemine kadar sürmüştür. Kamusal alanda henüz bir adım atılmış olmasa da Tanzimat sonrası süreçte kadının Avrupa modasına olan ilgisi benimsenmiş ve Osmanlı kadınları beğendikleri elbiseleri Beyoğlu'ndaki terzihanelerde dikim imkânı bulmuşlardır.

⁸ Ellen L. Fleischmann, "The Other Awakening: The Emergence of Women's Movements in the Modern Middle East 1900-1940", *Social History of Women and Gender in Modern Middle East*, Ed. Margaret L. Meriwether and Judith E. Tucker, Wetview Press, 1999, s. 89-134, Namık Sinan Turan, a.e., s. 106.

⁹ Turan, a.g.m., s. 113.

Osmanlı seçkinlerinin kızları ve eşleri özellikle Batı modası için birer vitrin olarak görülebilir. Bilhassa bu grup içerisinde Abdülhak Hamit'in de güzelliği ve zarafetine vurgu yaptığı, Avrupalı kadınların İstanbul'a geldiklerinde Türk haremi ziyareti yapmak isterlerse, gidilen harem kadını Şair Nigâr hanımdır. İstanbul hanımları için giyim kuşamı bir zevke ve uğraşa dönüştüren, Batılı gibi giyinen Nigâr Hanım, Batılılar içinse otantik bir doğu kadını portresi sunmaktadır. Bu analize sıkça rastlanması Osmanlı kadınının Avrupa modasına özellikle Frenk modasına olan ilgi ve yönelimi tam manasıyla gerçekleşmiş değildir. Benzediği söylenebilir. Nigâr Hanım seçkinler arasında evde örtünme usulünü kaldıran ilk kadınlardan biri olma özelliğini taşır. Kırsal kesim kadınları için dışarı çıkarken dahi çok önemli olmayan bu durum, şehirli kadın için oldukça ciddi bir gelişmedir.¹⁰

Bu konuda gözlem ve analiz yapmış bir diğer kesim ise Avrupalı seyyahlardır. Aşağıda detaylı olarak gözlemlerine yer verilen Julia Pardoe, Lady Hornby ve Lucy M. J. Garnett gibi kadın seyyahlar, Osmanlı kadınının Avrupa modasına olan ilgisini “özenmek” olarak değerlendirmiştir. Hatta geleneksel kıyafeti, özenmiş oldukları Batı giyiminden çok daha özgün ve göz alıcı bulmaktadırlar. Ancak ferace bu beğenin dışında kalmakla beraber çok eleştiri almıştır. Eğitimi, hakları gibi konular gündeme gelmiş ve on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında açılan kız rüştiyeleri devamında sanayi mektepleri yeni düzende kadınlar için atılan adımlardan birkaçı olmuştur.

19. yüzyıl Batılı seyyahları Osmanlı kadınının hayatını gözlemlediğinde Batı'ya ve modernleşmeye dair obje bulmakta hiç zorlanmamıştır. Bu konuda Pera'da Avrupa'dan ithal edilmiş kadın modası dergileri ve yayınları elit kızların dikkatini cezbeden yeniliklerden biridir.¹¹

¹⁰ Turan, a.g.m., s. 114.

¹¹ Edmond De Amicis, Constantinople, Foreword by Umberto Eco, Hesperus Press, London, 2005., Namık Sinan Turan, Modernleşmeyi Semboller Üzerinden Okumak: Son Dönem Osmanlı Kadını Kıyafeti, s. 115.

Mısır üzerinden Osmanlı'ya esen Batı modası yalnızca toplumla sınırlı kalmamıştır. Geleneksel ve ulusal olan kıyafetten Batı modasına meyil, başlarda hükümetin de tepkisini çekmiş olsa da zamanla saraylı hanımlarda, bürokratların eşlerine ve kızlarında da görülmüştür. Ahmet Cevdet Paşa'nın "*sefahat vadilerinde yeni çıgırlar açtılar*" eleştirilerine neden olan bu durum geleneksel ayrışmaya karşı bir tutum içermektedir.¹²

Hanımlara Mahsus Gazete kıyafetteki değışim ve buna yapılan eleştirilere dair mümkün olduğunca cevaplar vermekteydi. Mümkün olduğunca çünkü; modanın kötü bir şey olmadığını söylerken, tesettüre aykırılığı konusunda geleneksel kalıpların dışına çıkma riskini göze alamaz. Dönemin İslamcı yayınlardan biri olan Sebîlürreşâd, çağın gerekleri ve İslamiyet'in kuralları arasındaki çelişkiyi, İslam dininde örtünme olmadığını savunarak yasallaştırma çabalarından dolayı Batıcı yaklaşımları eleştiren yazılar yazmaktaydı. Aynı dönemde İnci adıyla yeni çıkan kadın dergisinde "*örtünmenin Bizanslılardan alındığı, Müslümanlığın temelinde yer almadığına*" dair yazılar yayınlanmaktadır. Sebîlürreşâd bu iddiaya karşı İnci Gazetesi'ndeki bu yazının hangi mezhebi kaynak aldığını belirtmesini talep ederken, bu talebin karşılanmaması durumunda Müslüman kadınlara hitap etme hakkının olmadığını yazdı.¹³ Abdullah Cevdet ve Server Bedii, Salahattin Asım gibi isimler kadının örtünmesinin düzeltilmesi gerek bir problem olduğunu savunmuş ve bu fikirlerini İçtihad, Mehtab gibi yayınlarda okurlarıyla paylaşmıştır.

Diğer yandan 19. yüzyılın son çeyreğinde eserlerini üretmeye başlayan Halide Edip gibi diğer isimler Ahmet Cevdet Paşa'nın kızları Fatma Aliye ve Emine Semiye hanımlardır. Kadının örtüsünün, modernleşme yolunda bir engel teşkil etmediği fikrini savunan Semiye Hanım, dönemin örtünme şeklinin acem kadınlarından esinlendiğini düşünerek itiraz eder. Diğer isim Fatma Aliye ise Nisvan-

¹² "Hele Mısırlı hanımlar alafranga melbusat ve sair tecemmülata râğbet edip İstanbul hanımları ve al'el-husus saraylılar dahi anlara taklid eder oldular ve Mısırlıların ekseri gali bahalar ile hane ve sahil-hane ve akarat-ı saire aldılar" Ahmet Cevdet Paşa, **Tezakir 1-12**, Yay. Haz.Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1953, s.20;

¹³ "İnci Mecmuası Muharriri ve Naşirlerine", XVI, s. 9, (13.2.1919)'dan nakleden Esther Debus, **Sebîlürreşad: Kemalizm Öncesi ve Sonrası Dönemdeki İslamcı Muhalefete Dair Karşılaştırmalı Bir Araştırma**, Libra Yayıncılık, Çev: Atilla Dirim, İstanbul, 2009, s.61-62.

1 İslam (İslam Kadınları) adlı eserinde kendi hayatından yaşanmış diyaloglarla okura dönemin Osmanlı kadınına farklı yönleriyle aktarmaktadır. Bu kitap aslında Batının oluşturmak istediği oryantalist Osmanlı kadını portresini dağıtmak ve Osmanlı kadınının aslını sunmak amacı taşır.

Fatma Aliye eserinde Osmanlı kadınının modaya karşı tutumunu iki arkadaşı üzerinden anlatır. Bir arkadaşı alafranga modaya müptela iken diğer arkadaşı hala alaturka kıyafetleri tercih etmektedir. İki arkadaşın tercihleri üzerinden tartışma olurken konu Fatma Aliye hanıma geldiğinde özel davetlerde alafranga ve alaturka kıyafeti de giydiği ifade edilir: “(arkadaşı anlatıyor) *telli bir kumaştan alaturka dikilmiş entari ve başında bir aynalı hotoz bulunuyordu. Ben alaturka kıyafeti sevdiğim için demiyorum. O günkü kıyafetiniz birçok kişinin beğenisini topladı.*” Bu ifadede de anlaşılacağı üzere 19. yüzyılın ikinci yarısında özel davetlerde kadınların genellikle alafranga tercih ettiği, alaturka giyinenlerinse yadırganmadığı bir süreç girildiği anlaşılmaktadır. Dönemin modası Beyoğlu terzilerinin elinden geçse de Fatma Aliye çarşıdaki Arabistanlı kumaşçıların Beyoğlu’ndakilerden daha kaliteli ve uygun ürün sattığını ayrıca kumaş açısından da Halep, Şam, Bağdat, Diyarbakır ve Harput’un saf gümüş telli kumaşlarının Avrupa’nın kumaşlarından daha kullanışlı ve uygun olduğunu arkadaşlarına belirtir. Konu üzerinden arkadaşının alafranga elbise ve modasını alaturka kumaş ve geleneksel tarzdan üstün tutmasını eleştirirken şu ifadeleri kullanır:¹⁴

“Avrupalılar özellikle bunları (Osmanlı’nın yerli kumaş ve atlasları) beğeniyor da biz neden beğenmiyoruz? Bizim bu halimizin kendilerini taklide çalıştığımız Avrupalılara hoş göründüğünü mü sanıyorsunuz? Hayır, onlar bu konuda bizi ayıplıyorlar. Konuştuğum pek çok madamın, “sizin o kadar güzel kumaşlarınız var ki, biz onları Avrupa’ya hediye olarak gönderiyoruz, herkes çok beğeniyor. Siz neden giymiyorsunuz?” demesi ile başımı öne eğip büyük bir mahcubiyet yaşıyorum.”¹⁵

¹⁴ Fatma Aliye, **İslam Kadınları**, İnkılap Basım Yayım, İstanbul, 2009, s. 76-78

¹⁵ Fatma Aliye, **İslam Kadınları**, s. 79.

Fatma Aliye'ye göre bir Osmanlı kadını alaturka da giyebilir alafranga da. Alaturka tercih ettiğinde adetlerinin dışına çıkmadığı için yadırganmayacağını, alafranga tercihlerinde ise son modaya uygun giyinirse seçimlerinin Avrupalılar tarafından alay konusu olmayacağını ifade eder. Bu iki çeşitli giyinme özgürlüğünü nimet olarak değerlendirirken böylece alafrangalığın moda hastalığına kapılmaktan, diğer yandan taassupla faydalarından men olmaktan kendini koruduğunu düşünmektedir.¹⁶ Bir diğer husus ise Avrupa'dan gelen kadınların haremeleri ziyaret etmeden önce haremdeki kadınlardan alaturka kıyafet giymelerini rica etmeleridir. Şair Nigâr Hanım ve Fatma Aliye'nin haremünde bu tür ricaların olduğuna dair bilgiler vardır. Fatma Hanım bu ricayı yerine getirdiklerinde gelen misafirlerin gördükleri elbiseden memnun olmadığını asıl alaturka kıyafetten kasıtlarının sırma işlemeli ceket, ince gömlek ve sırmalı şalvar olduğunu söylerler. Fatma Aliye ise buna karşılık fotoğraf albümlerini getirerek bir fotoğraf gösterir ve çarşıda bulup aldığı fotoğraftaki kadının bir aktris olduğundan söz eder. Paris'te gördükleri benzer¹⁷ Türk kadını fotoğraflarının Türk kadınının kıyafetini giymiş Hristiyan aktris kadınlara ait olduğu anlaşılır. Bu olaydan da anlaşılacağı üzere Türk kadınının geleneksel kıyafeti geri planda kalmış alafranga kıyafetler ve tuvaletler daha çok rica edilmektedir ki Avrupa'dan gelen misafirler için alaturka kıyafet bir rica olmuş, Türk kadınının geleneksel kıyafeti eski fotoğraflarda kalmıştır. Fakat Alaturka ve alafranga tartışmaları Osmanlı kadınları arasında hala bir tartışma olarak, mahremiyete ihlal ve modernizm sembolü olarak da iki aydın grup arasında iki kutup şeklinde varlıklarını korumaktadır.

Bu konu toplum ve devlet arasında daha önemli bir seviyeye gelmiştir. Örneğin, 31 Mart Olayı'nda Pera ve Galata'da tesettüre aykırı dolaşan kadınlar atılan kışkırtıcı sloganlardan biridir. İslamcılar arasında konuya dair bir fikir birliğinin olmaması, bu sloganların yalnızca bazı kitleleri hareketlendirmek için bir propaganda aracı olarak kullanıldığına işaret etmektedir. İslamcılarının ahlak ve mahremiyet

¹⁶ Fatma Aliye, **İslam Kadınları**, İnkılap Basım Yayım, İstanbul, 2009, s. 79.

¹⁷ A.g.e., s. 99-100.

yönüyle olan gelişmelere kuşkuyla yaklaşımları kimilerince hükümete müdahale için bir fırsattı.

1.1. Müslüman Kadının Fiziksel Özellikleri ve Giyimi

Osmanlı kadını Batı dünyasında yıllarca gizemli bir konu olarak varlığını idame ettirmiş, birçok masallara ve efsanelere konu olmuştur. Osmanlı toplumunda gerek örfi gerekse şeri nedenlerle Müslüman kadının hayatındaki mahremiyet algısı yüzyıllarca Batılı gezginlerin ve araştırmacıların dikkatine şayan olmuş bir meseledir. Ulaşmanın mümkün olmadığı Osmanlı haremi ve kadını bu sebeple genellikle çeşitli kurgusal olaylar içerisinde Batıya taşınmıştır.

19. yüzyıl harem kadını, batı oryantalist resimlerinden de gözlemleneceği üzere genellikle yastıklara yaslanmış yarı çıplak kadın olarak lanse edilmektedir. Bu gözlem Batılı erkeklerin harem imgesi konusunda mesajlar vermektedir. 19. yüzyıl Batılı erkeklerin harem kurgularındansa kadın seyyahların birebir gözlemleri Osmanlı Devleti'nin harem kadını hakkında okura daha objektif bilgiler sunmaktadır. Gerek Lady Horbny gerek Julia Pardoe gibi yazarların harem ziyaretleri, mesire gözlemleri, sokak tasvirleri üst sınıftan olan harem kadınına görsel açıdan detaylıca okura aktarmaktadır.

Osmanlı kadını denildiğinde Batılı seyyahların nazarına çarpan ilk husus genellikle fiziksel özellikleri ve kıyafet olmuştur. Bu nedenle hem erkek seyyahların hem de kadın seyyahların gerek sosyal alanlarla gerekse haremden gördüklerinde yahut duyduklarında okura ilk iletmek istedikleri Türk kadınının görünüşüdür. Bu konuda ortaya çıkan göreceli güzellik kuramları da dönemin estetik anlayışına da milletlerarası farklı yaklaşımlar olması yönüyle renkli yorumlara sebep olmuştur.

Uzun yıllar boyunca Doğudan da Batıdan da pek çok seyyah farklı amaçlarla Osmanlı Devleti'ne gelmiş, her biri kendi mesleklerine, geliş amaçlarına, ilgi ve meraklarına, gözlemleyebildikleri kişi ve hadiseler, girebildikleri mekanlara göre gördüklerini, yaşadıklarını anlatmışlardır. Bunların büyük bir kısmı erkektir.¹⁸ Hatta 18. yüzyıla kadar yalnızca erkek seyyahların geldiğinden söz edilebilir.

Fransız seyyah Thevenot, 17. yüzyılda Osmanlı topraklarında kaldığı süre içerisinde kadın konusuna en detaylı değinen seyyahlardan biridir. Müslüman Türk kadının güzelliğine ve kıyafetine dair yaptığı gözlemler Türk kadınının genellikle güzel ve endamlı olduğu yönündedir. Dışarıya az çıktıkları (17. yüzyıl değerlendirmesi) ve çıktıklarında da örtündükleri için beyaz tenli olduklarını belirtir. Doğal güzelliklerini kendi çabalarıyla yani göz kapaklarına ve kaşlarına sürme sürerek artırdıklarını da söylerken ellerine sürdükleri kınaya da değinir.¹⁹ Hamam alışkanlıklarından dolayı gövdelerinde kir ya da tüyün olmadığını iletir. Seyyahın verdiği bu ayrıntıdan da anlaşılacağı üzere erkek seyyahların Osmanlı kadınının mahremine girememesi nedeniyle bu mahrem bilgiyi ikinci (büyük ihtimal kadın) şahıslardan edindiği anlaşılmaktadır.

Kıyafet konusunda ise Türk Müslüman kadınının erkek gibi giyindikleri, bileklerine kadar inen ve mevsimine göre kumaşının kadife, çuha, brokar , saten yahut bez şeklinde değiştiği paçalı don giyindikleri, iç gömlekleri ve üzerine *guipon*²⁰ adında küçük gömlek teyelledikleri, dolama giyindikleri ve bunun üzerine yaldızlı, gümüşlü veya altın levhalarla süslenmiş, kimi zamansa mücevherlerle donatılmış kuşak sardıkları, kuşaklarına hançer soktukları, dışarı çıkarken de yere değen feraceler giyindikleri, sokakta taktıkları peçeden yalnızca gözlerinin gözüktüğü, ellerinin

¹⁸ Esra Egüz, “Üç İngiliz Kadın Seyyahın Gözüyle XIX. Yüzyılda Türk Kadını”, **İnönü Üniversitesi Sanat ve Tasarım Dergisi**, Özel Sayı, 2011, s.754.

¹⁹ Jean Thevenot, **Thevenot Seyahatnamesi**, (ed.) Stefanos Yerasimos, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2009,s.105.

²⁰ “Jupe”ün (etek) küçültülmüş hali olan ve Arapça cübbedeb türetilmiş “jüpon” kelimesi, Thevenot’un burada yaptığı küçük gömlek tanımına pek uymuyor. Belki de kullanılan “guipon” terimini, kapitone çocuk gömleği anlamına gelen Türkçe zıbın ile benzeştirmek gerekmektedir. Editörün notu, a.e., s, 105.

gözükmesini şeref meselesi olarak gördüklerinden ellerini ceketlerinin yenlerine gizledikleri bilgilerini verir.²¹

Bir başka kaynağa göre maddi durumu iyi olan kadınların giyimi pamuklu veya ipekten olur, bol formda ince bir gömlek ve kuşakla bele sabitlenen bol bir şalvar giyilir, üzerine de entari alınırdı. Ayrıca sadece elit tabaka değil halktan kentli zengin kadınlar da elbiselerini kadife ve ipekten diktirirdi. Maddi imkânı yeterli olmayan kadın ise beledi denen daha ucuz kumaşları tercih ederdi. Hotoz takmak yaygındı. Bir tepeliğin ya da fesin üzerine işlemeli bir kumaş, mücevher yakut başka pul ve altınla tepeliğin üzerine sabitlenirdi. Kadınlar evlerinde entarilerinin üzerine ayrıca bir yelek giyerlerdi. Dışarı da ise ferace adında manto giyerler ve ellerini yenlerinin içine sokarlardı. Yüzlerini de hotozlarına taktıkları, sadece gözlerini açıkta bırakan iki parçalı tülbentle örterlerdi. Gayrimüslim kadınlar da Müslümanlar gibi giyinirken yüzlerini örtmeleri yörelerine göre değişiklik göstermekteydi. 16. ve 17. yüzyıllarda Gayrimüslim kadınların gösterişli yöresel kıyafetler giydiği ancak ferace giyinmedikleri ne dair bilgiler mevcuttur.²²

17. yüzyılda Ege adalarında seyahat eden Fransız botanikçi Joseph de Tournefort da Türk kadınının güzelliği, giyimi, zevkleri, evliliği gibi pek çok konuya değinmiştir. Türk kadınlarının halkın arasına karışmamalarına rağmen oldukça görkemli giydiklerinden bahseden seyyah, erkeklerin şalvarlarına benzeyen şalvar²³ giyindikleri, mevsime ve giyen kişinin maddi durumuna bağlı olarak kumaşın kadife, saten, brokar, keçi kılından ya da bezden olduğunu ifade eder. Gömleklerinin üzerine giydikleri şık kaftana, kaftanın belindeki gümüş tokalara, kaftanın üzerine giyilen kürke, boylarını uzun göstermek maksadı ile başlarına hotoz takmalarına değinen Tournefort, örttükleri yaşmağın altında örülü saçlarının güzelliğinden bahsederken uzun saçlı olmayanların ise postiş taktığından bahseder.²⁴

²¹ Jean Thevenot, a.g.e. s. 105.

²² Suraiya fâroqhi, **Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla**, Çev: Elif Kılıç, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014, s. 140.

²³ Tournefort bu benzerliği bol olması nedeniyle yapmış olabilir.

²⁴ Joseph De Tournefort, **Tournefort Seyahatnamesi**, Çev: Teoman Tunçdoğan Kitap Yayınevi, 2008, İstanbul, s. 69-70.

Kadınların Osmanlı'ya seyahatlerine ise ilk örneklerinden 18. yüzyılda Lady Wortley Montagu ile verilebilir. İstanbul'da konaklayan Lady Wortley Montagu'nun, İngiltere'ye gönderdiği mektuplarda İstanbul'u ve Türklere dair izlenimlerini en ince ayrıntılarına kadar anlattığı görülür. Türk kadınının doğal güzelliği Montagu'yu derinden etkiler. Genel olarak Türk kadını, fiziksel özellikler bakımından kara gözlü, gür saçlı olarak tasvir eder ve Türk kadınlarının dünyada eşi benzeri olmayan bir güzelliği olduğunu savunur.²⁵ Bunun yanı sıra 18. yüzyılda Osmanlı kadını için güzelliğini göstermek istediğine dair bazı gözlemleri vardır. Lady, kadınların gittiği her toplantıda tepeden tırnağa mücevher taktığını belirtir.²⁶ Bu manzaraya bakıldığında üst tabakadan kadınlarla görüştüğü ve kadınların ziynet eşyalarını sergilemek istediği anlaşılmaktadır. Bu durum, seçkin kadın grubu için zenginliğin, iffetin ve şıklığın ne şekilde algılandığına dair izlenimler sunmaktadır. Diğer yandan ziynet eşyası olarak mücevher, bu seçkin grup için önemli bir yatırım niteliği taşımaktaydı.

Osmanlı Devleti'nin dış borçları ile ilgili meseleler için oluşturulan komisyon üyesi eşi Edmund Hornby ile 1855 yılında İstanbul'a gelen, Osmanlı kadınına haremde ve sokakta gözlemlene imkânı elde eden Lady Hornby, Göksu Nehri'nde üst sınıfa mensup kadınların görüntüsünü tasvir ederken şu ifadeleri kullanmaktadır:²⁷

“Renk ve grupta açısından hiçbir şey ağaçlar ve çeşmenin yanında kümelenmiş bu kadınlardan daha çarpıcı bir güzellikle olamazdı. Yan yana sıralanmış beş ya da altısını hayal edin; kapkara gözleri beyaz yaşmaklarının altında saçlarını tutan mücevherlerin ışıltısını görebiliyorsunuz. İlk izleniminiz tıpkı harika bir çiçek tarhına benzedikleri yönünde oluyor. Minder sırasının en başında oturan kadın besbelli en önemli eş, kenarları siyah kadifeyle ya da simle işlenmiş uçuk mu uçuk pembe bir ferace giyinmiş, yüz ve

²⁵ Müzeyyen Altunbay, “16. Ve 19. Yüzyıllar Arasındaki Yabancı Seyahatnamelerde Osmanlı Devleti'ndeki Kadın Algısı”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, sy. 41, 2015, s. 55.

²⁶ Faroqhi, a.g.e., s. 139.

²⁷ Lady Hornby (Emelia Bthyna), yaptığı İstanbul gezintileri ve ziyaretlerini 65 mektuptan oluşan kitabında derlemiştir. Mektuplarını annesine, kayınpederine, yakın dostlarına ve kız kardeşine ithafen yazmış ve okura Osmanlı toplumuna ilişkin detaylı analizler sunmuştur.

boynunu örten kar beyazı tülbindin altından gümüş bir çelenk ya da dal şeklinde bir mücevher görünüyor: günümüzde yaşmaklar o kadar saydam oluyor ki artlarındaki güzelliği gizlemekten ziyade ortaya çıkarıyor. Söz konusu kadın genellikle tavus tüylerinden yapılma iki tarafı da aynı olan büyük bir yelpaze taşıyor. ... kölelerin feraceleri genellikle siyah kenarlı parlak bir sarı ya da ıskarlat²⁸ kırmızısı renkte, birkaçı koyu kahverengi ve yeşil olan kıyafetlerle birlikte bunlar açık ve narin renklerle mükemmel bir uyum sağlıyor.”²⁹

Lady Horbny’nin bu gözleminden anlaşılacağı üzere 18. yüzyılda Osmanlı kadınının kendini ve ziynetini gösterme hevesi 19. yüzyılda da devam etmektedir. Diğer yandan Hornby, Göksu Nehri’nde gözlemlediği Türk kadınının yaşmağından dolayı su içememesini okura acıyarak aktarmaktadır. Aynı mektubunda Allah’tan Türk kadını için güzellik ve sağlık diler, haricinde bir şeye sahip olmadığını düşünür. Bu tahlilleri yaparken Lady Hornby’nin harem ziyaretlerinde yaptığı gözlemler, kendisinin katıldığı balo, davetler ve statüsü de etkili olabilir. Örneğin katıldığı bir davette dönemin başarılı ismi Florance Nightengale’in de katılması ve elde ettiği başarılarla dikkatleri üzerinde toplaması, Lady Hornby’nin bu isme olan hayranlığı, aktardığı manzaralar; diğer yandan Padişah’ın kıyafet balosuna katılması, balodaki modern izlenimler Lady Hornby’nin nitelikli modern kadın algısına dair tahminler sunmaktadır. Dolayısıyla şahit olduğu harem ortamları onun modern, nitelikli, donanımlı kadın algısıyla bağdaşmadığından böyle bir yorumu uygun görmüş olabilir.

Lady Hornby’nin değindiği bir diğer husus ise kadınların savaş döneminde daha parlak ve renkli feraceler giyerken savaş sonrasında padişahın çıkardığı bir fermanla koyu renk ve mat feraceler tercih ettikleridir. Bunun sebebini ise öncesinde ekonomik sebepler sonrasında II Mahmut’un, Abdülmecid’den daha katı bir Müslüman olması şeklinde açıklamaktadır. Yine aynı mekânda gözlemlerine devam eden Lady’nin Abdülmecid’in kızı ve Ali Galip Paşa’nın eşi olan Fatma Sultan ile

²⁸ (it. Scarlato’dan) Osmanlılarda parlak Venedik çuhasının adıydı. Kırmızı, beyaz, yeşil renkleri vardı ama en çok kırmızı renkte olanı tercih edildiği için bu kelime parlak kırmızı anlamında kullanılırdı. – ed.n., a.e., s. 63.

²⁹ Lady Hornby, **Kırım Savaşı Sırasında İstanbul**, Çev: Kerem Işık, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2007, s. 62.

karşılaşması da Osmanlı'nın saray kadınları konusunda detaylar sunmaktadır. Genel olarak dikkat çeken unsur saray kadınlarının ya da üst sınıfa mensup kadınların dışarıda taktıkları yaşmağın diğer kadınlara oranla çok daha kalın olduğu yönündedir. Bu da saray kadınlarının ulaşılmazlığı, görünmezliğine dair ipuçları sunmaktadır. Batılı erkek seyyahların “kafesteki kuş” olarak lanse ettikleri bu kadınlar, dışarıda yüzlerini göstermekten imtina etmektedir. Yazarın gözlemlediği diğer unsur ise Fatma Sultan'ın arabasındaki diğer kadınların yaşmaklarının çok ince oldukları ve feracesinin omzu kaydığı için boynundaki mücevherin görüldüğü, menekşe renkli kadife ceket giyindiğidir. Bu kadınlar için şu ifadeleri kullanır:

“... üst sınıflara mensup kadınların tenlerini mümkün ölçüde kar beyazına, kaşlarını ise kömür karasına dönüştürmekten başka bir işleri olmadığından, fiziksel güzelliğın en üst seviyesine ulaşacak şekilde yetiştirilmiş sera çiçeklerini andırıyolar. Gençken tenleri, kelimenin tam anlamıyla yaşmakları kadar beyaz, yanaklarındaysa deniz kabuklarının iç kısmındaki gibi belli belirsiz bir pembelik oluyor; bu renkler, o denli sevdikleri elma yaprağının hassas yeşiliyle ve yumuşak menekşe rengiyle enfes bir şekilde harmanlanıyor.”³⁰

Bu tasvirleri yaparken Türk kadının güzel olmak zorunda olduğunu, eğer güzel değilse yahut zengin bir erkeğın ‘malı’ değilse perişan bir yaratığa dönüştüğünü söyler. Hornby’e göre Osmanlı toplumu içinde yalnızca güzelliğı ve zengin bir hanım olması şartıyla saygın bir statü elde edebilen Türk kadını gözlemlenmektedir. Harem ziyaretlerinde de Türk kadınına dair güzellik ve kıyafetlerinin çekiciliğı haricinde takdir edilecek bir vasıf bulmakta zorlanır. İngiltere’deki yakınlarına yazdığı mektuplarda yazarın genel olarak Türk kadını hakkında acınası bir tutum içinde olduğu okura yansımaktadır.

Hornby’nin gözlemlerinden biri de yine Göksu Nehri’nde, on iki yaşlarında bir paşa kızının yaşmak takmadığıdır. Yaşından dolayı takmadığını belirten yazar, kızın kıyafetlerini tasvir ederken şu ifadeleri kullanır:

³⁰ Lady Hornby, a.g.e., s. 64.

“Elbisesi ve şalvarı açık somon renginde ve simli kalın bir tülde yapılmış. Çok güzel işlemeli, yeşil kadifeden bir şapkası var ve uçları küçük bukleler halinde olan saçları birkaç örgü halinde sırtına bırakılmış. Yemenileri işlemeli sarı deriden ve uçları yukarıya doğru kıvrık, ayrıca renkli Fransız güneş şemsiyesinden çok gurur duyar görünüyor.”³¹

Yazarın sıklıkla değindiği Osmanlı’nın modernleşme çabası, kıyafet konusunda Lady Hornby ve Julia Pardoe, Harvey, Lucy Garnett gibi diğer kadın gezginler tarafından da eleştiriye maruz kalmıştır. Yukarıdaki alıntıda da olduğu gibi ‘Fransız güneş şemsiyesinden gurur duyar görünüyor’ ifadesi yazarın Osmanlı haremının ‘Batılılaşma’ hevesine dair yaptığı tespitlerinden biridir. Yalnızca kadınlar açısından değil, saray kadınlarının arabacılarının İngilizler gibi giyinmesi, Sultan Mahmut’un sarığı kaldırıp yerine fes takılmasını emretmesi gibi durumlar kadınlarca modernlik olarak değil; Osmanlı’nın özgünlüğünden taviz verip gülünç duruma düşmesi şeklinde eleştiri almıştır.

Lady Hornby, ismini mahremiyet açısından vermekten kaçındığı bir paşanın haremine konuk olduğunda yine harem kadınlarının güzelliğine dair bazı bilgiler aktarmıştır. Haremdeki halayıkların kıyafetlerinin çeşitliliği ve parlaklığının göz kamaştırıcı derece olduğunu söyler. Paşanın ilk eşinden bahsederken öncelikle kıyafet detaylarından bahsetmektedir:

“(…) Salması ya da geniş yenli iç elbisesi, şalvar vb. zarif bir menekşe rengindeydi ve zengin işlemeli bir kuşakla beline bağlanmıştı; gömleğiye gümüşü Bursa bürümcüğündendi. Bunun üzerine samur kürk astarlı, kehribar rengi, muhteşem bir kaşmir ceket vardı. Başında bir fes taşıyordu, fese kalın bir saç örgüsü sarılmış ve yer yer gül şeklinde kocaman elmaslarla fese tutturulmuştu. Bu örgüden erguvani bir zambak çiçeği sarkıyor ve alnını gölgeliyordu. Kúpeleri, küçük bir pırlanta setinin

³¹ Hornby, a.g.e, s.68.

ortasına yerleştirilmiş tek parça pendentif zümrütlerden oluşuyordu. Eskiden eşsiz bir güzelliğe sahip olmalıydı ve hala düzgün çehresi, koyu ama pürüzsüz cildi ve bir Roma imparatoriçesine şeref verecek kaşlar ve üst dudağıyla çarpıcı derecede güzeldi.”³²

Bir diğer kadın seyyah -İngiliz Kraliyet Ordusu’nda binbaşı olan babası Thomas Pardoe ile 1836 yılında İstanbul’a gelen-Julia Pardoe, İstanbul’daki dokuz aylık seyahati süresince babasının görevi sayesinde hanım sultanların haremlerinin ötesinde Mekteb-i Harbiye ve Selimiye Kışlası gibi kadınların girmesinin çok zor olduğu mekanlara kadar girmiştir. Osmanlı Devleti’ne ve toplumuna ilişkin gözlemlediklerini “The City of Sultan and the Domestic Manners of Turks” adlı kitabında toplamış ve 1837 yılında Londra’da yayımlamıştır.³³

Pardoe’un zorluk çektiği en büyük husus Türkçe bilmemesinden kaynaklı Türk insanıyla doğrudan iletişim kuramamasıdır. Yazar eseri kaleme alırken Türkçenin Avrupa dillerine benzememesi nedeniyle birtakım zorluklar yaşadığından bahseder. Tercümanlara olan mecburiyet, aracı olmaksızın konuşmanın zorluğu, araçların nitelikli olmasının önemini bu süreçte sıklıkla vurgulamaktadır.

1836 yılında İstanbul’a adım atan yazar, İstanbul’dan “*Hanım sultanları andıran İstanbul*”³⁴ şeklinde söz eder. İlk izlenimlerinde sandalda seyir halindeki yaşmaklı kadınların yaşmaklarının cenaze havası verdiğinden bahseder. Bu kadınlardan duyduğu Türkçenin onların ağızlarında bir musiki haline geldiğini belirterek de hayranlık duyar. Julia Pardoe da Lady Hornby gibi Sultan Mahmut’un kılık kıyafet konusunda yaptığı reformları eleştirenler arasındadır:

“... Hakikaten de bütün modellerin en çirkininin-kolalı, zarafetten nasibini almamış Avrupa elbisesinin- kötü karikatürünü benimseyerek milli kıyafete getirdiği değişiklikler yüzünden Sultan Mahmut’un payitahtında yaptığı takdire değer bütün reformları, kadınca gazabımla silip atasım geldi. Alın taç gibi saran ve renklerinin

³² Hornby, a.g.e., s. 212.

³³ Julia Pardoe, **Sultanlar Şehri İstanbul**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, s. 3.

³⁴ Pardoe, a.e., s.3.

zenginliğiyle diğer elbiselerin koyu renklerini şenlendiren haşmetli sarık sokaklarda neredeyse hiç görülmez olmuş; artık birkaç Türk yan yana geldiğinde, uzaktan gelincik tarlasını andırıyor.”³⁵

Julia Pardoe girdiği bir Türk hareminde gelin olan bir kadının güzelliğinden hayretle bahsederken hoş, iri parlak, siyah gözlerinden, kadifemsi teninden bahseder ve bunu hamama borçlu olduğunu da vurgular.³⁶ Diğer yandan Pardoe’nun notlarında Türk kadınının güzelliğine dair değindiği başka bir detay ise güzelliklerinin yaşlılıkla sona erdiğidir. Örneğin İškodra Paşasının haremini ziyaretinde haremın büyük hanımından “(...) eskiden güzel bir hanımmış ama artık genç değildi ve bu yüzden şarklı kadınların en büyük güzelliği olan tesir edici taravetini tamamen kaybetmişti.”³⁷ şeklinde söz etmektedir. Lady Hornby ve Julia Pardoe’nun güzellik tasvirlerinde yaşlılık ve kır saç genellikle olumsuz bir imge, çirkinleşme sembolü olarak kullanılır. Aynı haremden tanıştığı on üç yaşlarındaki gelinin güzelliğinden ise “*Türklerin katı güzellik telakkisine göre sahiden de güzeldi; dolgun kırmızı dudakları, iri mahmur kara gözleri ve nilüfer yaprakları kadar beyaz ve göz kamaştırıcı bir gerdanı vardı*”³⁸ şeklinde bahseder. Bu ifadeden de Türklerin güzellik telakkisine dair bir mesaj vermektedir.

Saçlarının ağarması Türk kadını için de bir sorun olacak ki yazar, aynı hareme konuk olan yaşlı bir kadınının saçlarını boyattığından ve bu boyaların Avrupa’da kullanılanlardan daha tesirli olduğundan bahseder. Ortamdaki yaşlı kadının saçlarının ve örgülerinin gençlerinki kadar parlak olduğunu söyler. Dolayısıyla Osmanlı kadınının, Thevenot’un da belirttiği gibi doğal güzelliğini birtakım tedbirlerle de artırmaya ya da korumaya çalıştığı gözlenmektedir.

Aynı haremın kızı olan ve tavrı ile güzelliğine hayran kaldığı Emine Hanım’ın kendi yöresine yani Arnavutluk’a ait olan giyiminden de bahseder:

³⁵ Pardoe, a.g.e., s. 7.

³⁶ A.e.,163.

³⁷ A.e.,s. 164.

³⁸ A.e., s.160.

“(…) mücevherlerinden söz ettikten sonra Emine Hanım bize Arnavutluk’taki saç modellerinden birini göstermek üzere, saçını bağlamak için her zaman kullandığı yemeniyi bir halayığa getirtti. Siyah tülbentten, renkli çiçek desenli ve kenarları çepeçevre güzel incilerle süslü bir eşarptı bu. Hayatım boyunca bundan daha çarpıcı bir tesir oluşturan bir terkip görmedim; başına eşarbu sardığında saçının koyu, ısıltılı örgüleri, çiçeklerin parlak renkleriyle yumuşuyor ve açık alnın beyazlığı üzerindeki incilerle yarışiyordu. Samur astarlı koyu kırmızı yeleği geriye kaymış, şeffaf iç gömleği ve beyaz gerdanı ortaya çıkmıştı. Simli biyeleri olan uçuk mavi ipek şalvarıyla ve duruşunu değiştirdiği sırada bir anlığına görünen küçük, beyaz, çıplak ayağıyla dünyada Emine Hanım’dan daha güzel bir şey olamayacağını düşündüm.”³⁹

Pardoe, bayramda misafiri olduğu bir haremde aktardığı gözlemlerinde ise gece başını yastığa koyduğunda bir saadetin ne kadar göreceli bir kavram olduğuna değinir. Türkiye’de doğmadığına şükrederken; Türk kadınların ise onlara acıdıklarını “...yüzümüzü güneşin ve rüzgârın tesirlerine karşı rahatça yaşamakla örtmek varken açık bırakıyor olmamızın getirdiği zarar da cabası! Tek bir gün yok ki bir Frenk’le fikir alışverişi yaptıktan sonra Avrupalı kadınlar olmadıkları için Allah’a şükretmesinler”⁴⁰ sözleriyle belirtir. Bu sözlerden de anlaşılacağı üzere Osmanlı kadını dini ve örfi duygularını 19. yüzyılın ortalarında Batılılaşma ya da modernleşme karşısında henüz korumaktadır. En azından Avrupalı bir kadın üzerinde bu izlenimi oluşturmuşlardır.

Pardoe, İstanbul’da kaldığı süre zarfında birçok törene, geçide katılmış, babasının görevi nedeniyle de girdiği ortamlarda saygın bir muamele görmüştür. Bir İngiliz hanımefendisi olan Pardoe katıldığı Kurban Bayramı geçidindeki kadınlar için “Padişah’ın geçeceği dış galeriye, beyaz peçeleri ve koyu renkli feraceleriyle bir rahibeler topluluğunu andıran kadınlar dolmuştu.”⁴¹ diyerek Müslüman Türk kadınının dışarıda giyindiği kıyafetine dair gözlemini aktarır.

³⁹ Pardoe, a.e., s. 169.

⁴⁰ Pardoe, s. 93.

⁴¹ Pardoe, s. 133

Mihrimah Sultan'ın düğün merasimini izlerken aynı alanda karşılaştığı küçük Türk kızlarını görünce, yirmi yaşındaki Türk kıızıyla iki yaşındaki Türk kızının kıyafetinde hiçbir fark olmadığını söyler. Çocuklara taktıkları takıların ve süslerin büyüklerinkinden daha az olmasını ise küçük bedenlerinde yer bulamamalarından kaynaklı olduğunu belirtir. Gördüğü küçük kızlardan birini tasvir ederken, koyu kırmızı merinos yününden samur yakalı bir yelek giydiğini, İzmir modası fesinde inciler olduğunu, elbisesi sarı, şalvarı mavi, iç gömleği ise soluk kehribar renginde olduğunu söylerken saçlarının yirmi kadar minicik örgülü olduğunu her birinin ucunda ise fiyonk olduğundan bahseder.

Pardoe'nun tanık olduğu bir diğer durum ise düzenlenen seyirlik eğlencelerin birinde izlediği tiyatro gösterisidir. Pardoe'nun eleştirmesine neden olan bu tiyatro kadınlara peçelerini açtırma teşebbüslerinden meydana gelen bir kur yapma sahnesini, bir takım aşk ilanlarını konu etmektedir. Pardoe bu sahneleri şu şekilde kaleme alır:

“Sahne boyunca alımlı bir güzeli canlandıran baş köçek oldukça büyük bir kabiliyet gösterdi; ferace bir kenara atıldı, seyirciler arasında bulunan ve harem kıyafeti içindeki bir Türk kadınına görme ümidi olamayacak bazı Frenkler de bunun nasıl bir şey olduğuna ilişkin bir fikir edinmek için mükemmel bir fırsat yakalamış oldular. Bu sadece görünüş değil; hal ve tavır zaviyesinden de muteberdi, çünkü tam bir benzerlik söz konusuydu. Sanki komediyi tamamlarcasına, giyim kuşam Sarayın son benimsediği modeldeydi-entari ve şalvar, kapitone ipek cepken ve gigot (vatkalı) kollarla bir arada!”⁴²

Yazarın eleştirisini alan durum ise haremelerini büyük bir hassasiyetle korunaklı hale getiren ve eşlerini kıskanan, sakınan Müslümanların en mahrem diyaloglarının sahneye alınması, halka sunulması ve gülünçleştirilmesine alkış tutmaları ve hatta takdir etmeleridir. Bu tutumu Türk kadınının eleştirmesinin gerekliliğinden ziyade bu olaya Müslüman erkeklerinin gösterdiği tutumu çelişkili görmekte, mahremiyet algısına uygun bulmamaktadır. Kadınlarını sakınan harem sahibi Müslüman

⁴² Pardoe, a.g.e., s. 338.

erkeklerin haricinde Osmanlı kadınının kıyafetini eleştiren bazı erkeklerle de karşılaşmak mümkündür. Böyle bir tutuma sahip bir Osmanlı erkeğini evinde ağırlayan Lady Hornby, bu erkeğin tutumu ve düşüncelerini de kınayarak şu şekilde kaleme almaktadır:

“(…) ayağa kalkıp beline bir İngiliz kılıcı taktıktan sonra bir İngiliz olup bu kılıcı Kraliçe’ye hizmet amacıyla kuşanmak için neler verebileceğinden bahsetti! Başındaki fesini çıkarıp yere attı ve yumruğunu fese doğru salladı (...) şöyle dedi, “hala o paçavrayı, köleliğin sembolü olan o yaşmağı takıyor, onun kadınlarımızın yüzünden koparılıp atıldığı anı görmek için sabırsızlanıyorum.”⁴³

On dokuzuncu yüzyılın Avrupalı kadın seyyahlarından olan bir diğer isim Lucy Garnett, “Türklerin Kadınları ve Folklorik Özellikleri” adlı eseriyle Osmanlı toprakları içerisinde yaşamış kadınları sekiz yıllık bir gözlem neticesinde ilmi bir inceleme ve tasnif ile kaleme almıştır. Eserini Hristiyan kadınlar, Yahudi kadınlar ve Müslüman Kadınlar şeklinde üç ana kısımda derleyen yazarın kalemi diğer yazarlardan daha objektif ve akademik olması yönüyle farklıdır. Dinsel ve ırksal olarak ayırdığı alt başlıklarda kadınları genel olarak aile törenleri, gelenekleri, inançları, aile yaşamları gibi konular etrafında analiz eder.

Müslüman kadınlar bölümünde Osmanlı kadınına da fiziksel özellikleriyle ve kıyafetiyle okura aktaran Garnett, Osmanlı kadınının genellikle orta ya da ortanın biraz üzerinde boyu olduğunu, yuvarlak ve yumuşak hatları, küçük elleri ve ayakları, korseye ihtiyaç bırakmayacak kadar incelikte bir beli olduğunu belirtir. Saçlarından gür, yumuşak ve ipeksi, renginin ise açık kumraldan parlak siyaha kadar uzandığı şeklinde bahseder. Bazen baygın bazen canlı gözlerinin renklerinin kahverengi, mavi, siyah veya ela olduğunu söyler. Kalkık ve uzun kirpikli olduklarını da belirtirken kaşlarını “*bir Frenk yayı gibi kıvrık*”⁴⁴ şeklinde vurgular.

⁴³ Lady Hornby, a.g.e., s.246.

⁴⁴ Lucy M. J. Garnett, **Türkiye’nin Kadınları ve Folklorik Özellikleri**, Oğlak Bilimsel Yayınlar, İstanbul, 2009, s. 498.

Lucy M. J. Garnett da Osmanlı kadınının güzelliğinin yüz hatlarından ziyade ‘körpeliğinde’ yani gençliğinde saklı olduğunu vurgular. Bu nedenle de Güney kadınlarından daha çabuk solduğunu, otuzuna kadar gençliklerini koruyabildiklerini belirtir.⁴⁵

Kıyafetlerine de değinen Garnett, Osmanlı kadınını hem ev içerisinde hem de ev dışındaki kıyafetiyle maddi farklılıkların kıyafete yansımalarını göz önünde bulundurarak detaylıca tasvir etmektedir. İstanbullu bir kadının dış kıyafetinin yaşmak ve feraceden oluştuğunu, yoksul kadınların ferace kumaşlarının tiftikten olduğundan, varlıklı kadınların feracelerinin ise ince kumaş veya ipekten olduğunu söylemektedir.⁴⁶ Lady Hornby ya da Julia Pardoe’un tarif ettiği koyu renkli feracelerin yerini 1890’lı yıllarda Garnett’in kaleminde çeşitliliğin yeniden geldiğini görürüz. Örneğin; genç kadınların isteklerine ve moda heveslerine bağlı olarak feracelerine dantelle pembe ya da leylak gibi renklerde kenar süsleri tercih ettiklerini belirtirken; yaşlı kadınların ise daha ağır tonlarda giyindiklerini vurgular. Yaşmağın ise iki tarlatan kumaştan oluştuğunu aktarır. Üst parçanın elmas veya incilerle süslenmiş bir serpuş olarak başa oturtulduğunu ve göze kadar indirildiğini, alt parçanın ise ağız ve burnu kapatan büyük bir kare parça olduğunu, ziyaret edilecek yere varıldığında feracenin ve alt parçanın çıkartıldığı bilgisini verir. Tarlatanın modern bir yenilik olduğunu söyleyen Garnett, daha yoksul ve Anadolu’nun iç kesimleri için tarlatan yerine patiska kullanıldığını belirtmektedir. Ayrıca Anadolu’nun iç kesimlerinde Müslüman bir kadının dış giyiminin çok daha kapalı olduğunu, yüzünün üst kısmındaki yaşmağın siyah at tüyünden olduğunu alt kısmın ise beyaz patiskadan yapıldığını belirtir. İkinci kıyafet seçeneği olarak Garnett’in notlarında mahreme’yi görürüz. Kumaşı ekose basma olan bu çarşafın üst kısmının çenenin altından tutturulurken koyu renkli ipek ya da muslinden bir şalla yüzün tamamının örtülmesini sağlar.

⁴⁵ Lucy M. J. Garnett, a.g.e., s. 499.

⁴⁶ Garnett, a.g.e., s.499.

Garnett, Müslüman kadının ev içinde nasıl giydiğine dair de bazı analizler sunmaktadır. Bu analizlere göre 19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Batı elbiselerine geçişin yoğunlukta olduğu ancak bazı kırsalda nadiren geleneksel ev kıyafetlerine rast gelindiğini belirtmektedir. Bu kıyafet ise kenarları oya dantel işlemeli kollu bürümcük mintan, kırmızı ipek şalvar ve yelekten oluşmaktadır. Yandan yırtmaçlı olarak yere değin uzanan bu yeleğin üzerine kemer takılır. En son da hepsini örten bir kaftanla kıyafet tamamlanır. Kaftan genellikle ağır kumaşlardan tercih edilir ve üzerinde ipekten, sırmadan desenler, inciler eklenir. Başlık ise inci ve değerli taşlarla kaplı, yuvarlık, yassı bir serpuş formundadır. Garnett, bu haliyle Türk kadınının ev kıyafetini son derece güzel bulmaktadır. Ayrıca bu kıyafetlerin orta sınıfın kadınları ve çocukları için birer düğün kıyafeti olarak kullanıldığını da belirtmektedir. Tercih edilen kumaş türü ise damadın maddi durumuyla direkt bağlantılıdır.

“Ev içi kıyafete gelince, daha varlıklı sınıflara mensup Osmanlı kadınlarının günümüzde ne giyindiğini söylemek zordur, çünkü birçoğu göz alıcı kıyafetlerini maalesef bırakarak, çoğu kez Paris modalarının bir karikatürlerinden ibaret elbiseleri tamamen ya da kısmen benimsemiştir... Şarklılar her zaman alışkın oldukları ortamın yerine yabancı bir ortamı geçirmeye kalkışınca, renk ve malzemeye ilişkin uyum anlayışını sanki büsbütün yitirirler. Türk hanımlarının yakın dönemde ulusal kıyafetlerini bırakıp süslü Batı elbiselerinin taklitlerini benimsemeleri genellikle hem gülünç hem de acınacak bir sonuç doğurmuştur.”⁴⁷

Diğer yandan bu kadınların gündelik yaşamda giyindikleri kıyafetlerin basma kumaştan olduğunu, kış aylarında ise şalvarın üzerine kapitone hırkalar ve başka parçalar giyindiklerini söyler. Dışarı çıkarken eteklerini bellerinde bir şal ve muslin kumaşı yardımıyla topladıklarını ve üzerine giyindikleri feraceleriyle sokakta paytakça yürüdüklerini bu görüntünün çok tuhaf olduğunu okura iletir.

Bir diğer kadın seyyah Harvey’e göre gün ışığı utanarak peçeli doğudan aşağı doğru süzölmektedir. Bu sözle Harvey, Müslüman Osmanlı kadınının peçesini

⁴⁷ Lucy M. J. Garnett, a.g.e., s. 500

eleştirmiştir ve dış kıyafetinden dolayı da Frenk hanımlarını yani kendilerini şanslı bulmaktadır. Osmanlı kadınının üzerine aldığı uzun ve bol feraceyi taşıırken bir bohça taşıyormuş gibi görüldüğünü belirtirken çizimleri içinse “biçimsiz kocaman sarı çizmeler de çok hantal bir eşkal çizer. Ancak modaya uyan birkaç hanım bu çirkin tulumu bir köşeye atıyor ve topuksuz Fransız çizmesini benimsiyor” ifadelerini kullanır.⁴⁸ Sarı çizmenin Osmanlı toplumunun etnik ve kültürel farklılığını yansıtan bir unsur olduğu Lucy Garnett tarafından da değerlendirilmiştir. Bu dönemde Ermeniler kırmızı, Rumlar siyah, Yahudiler mavi, Müslümanlar ise sarı çizmeleriyle benimsedikleri dini temsil etmişlerdir. Öyle ki Sarı Çizmeli Mehmet Ağa deyimi orta sınıf bir Türkü ifade eden bir sembol olarak kalmıştır.⁴⁹

İlk izlenimlerinde Osmanlı kadınının kıyafetine dair eleştiriler yapan Harvey’in gözlemlerini artırdıkça eleştirisinin zamanla beğeniye dönüştü görülmektedir. Harvey’e göre Parisli kadının dolabıyla kıyaslanınca Osmanlı kadını için hazırlanmış ceket, entari ve diğer elbiselerin çokluğu ve ihtişamı onu ezecektir.⁵⁰

Müslüman toplumlarda sünnet geleneği olarak temizlik ve güzel koku kullanma adeti, Osmanlı’da da farklı kokularda parfüm üretilmesine sebep olmuştur. Harvey, hamama taşınan çok sayıda tütsü, yağ ve esansları görünce yadırgamış, deneyimledikten sonra ise kokuları bayıltıcı derecede yoğun bulmuştur.⁵¹

Osmanlı toplumunda Müslüman kadınlar arasında yer alan bir diğer grup ise Çerkez kadınlarıdır. Kabile ve köleler olarak iki kısma ayrılan Çerkezlerin, kabile grubunda olanları aristokrat olarak nitelendiren Garnett, halis bir ırk olduğunu belirterek uzun boylu, ince yapılı, kıvrak ve canlı olduklarını, gözlerinin siyah, ela ve mavi, saçlarının ise siyahtan açık kahveye kadar değişen renklerde olduğunu belirtir. Çok narin el ve ayaklara sahip olmalarını ise bedensel işlere gönülsüz olmalarına

⁴⁸ Annie Jane Tennant, **Turkish Harems & Circassians Homes**, London: Hurst & Blackett, 1871, akt; Didem İlya, Mehmet Uysal, “İngiliz Kadın Seyyahlar Harvey ve Garnett’im Gözüyle Osmanlı Kadını”, **Avrasya Uluslararası Araştırma Dergisi**, Cilt:3/6, 2015, s. 9.

⁴⁹ Garnett, a.g.e., s. 6.; Didem İlya, Mehmet Uysal, a.g.m., s.9.

⁵⁰ Harvey, a.g.e., 65-66., Didem İlya, Mehmet Uysal, a.g.m., s.9-10.

⁵¹ Harvey, a.g.e.72-73., Didem İlya, Mehmet Uysal, a.g.m., s.12.

bağlar. Kıvrak olmalarını ise yedikleri koyun yağında haşlanan darıyla ilgili olduklarını, sağlıklı beslendiklerini söyler. Çerkez kadınlarının kıyafetleri hakkında da bilgiler sunan Garnett'a göre kıyafet erkeklerde bir silah gibi tutkuyken; kadınlarda ise kırmızı renkli ve maddi açıdan imkânı varsa sırma nakışlı bir etek, bol ve uzun kollu gömlek ve üzerine giyilen yelekten oluşmaktaydı. Genellikle dağlı olan bu kadınlar şehirdekiler kadar peçeye sadık kalmazlar. Bunun sebebi ise sosyal hayatlarını akrabalarıyla birlikte geçirmeleri olarak değerlendirilebilir.⁵²

Bir diğer grup ise Arnavut kadınlarıdır. Fiziksel özellikleri oturdukları yöreye, mensubu oldukları kabileye ve yaşadıkları bölgelere göre değişiklik göstermektedir. Örneğin; kuzey Arnavutluk'un Drin, Geg ve Mirdit kadınları genellikle uzun boylu ve iri yapılıdır. Sarı saçları şiirlere konu olacak kadar hayranlık uyandırır. Tosklar bölgesindeki kadınlar mavi gözlü, sarışın veya kumral olur. Yüz hatları ince, endamları zarif ve asildir. Hamılar kadını Yunan güzelliğini andırır. Gözleri, saçları siyahtır, Yunanlılara göre tenleri daha koyu renktedir. Bir başka grup ise Liaplardır ki bu grubun kadınları Arnavut kadınları içinde en az güzel olarak nitelendirilenlerdir. Liap kadınlarının her türlü zorlu işleri yapmaları erken yaşlanmalarına, güzelliklerinin genç yaşta ellerinden gitmesine neden olduğu belirtilmektedir.⁵³

Garnett'ın araştırmalarına göre, Arnavut kadınlarının kıyafetleri diğer uluslardan farklı ve göz alıcıdır. Her bölgede ulusal kıyafete sadakat hakimdir. Bir Şkipetar⁵⁴ hanımının elbisesi son derece şatafatlı ve pahalıdır. Beyaz renkte bürümcük kollu kumaş, kalın kumaştan ayak bileğinde daralan, nakışlı ters yaka ile biten bir şalvar, bürümcükten uzun bir şaş, kırmızı kadife kumaştan, yerlerindeki dikkat çekici sırma nakış işlemleri olan kolsuz bir yelek ve hırkadan oluşan bir kıyafettir. Bu hanımefendinin saçları ise örgüyle üçe ayrılmış biçimdedir. Biri bir omuzlardan aşağı salınır, diğer ikisi ise başa ipek bir eşarpla sabitlenen fesin etrafına sarılır. Çok dolgun, koyu mavi renkte olan fes püskülleri altınlarla ve tohum incilerle süslenir. Sol

⁵² Garnett, a.g.e., s. 356.

⁵³ A.e., s. 374.

⁵⁴ Şkipetar Arnavutça bir kelimedir. Kartalın oğlu demektir, efsaneleşmiş bir anlamı vardır. Zamanla Arnavut kelimesi için kullanılmıştır. Ancak Garnett'ın açıklamalarından Arnavutların elitleri için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca bkz: Lucy Garnett, **Türkiye'nin Kadınları**, a.g.e., s. 374.

omuzdan aşağı sarkıtılır. Arnavutların Mirdit kadınlarıysa yünlü, kalın, beyaz bir hırka, kırmızı şalvar, püsküllü saçığıyla neredeyse yarım metre olan önlük ve başlarına ise mavi eşarp örterler. Garnett'a göre Müslüman Arnavut kadınları önceki yüzyıllarda dışarıya yalınayak çıkarken şimdi ise evde nakışlı terlik, dışarıda sarı çizme giyerler.

Kırsal kesimlerde Müslüman kadınlar da gayrimüslim kadınlar da dışarıya çıktıkları zaman örtünmezler. Kıyafetleri ise şehirdeki kadından oldukça farklıdır. Dağlı veya ovalı olan kırsal kadınları elbiselerini genellikle ev yapımı sağlam kumaş ve çuhadan dikerler. Garnett'ın Yunan ve Bulgar köylülerinin kıyafetlerine benzettığı bu kıyafetin özelliği, hırkanın altına iki tane önlük giyilmesidir. Ova köylerinde nakışlı bez bir fistanın üzerine, kırmızı şeritli, mavi iç etek, beyaz kumaş üzerine beyaz nakışlı yelek giyilir.⁵⁵

Arnavut kadınlarının kozmetiğe olan meraklarından da bahseden Garnett, bu konudaki ilgilerinin İstanbul kadınlarından da ileri safhada olduğunu belirtmektedir. Kozmetik ve bakım yönüyle yaptıklarından bahsetmek gerekirse, Mazı palmiye yağını kaynatarak elde ettikleri özle saçlarını boyarlar, kirpiklerine sürme çekerler, kaşlarını ortada birleştirecek şekilde uzatırlar, ciltlerini özel bir sıvıyla yıkarlar, yanaklarını ve dudaklarını süsen adını verdikleri bir tozla kırmızıya boyarlar, tırnaklarına ve avuçlarına kına koyarlar.⁵⁶ Bunları evlendikten bir süre sonra yapmaları ayrıca dikkat çeken bir durumdur. Bu ibareye göre evlenmeden önce bu tür bakımların ve süslenmelerin yapılması uygun karşılanmamaktadır.

Yörük kadınları da bu toplumun bir parçası olarak Garnett'ın eserinde yer verdiği gruplardan biridir. Fiziksel bakımından saçları koyu olmasına karşın tenleri acemlere ve Ermenilere nazaran daha açıktır. Uzun, endamlı, canlı, dayanıklı ve ince yapılı, çalışkan Yörüklerin yüz hatları düzgün ve simaları sevimlidir. Yörük kadınları kıyafet olarak dışarıda parlak çiçekli basmadan şalvar, yelek, kapitone hırka giyinir. Beline

⁵⁵ Garnett, a.g.e.,s. 374.

⁵⁶ A.e., s. 375.

“Türk Kırmızı” bir kuşak sarar. Başlarına yalnızca eşarp takarlar. Diğer Müslüman topluluklardakinin aksine peçe takmazlar.⁵⁷

1.2. Gayrimüslim Kadınların Fiziksel Özellikleri ve Giyimi

Yüzyıllar boyunca Osmanlı’ya seyahat etmiş seyyahların, gezginlerin, elçilerin, botanikçilerin hangi meslek grubundan olursa olsun Osmanlı toplumu ve kadını hakkında yazanların Osmanlı’nın etnik çeşitliliğine değindiğine mutlaka rastlarız. Çok uluslu olan Osmanlı Devleti’nde kadın konusunu işlerken Gayrimüslim kadın nüfusundan bahsetmek de kaçınılmazdır. Özellikle hepsinin başkent olarak konakladığı merkez İstanbul, bu açıdan oldukça zengindir. Örneğin Lady Hornby, Julia Pardoe genellikle gayrimüslimlerin yerleşimi olduğunu belirttiği Ortaköy, Sarıyer, Fener, Pera gibi semtlerden ve halkından sıkça söz etmektedir.

Semtlerin haricinde Batılı yazarların Osmanlı kadınına görmek için çoğunlukla fırsatını yakalayabildikleri yerler mesire alanlarıdır. Örneğin Lady Hornby, eşi Edmund Hornby ile Göksu Nehri civarında vakit geçirirken eşinin başlarında çiçek çelenkleri olan bir grup Rum kadınından çok etkilendiğini ancak diğer giyindikleri şeylerin Fransız kadınların kıyafetlerine benzetmelerini bu kadınlara yakıştırmadığını görürüz. Kadın seyyahların notlarını bütünüyle analiz ettiğimizde aslında 19. yüzyılın sonlarına değin Osmanlı Müslüman kadından ziyade gayrimüslim kadınlarda Batılı giyinme ya da Batıya imrenme görülürken 19. yüzyılın sonlarına doğru bu durum Osmanlı’nın Müslüman kadınları arasında da yayılmıştır. Lady Hornby ile Lucy M. J. Garnett’in notları mukayese edildiğinde bu durumun gözlemlerine nasıl yansıdığı daha iyi anlaşılabilir.

Lady Horbny notlarında alt sınıf Ermeni kadınlarının kıyafet detaylarından da bahseder “*aşçı gelene kadar onun yerine bakacak olan, köyden gelmiş yaşlı bir Ermeni*

⁵⁷ A.e., s. 366-368.

kadın vardı. Çok pitoresk, eski püskü kıyafetler giyyordu ve kalın örgülü saçlarını da fesinin çevresine dolamıştı.”⁵⁸ Alt sınıftan olanların haricinde orta sınıftan Ermeni kadınlara dair bilgilere ise Türk haremelerini ziyaret ederken ona arkadaşlık eden Ermeni kadınlar üzerinden rastlanmaktadır. Arkadaşlarından:

“(…) günümüzün zengin ve moda düşkünü Ermenileri Fransız tarzında giyinmeye çalışıyorlar; geleneklere bağlı olanlarsa yaşmak ve feraceyi hala koruyorlar. Benim arkadaşlarımsa orta bir yol izleyip dışarıdayken yalnızca saç örgülerinin çevresine bir yaşmak sarıyorlar- Fransız bonesini ya da Doğuluların yaşmağını tercih etmiyorlar.”⁵⁹

şeklinde söz etmektedir.

Katıldığı bir baloda ise üst sınıf Ermeni kadınlara dair bazı gözlemlere yer verir:

“Kelimenin tam anlamıyla elmaslarla kaplı birkaç Ermeni hanımı vardı; kımıldamadan ve parıldayarak oturuyorlardı, mücevherleri parıldıyordu ve galiba sırf bundan dolayı çekiciydiler. Bir tanesinin başının her iki tarafında, defne yaprağına benzetilmeye çalışılmış büyük bir pırlanta çelenk vardı ve aynı cins inanılmaz büyüklükte gerçek Doğu incileriyle bezeli bir dal en corsage⁶⁰ yer alıyordu.”⁶¹

Anadolu’da tercih edilen yerli Ermeni kıyafetinin bölgeden bölgeye değişkenlik gösterdiğini söyler ancak genel olarak parlak ve dayanıklı kumaş tercihleri yapıldığını da belirtir. Örneğin Van’daki kadınların gür siyah saçlarını omuzlarının arkasına gevşekçe bıraktıklarını ve başlarına geçirdikleri kırmızı fesi renkli bir eşarpıla türban biçiminde sardıklarını, geri kalan kıyafetin ise Müslüman kadınlardakine benzer olduğunu yazar. Detaylıca aktarmak gerekirse bu benzer kıyafet; entari, şalvar, şapo adı verilen kolsuz ferace, kenarına oya dantel işlenmiş kürklü bir manto olan

⁵⁸ Lady Hornby, a.g.e., s.107.

⁵⁹ Lady Hornby, a.g.e.,s.277.

⁶⁰ (Fr.) Göğsünün üstünde – ed. n.

⁶¹ A.e., s. 154

cüppeden oluşmaktadır. Diğer yandan Kapadokya ve Kayseri Ermenilerinde ise kumaş tercihleri çok daha kalitelidir. Feslerinin ön kısmı altın zincirlerle süslüdür ve alına salınır. Kulakların arkasına, boyuna ve bileklere altın ve inci süsler takarlar. Avrupa kesimine gelindiğinde yerli kıyafete çok rastlanmaz. Yalnızca bazı yaşlı kadınlarda taktikios adlı başlık görülür. Saç örgüleri bu başlık etrafına dolanır ve altın ya da gümüş bir toplu iğne ile tutturulur. Paris modasını benimseyen bu kadınların renk açısından özüne bağlı kaldıkları görülür. Etek ve ferace ile kıyafetlerini tamamlayan Ermeni kadınları ev içerisinde giyimlerine çok özenmezler. Garnett bu gözlemlerini şu şekilde aktarır:

“(…) Avrupalılaştırmış Ermenilerin çok azı kendi evinin mahrem ortamında tertipli bir giyime özen gösterir. Tanıdığım kadınların hepsi bir yürüyüşten veya bir ziyaretten dönünce hemen Paris tarzı şık elbiselerini çıkarıp bol bir etek ve üstlük giyme, yüksek topuk bölümü basık bir çift terlik geçirme ve gösterişli saç modelini bozup saçını iki örgü halinde gevşekçe omuzların arkasına alışkanlığındadır.”⁶²

Fiziksel özelliklerine gelince Lucy M. J. Garnett, İstanbullu Ermeni kadınların güzellikleriyle ünlü olduklarını ve İzmirli Ermeni kadınların da aynı şekilde onlardan aşağı kalır yanları olmadığını söyler. Yüzlerinde en dikkat çeken uzuvlarının badem gözleri olduklarını, genelde siyah saçlı ve gözlü olduklarını ancak bazı ailelerde kumral saç ve mavi göze rastlandığını da belirtir. Bu tip Ermenilerin genellikle elleri ve ayakları küçük, teni hoş, endamı ve duruşu ise zariftir. Bu özelliklere sahip İzmirli Ermeni güzellerin sakini olduğu ev, “Muhammed’in Yedinci Cenneti” olarak anılır.

Julia Pardoe, misafir olduğu bir Ermeni evinde, evin gelininin simsiyah gür saçları olduğunu elmaslarla kaplı, sırma işlemeli bir yazmayla alnından geriye doğru bağlı olduğunu söyler. Alnının ortasında Ermeni alfabesiyle yazılmış ‘gelin’ anlamına gelen bir süs yapıştırılmıştır. Üzerinde yol yol simli mavi krepten bir iç gömlek; Bursa ipeğinden entarisi, belinde pahalı kaşmir bir kuşak, desenli uçuk mavi, ipek bir şalvar,

⁶² Lucy M. J. Garnett, a.g.e., s.142.

ince çorap ve yavruağzı terlikleri vardır. Ziynetlerinin bir servet olduğunu söyleyen yazar, bu Ermeni gelin üzerinden Türk kadınlarıyla zarafet mukayesesinde bulunur ve bu karşılaştırmasını şu şekilde okura aktarır:

“(…) kıyafetini bir Türk kadınının doğuştan gelen zevkiyle yakıştırmayı bilmiş olsaydı çok güzel olabilirdi. Ne var ki, Ermeni hanımlar zarafette tıpkı Peralı Frenklerin Avrupalılara kıyasla geri kaldıkları gibi, Osmanlı hanımlarının yanında çok sönük kalıyorlar. Aynı tipte elbiseler giyiyor, aynı kumaşları kullanıyorlar fakat sırf bunları üzerlerine giyiş tarzlarına bakarak onları derhal ayırt edebiliyorsunuz. Biri adeta diğerinin karikatürü.”⁶³

Tıpkı Müslüman Türk kadınlarda olduğu gibi Ermeni kadınlarda da kozmetiğe olan ilgisinden söz edilir. Bu ilginin Ermeni kadınında neredeyse doğuştan taşıdığı bir sürüp sürüşürme tutkusu olacak kadar ileri seviyede olduğunu söyler.

Yine Lucy Garnett’ın kaleme aldığı bir diğer grup ise Osmanlının Frenk kadınlarıdır. İstanbul’un Pera semtinde ve Frenk mahallelerinde ikâmet eden bu kesim, genellikle zarif endamlı, koyu saçlı, koyu gözlü, güzel tenli ve şen şakraklardır. Maddi durumu iyi olanlar yakışır tarzda giyinirken Paris modasına özenenlerin bunu abartılı bir şekilde yapması da yine bu gruba mahsustur. Fransız şirketlerinin ise bu duruma kayıtsız kalmadığı her mevsim İzmir ve İstanbul mağazalarına özel stil tasarlamasından anlaşılmaktadır.

Şark Yahudilerini kalın dudakları ile tasvir eden Garnett, bir Yahudi için özel tarif gerektirmeyecek kadar iyi bilindiğini söyler. Alımlı veya yalın her çeşidin var olduğunu belirten yazar, cansızlık ve tavırlarının kabalığının, alımlı olanlarının niteliklerini de bastırdığını aktarır.

Kıyafet konusunda ise ilden ile farklılık gözlemlenmektedir. Örneğin İzmir’deki bir kadının giyim kuşamının Selanik’tekinden daha süslü olduğu görülür.

⁶³ Julia Pardoe, a.g.e., s.568.

Keza İstanbul'daki Yahudi kadınının kıyafeti ise bazı farklılıklarla Selanik'tekinden ayrılmaktadır. Örneğin Selanik'te dış giyimde kullanılan uzun kırmızı mantonun yerini iç kısmı ve yakası kuzu derisinden yapılmış kuğu tüyü veya sincap postu kullanılmış kısa ve bol bir hırka alır. Saç tuvaleti Selanik'tekinden daha sade tercih edilir. Başörtüsü iri çiçek baskılıdır ve kenarları oya dantelle bezenmiş renkli muslin bir yemeni ya da eşarptır. Bu eşarbin bir kenarı altına indirilir, diğer iki köşe arkadan omuzlara düşürülür. Bu başlık aslında Osmanlı başkentinde daha önce tercih edilen “çalebi” adlı muazzam büyüklükte bir başlığın yasaklanması üzerine benimsenmiştir.⁶⁴

Pardoe'un bir şark Yahudisinin evine yaptığı ziyaretini anlatırken Yahudi erkek ve kadınlarının kıyafetlerine değinmiştir. Toplumda Yahudi erkeklerin meslek gruplarına ve statülerine göre takke taktıklarını belirtir. Bu sembollere göre kirli beyaz bir takkenin çevresine kahverengi desenli pamuklu şal takanlar, mor çizme giyenler, siyah yemeni takanlar reaya statüsünde olduklarını belli eder. Başlarına üzerinde kıvılcık rozet takılı kalpak takanlar ise yabancı himayesi altında olduğunu yahut başka bir memleketten gelen tüccar olduğunu gösterir.⁶⁵ Bu gibi sembolleri açıklayan Pardoe, Yahudi kadını içinse Şarkta kaldığı süre içinde en zengin ve şık kıyafetin Yahudi kadınlarına ait olduğunu ifade eder. Hotozları konusunda tam aksini düşünmektedir. Haremin hanımından *“Uzun boylu, azametli bir kadındı; sanki boyun eğdirilmiş ve dışlanmış bir ırka mensup değildi milletine has kartal gözleri, iri burnu ve yüksek, solgun bir alnı vardı. Bakışları keskin olduğu kadar ateşliydi de.”*⁶⁶ şeklinde söz etmektedir. Aynı kadının yere kadar uzanan ipek bir elbise giydiğini, kalçalarının üzerine sırma nakış işlenmiş ve değerli taşlar konulmuş genişliği on beş santim olan tokası olan bir kuşak bağladığını, elbisesinin üzerine güvercin rengi kaşmirden kenarları ve yakasına ise en pahalı samur kürkünden bir pelerin giydiğini, kollarında ise birkaç yüz sterlin edecek bilezikleri, parmaklarında taşlı yüzükleri olduğunu, Osmanlıya has boyalı muslin yazmadan bir türbanı olduğunu, taşlarla bezenmiş alın süsü yüzünden iki yana omuzlarına sarktığını ifade eder. Yahudi kadınının

⁶⁴ Garnett, a.g.e., s.254.

⁶⁵ Pardoe, a.g.e, s. 564.

⁶⁶ Pardoe, a.g.e., s. 565.

kıyafetinden bu şekilde söz ederken verdiği bir diğer ayrıntı ise aynı haremde bulunan diğer üç gelinin dul olmadıkları için ağır pelerin giymedikleridir. Bu detaydan da anlaşılacağı üzere Yahudiler arasında kıyafet kişinin hayatını yansıtan bir vitrin olarak da değerlendirilebilir. Ayrıca bu haremdeki kadınlar üzerinden yaptığı gözlemlere göre, Yahudi kadınları bekarken çok süslü olur ancak evlendikten sonra saçlarını titizlikle gizlerler. Bu nedenle ev hanımının oğullarından birisinin nişanlısı olan dokuz yaşındaki genç kız Pardoe ile saç modelini görsün diye tanıştırılır. Pardoe bu kızın saçlarından ve kendisinden şu şekilde bahseder: *“her biri uçlarında incilerle ve kurdeleyle tutturulmuş en az elli saç örgüsü vardı. Küçük tombul parmakları taşlı yüzüklerden görünmez vaziyetteydi. Ayaklarına diğer hanımlarınki gibi zengin nakışlı terlikler giymişti.”*⁶⁷

Diğer yandan Rum kadınları da Batılı kadın seyyahların kaleminden geçmiş Osmanlının Gayrimüslim kadın sınıfından biridir. Özellikle Julia Pardoe, İstanbul’da Rum nüfusun yoğunlukta olduğu semtlerde Rum kadınlarına dair derin analizlerde bulunur. Pardoe’ya göre Fenerli kadınlar arasında allık kullanımı yaygındır, kaşlarını sürme ile birleştirme adetini Türklerden daha abartılı bir şekilde yaparlar. Yüz ifadeleri güzel olan bu kadınların, yüz hatları tenasüpsüz, güzel, ışıltılı kara gözleri olsa da ve kozmetiğe olan abartılı ilgileri yüzünden güzel olanlarının da kendilerini çirkinleştirdiklerini düşünür.⁶⁸

Garnett’a göre Helen tiplerinin karakteristik vasıflarını taşıyan Rum kadınları geniş ve basık alınlı, düz profil hatları, koyu renk parlak gözleri ve al dudakları, sıkı çenesi ve yuvarlak boğazlıdır. Ancak bazı yörelerde özellikle Makedonya’da Rum tipi Slavlarla ve başka unsurlarla karışım sonucunda bu tipoloji deformasyona uğramıştır.⁶⁹ Rum kadınlarında Yunan güzelliği arayan ve hayal kırıklığına uğrayan Pardoe, tek güzelliklerinin koyu gür saçları ile parlak gözleri olduğunu söyler. Erkeklerinin kadınlardan daha güzel olduğunu vurgular.⁷⁰ Lady Hornby de Maltepe’de

⁶⁷ Pardoe, a.g.e., s. 565-566.

⁶⁸ Pardoe, a.g.e., s. 129.

⁶⁹ Lucy M. J. Garnett, a.g.e., s.33.

⁷⁰ Pardoe, a.g.e., s.129.

yaptığı seyahatte rastladığı Rum kadınlarının yirmisine gelmeden yaşlı bir görüntüye büründüklerinden bahseder.⁷¹

Kıyafet stillerine değinmek gerekirse Pardoe, Rum kadınları arasında bir moda eşiği olduğunu gözlemler. Yaşlı kadınlar koyu renkli şapkalar, kalın kaftanlar, yelekler giyerken orta nesil Rum ve Avrupa sentezli bir uyum yakalamaya çalışırlar. Elmas kullanımını fazlasıyla yapan bu tarzı uyumsuz bir karmaşa olarak niteleyen seyyah, genç nesli ise “İngiltere’de üçüncü sınıf bir şehrin güzelleriyle tıpatıp aynı görünüşteydi”⁷² şeklinde yorumlar. Yani etekleri çok kısa, başlıkları çok yüksek, kolları fazla işlemeli. Yazar katıldığı baloda gözlemlediği Rum kadınlarının görüntüsü için “umursadıkları tek şey, takabilecekleri kadar süsü üstlerine yığmak”⁷³ ifadesini kullanır. Bir Türk konağını ziyareti esnasında haremdeki kadınlardan söz eden Pardoe, bir ya da iki yaşındaki kız çocuğunun dahi göğsünde parlak ziynet olduğundan söz eder ve Türkler ile Rum kadınlarındaki ziynet ilgisinin ileri derece olduğundan bahseder. Rumların yer bulabildikleri her süsü taktıklarını, dışarıda ziynetlerini göstermeyen Osmanlı kadınlarının ise iki toka, bir bilezik veya benzer iki yüzükle kanaat ettiklerini, onların genellikle en gözde halayıklarını pahalı ve gösterişli ziynetlerle süslediklerini belirtir.⁷⁴

Pera’nın Rum kadınlarının diğerlerinden ayırt edici özelliğini ise seyyah şu şekilde yorumlar:

“Birkaç hafta burada kaldıktan sonra, Pera sokaklarında karşılaştığınız her kadının hangi milletten olduğunu anlayabilirsiniz. Açık tenli Peralılar bone, manto, şal, yani halis Avrupalı asil kadınların yürüyüş kıyafetini giyerler; gene de onları bir nazarda diğerlerinden ayırmak imkânsız. Parlak renklere aşırı düşkünlükleri, giyinme tarzlarındaki tarif edilemez gariplik hemen Peralı hüviyetini belli eder. Kara gözlü

⁷¹ Lady Hornby, a.g.e., s. 355.

⁷² Julia Pardoe, a.g.e., s.58.

⁷³ Julia Pardoe, a.g.e., s.58.

⁷⁴ Pardoe, a.g.e., s. 91.

Rum kadını ise yüzünü neredeyse tamamen açıkta bırakan, tülbent veya kadifeden geniş türbanının üzerine taktığı, omuz ve beline kadar inen peçesiyle tanınır.”⁷⁵

Hristiyan Arnavut kadınlarına gelince Müslüman kadınların gündelik kıyafetleriyle benzerlik gösterir. Farklı olan yanı Müslüman kadınların kırmızı rengi tercih etmesi, Hristiyan kadınlarinsa mor rengi kullanmalarıdır. Türk kadınlarına özgü olan ferace ve yaşmak kasabalarda Müslüman kadınlar tarafından ve onlara yakın yaşayan Hristiyan kadınlar tarafından dışarıda giyilir. Hristiyanların giydiği ferace form olarak farklıdır renk olarak da açık kırmızı renktedir. Ön kısmında bir haç nakışı bulunur. Garnett’a göre bu farklılığın sebebi bir Paşanın bilmeden âşık olduğu kızın Hristiyanlık dinine mensup olmasıdır. Paşa bu hazin durumdan sonra Müslüman ve gayrimüslimlerin ayırt edici şekilde giyinmelerini emretmiştir.⁷⁶ Bu nedenin gerçekliği tartışılır olsa da dinlerin, inananlarına diğer dinlerden farklı olmalarını emrettiği pek çok kaynakta yer almaktadır. Özellikle İslamiyet ve Yahudilikte, peygamberler diğer dinlere inananlardan farklı olmalarını tavsiye eder. Örneğin; Hz. Muhammed, Müslümanlara, Hristiyanlara benzememek için tırnak kesiminde bile aynı parmaktan başlanmamasını tavsiye etmektedir. Bu yönüyle de dinler arasında birbirlerinden farklı olma gerekliliği olduğunu düşünerek renk ve form tercihlerini buna göre belirlemiş olma ihtimalleri yüksektir.

⁷⁵ Julia Pardoe, a.g.e., s.47.

⁷⁶ Garnett, a.g.e., s. 378.

İKİNCİ BÖLÜM

19. YÜZYIL AVRUPALI KADIN SEYYAHLARIN GÖZÜNDEN OSMANLI KADINININ AİLE HAYATI

Avrupa tarih yazımı tarafından kadınların tarihteki konumunun araştırılması son kırk elli yıl içinde başladı. Osmanlı için de aynı ve konunun literatürde yer alması 1970'ler ve sonrası için söz edilebilir. Bu çalışmalar ise genellikle kadınların sahip olduğu mal varlığı ve nereye harcadığı gibi konular üzerine yapılmıştır.⁷⁷ Çünkü Osmanlı kadınının 19. ve 20. yüzyıla kadar sahip olduğu serveti evlendikten önce ve sonra hukuksal düzlemde elinde tutabilirken Avrupalı kadın için aynı şeyden söz edilemezdi. Buluş çağına gelip reşit olan her kadının hukuksal bir kimliği olurdu. Böylece herhangi bir adaletsizlik, haksız muamele söz konusu olduğunda mahkemeye başvurma hakkına sahipti. Aynı zamanda karşı taraf için de şikayetçi olabilme hakkı vardı. Bu ve daha birçok bilginin 19. yüzyılın başlarına kadar erişimi çoğunlukla kentli kadınlar hakkında ve mahkeme kayıtlarının saklandığı arşiv belgelerinden sağlanmaktadır.⁷⁸

Son yıllarda Osmanlı kadınlarına olan ilginin artmasıyla konuya yönelik seyahatnameler, günlükler, mektuplar, ev idaresine, karı-koca ilişkilerine dair kadının içinde olduğu birçok konu gün yüzüne çıkmıştır. Özellikle erkek seyyahların kalemine bakıldığında kendi gözlemlerinin söz konusu olduğu alanlar için mesire alanları ve şehir sokaklarından bahsedilebilir. Duyumlar üzerine aktardıkları ise iki kulaktan geçerek okura sunulmuş bilgilerdir. Diğer yandan 18. yüzyıl ve sonrası için Batılı kadın seyyahların ziyaretlerinin ve ziyaret alanlarının genişliği kadın tarihi yazımına

⁷⁷ Jennings (1973), Gerber (1980); Suraiya Faroqhi, a.g.e., s. 128.

⁷⁸ Faroqhi, a.g.e. 128.

birinci kaynaktan ve hemcins değerlendirmesi açısından yeni perspektifler kazandırmıştır. Kadın ziyaretçilerin haremlere adım atmalarıyla ve Türk kadınının en doğal halleriyle gözlemlemeleri Avrupa'ya yeni bir pencere açmıştır. Oryantalizmin doruklarda olduğu aynı yüzyıl için bu durum algıları dağıtma yönünde oldukça önemli bir adımdır. Seyahatnamelerde, günlük ve mektuplarda, kadı sicillerinde Osmanlı kadınının adı geçen konuların başında evlilik ve sonrası süreçleri gelmektedir. Hukuksal anlamda evlilik sonrası boşanma, dul kaldıktan sonraki ekonomik destek ve benzer konular işlense de geleneksel ve adet bağlamında evlilik öncesi ritüeller, ev ve mahremiyet algısı, aile ve ocuk, eş sorumlulukları gibi konular sosyal alanın birer parçası olarak analiz edilmiştir.

Aslında tek tip bir Osmanlı ailesinin varlığından söz etmek mümkün değildir. Etnik çeşitliliğe sahip nüfusunun içerisinde Hristiyan Bulgar aile gibi bir çatı varken aynı zamanda dilini koruyup Müslümanlığa tabi olan taaddd-i zevcatın yani poligaminin istisnasız görülmediği Pomak ailesi de Osmanlı ailesidir. Hicazlı Araplar, Lübnan'daki Maruni'ler, Melkit Hristiyanları, Anadolu'daki Türk aileleri, Türkmen obaları, Kürt aşiretleri, adalı, Egeli Rumlar, dağlı Arnavutlar, Bosna Müslümanları, yurdun dört bir yanındaki Yahudi aileleri de Osmanlıdır. Aile yaşantılarındaki farklılıkların nedeni ise dini olmaktan çok bölgesel, coğrafiktir.⁷⁹ Osmanlı aile hukuku ve kadının yaşama düzenine dair en önemli kaynaklar gayrimüslim grubun tuttuğu cemaat kayıtları ile şeriye sicilleridir. İkinci en önemli kaynaklar ise seyahatnameler ile vakayiname içerikleridir.⁸⁰

Millet sistemi içerisinde çeşitli dönemlerde değişim süreçleri geçiren Osmanlı ailesi, sosyal yapının harcını oluşturan diğer unsurlar gibi bağlı oldukları hukukun düzenlemelerine uymuştur. Bulundukları coğrafı alan, sosyal evre, eğitim ve diğer imkanlar aralarında farklılıklar doğursa da her bir aile, akit sistemi ile tabi oldukları imparatorluğun ayrılmaz bir parçasıdır. Günlük yaşantısı, ocuk eğitimi ve beslenmesi, evin idaresi, eş ilişkileri ve sorumlulukları, sağlık sorunlarının zm

⁷⁹ İlber Ortaylı, **Osmanlı Toplumunda Aile**, Kronik Kitap, İstanbul, 2020, s. 16.

⁸⁰ Ortaylı, a.g.e., s. 97-99.

üzerine kurulur. Toplumda aile ve uygulamaları toplumun temel kültürel yaşamını ve kurumlarını meydana getirir. Çocuk aile olmak için ana unsurdur ve Osmanlı ailesi için hayatın merkezi odur.⁸¹ Beylik döneminden beri Osmanlı'nın özellikle aile kavramını ehemmiyetle koruduğu, kuruluş dönemine dair en önemli kaynaklardan biri olan Aşıkpaşazade'nin şu sözlerinden anlaşılabilir: “*Bu alemde maksud olan birkaç şeydir: Oğul evlendirmek, kız çıkarmak ve dünyadan ahirete iman ile göç etmek*”⁸². Aile ve evlilik, Osmanlı için sağlıklı toplumun temel unsuru niteliğindedir.

Kadın, geleneksel aile yapısının içindeki en önemli üyedir. Üretim fonksiyonunun etkili olduğu bu önem, kadının çocuk sayısı ve kendi yaşıyla yani yaşlılığıyla bağlantılıdır. Kırsal bölgelerde şehirdekinin aksine kadın, başlık ve kanın gibi nakdi ödeme ile bir aileden diğerine geçen üretim unsuru olarak değerlendirilir. Bu yalnızca Osmanlı toplumuna özgü bir durum değildir. Tüm geleneksel toplumlarda evlilik ödemeleri rastlanan bir olaydır. *Üniversal bir olgu* olarak değerlendirilebilen bu ödeme, Osmanlı- İslam toplumunda peşin ödeneceği gibi iki kısımda; mehr-i muaccel ve mehr-i müeccel olarak da ödenir. Mehr-i muaccel ya da mukaddem peşin ödenen kısım, mehr-i müeccel ve muahhar ise ertelenmiş ödemeye denirdi.⁸³ Kadının kendisine ait olan bu para boşanma ve sonrasındaki süreçte mağduriyetini önlemek amacıyla sağlanan bir güvencedir. İslam hukukunun kabul ettiği bu uygulama pederşahi aile anlayışının bir neticesidir. Sahih-i Buhari’de sahih-i nikah olarak değerlendirilen nikahta, kızın velileri ile evleneceği erkek arasında bir akit gerçekleşir ve mehr alındıktan sonra iki şahit eşliğinde nikah kıyılır.⁸⁴ Alınan mehr ise kadının hakkıdır.

Nitekim nikah ve mehr konularına Osmanlı topraklarında belirli nedenlerle bulunan yabancı erkek seyyahlar da değinmiştir. 17. yüzyılda İstanbul, Bursa ve

⁸¹ İlber Ortaylı, **Osmanlı Toplumunda Aile**, Kronik Yay., İstanbul, 2020, s. 127.

⁸² Refik Turan, “**Osmanlıların Kuruluş Yıllarında Türk Ailesi**”, **Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi**, BAK Yay., Ank., 1993, s. 82 vd.; Namık Sinan Turan, “Osmanlı Devletinde Aile Birliğinin Oluşumu”, **MHB** 19 20, 1999 2000 s. 936.

⁸³ Detaylı bilgi için bkz. Ömer Nasuhi Bilmen, **Hukuki İslamiyye ve Islahatı Fıkhiyye Kamusu**, İÜHF Yay., İst. 1950, s. 121-150.; Namık Sinan Turan, **Osmanlı Devleti’nde Aile Birliğinin Oluşumu**, **MHB** 19 20, s. 942.

⁸⁴ Sabri Şakir Ansay, **Hukuk Tarihinde İslam Hukuku**, AÜİF Yay., Ank., 1958, s. 194.

İzmir’i ziyaret eden Fransız seyyah Jean Thevenot, Türklerde evlilik hakkında şu sözleri kaleme alır: “*Türklerin üç tür karısı olabilir, meşru eşlerle evlenebilir, kebin usulü kadın alabilirler ve cariye sahibi olabilirler. Birinci tür kadınların yüzünü ancak nikah kıyıldıktan sonra görebilirler. Bu ilk usulle evlenmek isteyen kişi, evlenmek istediği kızın ana babasıyla ne kadar başlık vereceği konusunda anlaşır; bu pazarlıkta kadı ile birlikte iki şahit de hazır bulunur ve kadı nikah koşullarını ve adamın karısına vereceği dulluk parasını (mahr) yazar. Kadın ise çeyizinden başka bir şey getirmez.*”⁸⁵ Ancak benzer şekilde Hristiyan topluluklarında da mehr-i müeccel uygulandığı Trabzon şeriyeye sicillerindeki kayıtlarda görülmektedir.⁸⁶ Yahudi ve Hristiyanlarda uygulanan drahoma da sonuç olarak mehrin tersi bir gelenek olsa da tazminat veya yatırım bedeli olarak değerlendirilebilir. Hukuki niteliğin yanında sosyolojik yönüyle bakıldığında hukuk ve toplumsal gelenekler arasındaki ilişki ortaya çıkar.⁸⁷

Osmanlı kadınına aile hayatına dair ele alınan başlıklardan birisi de çokeşlilik meselesidir. Poligami, Osmanlı için yasal bir hak olmasına rağmen genel olarak hoş karşılanmayan bir durumdur. Kentli için ekonomik farklılığın olduğu evlilikler için ikinci eş servetin getirdiği bir imtiyazla mümkünken, orta gelir gruplarında ikinci eş “gül üstüne gül koklamak” olarak nitelendirildiği için kabul edilmez. Düşük gelirli köylü aileler içinse çok eşliliğin yerleşmesi mümkün değildi. Cem Behar’ın analizlerine göre, 1885-1906 yılları arasında İstanbul’da çokeşli erkek oranı %2,51 ile %2,16 olarak değişkenlik gösterir.⁸⁸ Haim Gerber’in 17. yüzyıl Bursa’sında yüksek statülü ailelerde bile çokeşli erkek oranının %5, Daniel Bates Türkmen Osmanlı aşiretlerinde yaptığı analizlerde oranı %3 olarak tespit etmiştir.⁸⁹ Tespitler bu yönde seyretmesine rağmen çağdaşlaşma döneminde çokeşliliğe farklı önlemler getirildiği

⁸⁵ Jean Thevenot, **Thevenot Seyahatnamesi**, Çev: Ali Berktaş, Kitap Yay., 2009, s. 103.

⁸⁶ Cevdet Kırpık, “1830 No’lu Şeriyeye Siciline Göre Kentin Sosyal ve Ekonomik Hayatı (1643-1644), Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi, **Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı**, Trabzon, 1998, s. 37-50.

⁸⁷ İlber Ortaylı, a.g.e., s. 101.

⁸⁸ Cem Behar, “Polygyny in İstanbul 1889-1926”, **Middle Eastern Studies**, c. 27/3, Temmuz 1991, s. 477-478, Ortaylı, s. 117.

⁸⁹ Daniel Bates, Normals and Farmers, A study of Yürük in Southeastern Turkey, Ann Arbor, The University of Michigan Press: Cem Behar, “Polygyny”, s. 479’dan naklen. Haim Gerber, “Social and Economic Position of Women in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700” **IJMES** 12/3, Ortaylı, a.e., s. 118.

görülmektedir. İttihat ve Terakki hükümetinin “Hukuk-i Aile Kararnamesi”nde yer alan maddeye göre, evlilik esnasında kadının müstakbel kocasından alacağı söz ile evlilik gerçekleştikten sonra kuma gelmesi halinde ilk kadına boşanma hakkı doğacaktı. Tarihte bilinen bu tip bir sözleşme ile evlenip, eşinin ikinci evliliği yapması üzerine ayrılan ilk çift Halide Edip Adıvar ve Salih Zeki Bey’dir.⁹⁰

Osmanlı evlilikleri için erkek zevcesini – dinen ve toplumsal olarak hoş karşılanmasa da- hukuken kolaylıkla boşayabilirdi. Sebep aranmayan bu talep, kadının mehir ve nafakasının ödenmesi durumunda kabul edilirdi. Günümüze göre değerlendirildiğinde kolay olmasına rağmen boşanma oranının daha az olması, cemaatin ve dininin boşanmayı hoş görmemesinin erkek üzerindeki psikolojik baskısıyla ilişkilendirilebilir. Kadın için boşanma talebi ise belirli durumlarda geçerlidir. Bu durumlar, eşinin akıl hastalığı nüksü, cinsi yönden uygunsuz haller, eşinin gaybı gibi nedenlerdir. Haricinde kadın geçimsizlik nedeniyle evliliğini sonlandırmak isterse eşinin rızasıyla mehrinden vazgeçerek boşanma talebinde bulunurdu. Boşanan kadın, mahkemenin verdiği iddet müddetini tamamladıktan sonra dilerse yeniden evlenebilirdi. Küçük yerlerde resmi kayıtlara gerek duyulmayan bu süreler kent için daha disiplinli seyrederdi.

Tüm geleneksel aile yapılarında olduğu gibi Osmanlı’da da geniş aile tipi görülür. Osmanlı tahrir defterlerindeki “hane” birimine göre nüfus ortalama beş kişi civarındadır. Ancak hane diğerlerinden bağımsız değildir. Bir avlunun etrafında diğer yakın akrabaların yer aldığı haneler bütünü ekonomik ünite halinde yer almaktadır. Üç kuşağın içerisinde bulunduğu bu üniteye kadınlar birlikte diker, kış hazırlığı yapar, birlikte gezer ve eğlenirler. Benzer şekilde erkekler de tamir ve erzak alımı gibi işleri birlikte gerçekleştirirler. Ailelerde meydana gelen her yeni gelişim tüm mahallede müşterek bir duyguya neden olur. Örneğin yeni bir aile üyesinin dünyaya gelişiyle doğum, lohusalık hamamı, çocuğun okula başlaması ve âmin alayı gibi ritüellerin ailenin sevincine dahil olan mahalleli tarafından da kutlanması, mahalle ile aile

⁹⁰ Ortaylı, a.e., s. 195.

biriminin birliğini simgeler.⁹¹ Mahalle, Klasik Osmanlı ailesi için aynı din etrafında birer cemaat örgütlenmenin en ideal mekânı niteliğindedir.⁹² İstanbul'un gündelik hayatında, topluluk olarak birbiriyle tutarlı bir etkileşim halinde olan değerler dünyasıyken, 17. yüzyıldan itibaren dönüşüme uğrayacaktır.

Dönüşüm süreci içerisinde tıpkı aileler gibi mahalle ve semt kimlikleri zamanla değişmiş, Beyazıd, Aksaray ve Fatih gibi semtler üst sınıf insanların yaşadığı yerlerken, bir süre sonra orta tabakanın yaşam alanı olmuştur. Üst tabaka ise kendini Beyoğlu ve Boğaziçi semtlerinde yeni bir düzene geçmişlerdir. Bu değişiklikler toplumun kurallarına ve alışılmış düzenine birtakım farklı yorumlar ve sentezlere yol açmıştır.

Taşra ve kırsalla birlikte şehir hayatındaki dinamiklerin değişimi için 17. yüzyıldaki 'şehrin yeniden iskanı için kırsaldaki kalifiye iş gücünü İstanbul'a taşımayı amaçlayan' nüfus politikası başlangıç olarak değerlendirilebilir. Bu politikayla birlikte çeşitli zanaatkar aileler, şehrin iktisadi hayatını canlandıran ve bu sebeple maddi teşvik de uygulanan bir orta sınıf olarak toplumda sivrilirken bu durum yönetim katında bazı çıkar çatışmalarına neden olmuştur. Toplumdaki orta sınıf, şehirleşmiş sosyo-kültürel topluluk olarak Tanzimat sonrası toplumdaki dengeyi sağlayan aile modeli olacaktır. Çünkü diğer ailelere bakıldığında ulema sınıfı, şer'i hukuk uygulayıcılığıyla değişmezlik ilkesini sürdürürken, aile için evlilikleriyle de dışa kapalı özelliğini korumuştur. Devamında yaşanacak olan 19. yüzyıldaki modernleşme hareketlerine karşı bir grup olmakla beraber kendi gibi üst sınıf ailelerin eğilimlerini eleştirirken, orta sınıf ailelerin bu gelişmeler karşısında değerlerini koruma yönünde himaye politikası sürdürmüşlerdir. Diğer grup ise değişimin öncülüğünü yapan, tıpkı ilmiye gibi üst sınıf tabakanın sivil bürokrasisine mensup ailelerdir. Belirgin bir toplumsal kökene ait olmamaları ve çok merkezli hayat standartları nedeniyle modernizm eleştirilerine en maruz kalan kesimdir.⁹³

⁹¹ Ortaylı, a.g.e., 97-99.

⁹² Ekrem Hakkı Ayverdi – Ömer Lütfi Barkan, **İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri**, İstanbul, 1970, s. 10.

⁹³ Ekrem Işın, "Tanzimat Ailesi ve Modern Adab-ı Muaşeret", Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020, s. 560-562.

Tanzimat ailesi gibi bir grubun oluşması beraberinde *modern adabı muaşeret* kavramını gündeme getirecektir. Öncesinde Tanzimat ailesinin diğer ailelerden farkını anlamak için tanımlamak gerekirse, iktisadi açıdan tüketici bu sebeple üst tabaka bürokrasiye mensup, orta ve üst tabakayla değer yönünden çatışma halinde olup, Batı'ya meyyaldır. Konak veya yalıda yaşayan aile, ev içinde çoğunluğu maddi manevi olarak aileye hizmet etmek üzere görevli kadrodan oluşan kalabalık bir nüfusa sahiptir. Aile içinde uyulması gerek kalıplarla beraber, aile içi iletişim geleneksel aileye kıyasla daha gevşektir. En bariz farkı, kadının, gençlerin özel hayatlarını ve kişisel özgürlük sınırlarını genişletmiş olmasıdır. Geleneksel normlarını korumaya çalışsa da modern dünyanın kültür malzemesine uygun bir kimlik dönüştürme çabasıdadır. Geleneksel ve modern arasında yeni bir kimlik oluşturmaya çalışan Tanzimat ailesi, iki tarafın savunucuları tarafından eleştirilmiş ve *modern adab-ı muaşeret* kavramı aileye dair yapılan eleştirilerden biri olarak literatüre geçmiştir. Toplumun mitos ve ütopyası arasında dengede kalmaya çalışan aileye verilecek örneklerden biri Sadrazam Fuad Paşa ailesidir. Özellikle siyasi rakiplerinin hedefi olan ailede, kadınlar gündelik hayatta serbest bir yaşam tarzı benimsemiş, sınırlarını genişletmiştir fakat durum pek çok muhafazakâr gruplarca dedikodu malzemesi olmuştur. Modern adab-ı muaşeret tarzına geçen ailenin kadınları aynı zamanda Yenikapı Mevlevihanesi Şeyhi Osman Selahaddin Dede'ye intisab etmektedir. Kültür yozlaşması eleştirilerine maruz kalan aile aslında bir yandan modernleşme ile yeni bir pencere açarken diğer yandan geleneksel taraflarını kendi içlerinde yaşatma gayesi taşırlar. Zihniyet ve pozisyon açısından dikkat çeken bir diğer aile ise Ahmet Cevdet Paşa ailesidir. İlmiyye sınıfında yetişip, Tanzimat'ın muhafazakâr bürokrasisinde yer alan Ahmet Cevdet Paşa, Avrupa'yı yakinen takip ederken diğer yandan modern adab-ı muaşeret toplumun sindirebileceği yönleriyle sergilemeye çalışırdı.⁹⁴ Nitekim, ilk modern adab-ı muaşeret kitabı yazarı Ahmet Mithat, Ahmet Cevdet Paşa ailesinden Fatma Aliye Hanımı destekleyerek geleneksel Osmanlı kadınına ithaf edilen yakıştırmalardan sıyrılıp modern ideallere kavuşulabileceği örneğini vermiştir. Ahmet Mithat Efendi, Fatma Aliye'nin babası "Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı" isimli eserini

⁹⁴ Ekrem Işın, "Tanzimat Ailesi ve Modern Adab-ı Muaşeret", a.g.m.,s. 560-562.

kaleme almadan önce “sevgili kızım” diye hitap ettiği Fatma Aliye’ye yazdığı mektubunda düşüncelerini şu sözlerle ifade eder: *“Bu eseri kaleme almaktan maksadımız, bizim Osmanlı dünyasının içinde bir hanım yazarın meydana çıkışını göstermektir ki, bizim dünyamızda böyle bir yazarın yetişebilmesi hakikaten pek çok kimsenin hala pek ummadıkları derecede acayip ve aklın alamayacağı husustan olduğundan böyle yetişmek isteyenlere yapılan azarlamalar boş yere değildir.”*⁹⁵

Fatma Aliye’nin kaleme aldığı bir başka eseri İslam Kadınları ’da da 19. yüzyılda Osmanlı kadını ve aile hayatına dair yapılan eleştiriler ve önyargılara verdiği cevaplar ile bir Tanzimat ailesinin orta dengeyi nasıl savunduğu gözlemlenir. Seyyahların Osmanlı’ya gelip ehil olmayan, dil, din ve kültürel açıdan yoksun insanlardan Osmanlı ailesi ve kadını dinlemesinin çok yanlış bilgilere neden olduğunu belirtir. Özellikle eski usulde yaşayan bazı Müslüman ailelerin bu yabancı hanımların tesettür gibi konulardaki sorularına şiddetle cevap vermekle beraber, kadınların ilim öğrenmesinin günah olduğu yönünde yanlış bilgileri aktararak, misafire olduğundan farklı bir izlenim aktarmaktadır. Fatma Aliye Hanım bu konu hakkında şu şekilde yorum yapar: *“Hayr’ül ümuru evsatuha, İşlerin hayırlısı orta (yollu) olanıdır.” Bu durumda seyyahların gerçekleri öğrenebilmesi için hem Fransızca bilen hem de dini hükümleri ve milli fikir ve adetleri koruyarak İslami usullere uygun yaşayan ailelerle görüşüp konuşmaları gerekir.”* Bilhassa kendisi tarif ettiği kriterlere uymaktadır. Bu süreçte Avrupalı kadın misafirlerini ağırlamış ve Osmanlı kadınına dair merak edilenleri cevaplamıştır. Eserinde yer alan bu diyaloglardan birinde misafirin Osmanlı kadını evlenmeden önce eş adayını görmemesi konusunu eleştirmesi üzerine, bu durumun dinde yasak olmadığını ancak bölgesel olarak adet formunda uygulandığını kimi yerlerde katı bir kuralken kimi ailelerde aşk evliliklerinin normal karşılandığını belirtir. Kadının yeme-içme ve diğer ihtiyaçlarının karşılanmaması durumunda boşanma talebiyle mahkemeye başvurabileceğinden, kadınların evlilik içerisindeki haklarından söz eder. Ayrıca çok eşlilik suali üzerine, İslam’da eşler arasındaki adaletin kıtas olması nedeniyle erkeğin

⁹⁵ Mektubun tamamı için bkz. **Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı**, Fatma Aliye Hanım, Pınar Yay., 2018. s. 10.

adaleti sağlamaması korkusuyla ikinci eşten uzak durduğu, ilk eşin ikinci eşe rızası olmaması durumunda boşanma talep edip kendi hayatını kurma hakkı doğduğunu belirtir.⁹⁶

Modern adâb-ı muaşeretin, Yeni Osmanlı grubu tarafından Avrupa adâb-ı muaşereti olarak kabul edilmesi, Ahmet Cevdet Paşa ve Ahmet Mithat Efendi'nin eleştirilerine hedef olmuştur. Modernleşmeyi Avrupa'yı taklit olarak görmekle ve geleneksel değerlerinden kopmakla ithaf ettiği Yeni Osmanlıların hatasını Ahmet Mithat Efendi ise Osmanlı aydınlarının Avrupa'nın evrensel bir yaşam yasası ile tüm kültürel farklılıkları ortadan kaldırılabileceğine ve özgür insan ideali etrafında toparlayacağına olan sarsılmaz inançları olduğunu belirterek eleştirir. Oysa ona göre, Avrupa'da da Osmanlıdaki gibi “efkâr-ı atika” olarak adlandırdığı muhafazakâr zümrenin var olduğunu, modernleşmenin gelenekselle paralel yürütülebileceğini savunur.⁹⁷

Özellikle 19. yüzyılda kadının sosyal alanda görünürlüğünün artmasıyla aile kavramındaki değişimler, ayrıca bir araştırma konusu olmuştur. Klasik dönemde yerleşen toplumun en özü olarak görülen aile temeli, kadının pozisyonunun genişlemesiyle form değiştirecek ve bu süreçte farklı tartışmaların ana teması olacaktır. Mahremiyet ve kadının kılık kıyafetini aynı düzlemde değerlendiren muhafazakârlar için bu gelişmelerin aile mahremiyetine değin uzanacağı yönündeydi. Diğer taraftan Ziya Gökalp gibi isimler ailenin modernleşme sürecinde “gevşek yuva”dan “milli aile'ye” geçiş yaparak yeni düzenin eskisinden daha iyi olacağı “Yeni Hayat” düşüncesini savunuyordu. Aslında yalnızca aile kurumunu etkileyen bir düzen değildi. Bu düzen *yeni iktisat, yeni aile, yeni bedâet, yeni felsefe, yeni ahlâk, yeni hukuk, yeni siyaset*⁹⁸ demektir. Said Halim Paşa'nın da savunduğu bu fikre göre, medeniyetin kadın hayatına girmesiyle Avrupai bir kadın figüründense; milli değerlerinden kopmamış, Müslüman bir Türk kadını idealize etmişlerdi. Bu kadın

⁹⁶ Fatma Aliye Hanım, **İslam Kadınları**, İnkılap Yay., İstanbul, 2009, s. 41-53.

⁹⁷ Ekrem Işın, Tanzimat ve Modern Adab-ı Muaşeret, **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, Halil İnalcık- Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Yay., 2020, s. 563-567.

⁹⁸ Ziya Gökalp, “Yeni Hayat ve Yeni Kıymetler”, Makaleler II, (Hazırlayan: Süleyman Hayri Bolay), **Kültür Bakanlığı Yayınları**: 361. Ankara, 1982, s. 45.

Batıdan aldıklarını kendi değerleriyle, kültür ve geleneğiyle bağ kurup siyasi, sosyal alanlarda milleti için erkeklerin yanında yer alan güçlü bir kadın fikrini savunmuşlardır.⁹⁹ Bu kadının yetiştirdiği çocuklar ise idealize ettikleri toplumun geleceği olan çocuklardı. Aslında akımın, Eski Türk aile yaşantısına özlemle geleceği inşa etme fikri de denebilir. Eski Türklerdeki han-hatun müşterek devlet idaresi, harp toplantılarında, sosyal alanda, ziyafet sofralarında kadının varlığı, kaç-göç geleneğinin olmadığı zamanlar “Yeni Hayat” için yeniden olması gereken nizam olarak değerlendirilir. Güçlü aile, güçlü devlet demektir. Nitekim Namık Kemal, Ahmet Mithat ve Şemsettin Sami gibi aydınlar geleneksel Osmanlı ailesi zihniyetini eleştirmiş, kadın örgütlenmeleri için teşvik edici bir duruş sergilemişlerdir. Dönemin “hürriyet” sloganını en çok benimseyen Yeni Osmanlılar grubunun temsilcilerinden Namık Kemal, aile başlıklı makalesinde konuya şu şekilde değinir: “*Derdin ne ciğerpareni kendin isteyip onun istemediği bir ecnebinin yatağına vermek için pamuk şiltelerinden kara toprağı tahvil etmeğı sebeb olursun. Ne zamana kadar valideler kızlarını satılık meta gibi, senelerce her gün bir esir bakışlı görücünün nazar-ı muayibcuanesine arz ettikten sonra hediyelik bir cariye gibi, bir kerecik bile rızasını sormaya tenezzül etmeksizin kendi beğendiğı bir adamın eline teslim edecek?*”¹⁰⁰

Öte yandan gelenekçi aydınlar süregelmiş ve mevcut aile yapısının değışmesi ve karı-koca ilişkilerine gelen yeni kararların kaosa neden olabileceğı kaygısıyla yeniliklerin karşısında durmuşlardır. İçlerinde Mustafa Sabri, Mehmet Akif, Said Halim’in bulunduğu geleneksel kalemler çokeşlilik, örtünme ve mahremiyet gibi konularda değışiklikleri kabul etmezken; diğeri grup ise Avrupa’yı körü körüne taklit ederek, ulusal kültürlerini görmezden gelmişlerdir. Ziya Gökalp’e göre ise medeni terakki ile harsi tekâmül arasındaki farklılıkların anlaşılabilmesi Osmanlı ailesine dair yürütölen fikirleri derin buhrana sürüklemiştir. Gökalp’in idealindeki Türk ailesi hem

⁹⁹ Tuba Çınar, “Gevşek Yuvaran Milli Aileye: Ziya Gökalp’e Göre Modernleşme Sürecinde Osmanlı Toplumunda Kadın ve Aile”, **Tarih Yolunda Bir Ömür Prof. Dr. Hale Şıvgın’a Armağan**, Gazi Kitabevi, Ankara, 2020, s. 436-439.

¹⁰⁰ Sema Uğurcan, “Tanzimat Devrinde Kadının Statüsü”, **150. Yılında Tanzimat**, TTK Yay., Ank. 1992, s. 505; Namık Sinan Turan, a.g.m., s. 947.

Avrupa'dan alınan kavramlarla çağdaşlaşmalı hem de Avrupa aile modellerinin taklidi olmayıp özgün değerlerini korumalıydı.¹⁰¹

Erkek kalemlerin konuştuğu kadın örgütlenmelerinin sahaya çıkmaya henüz imkân bulamadıkları dönem için dahi devlet bazı önlemler alma gereği duymuştur. 1844 yılında Meclis-i Ahkam-ı Adliye, yeni bir düzenlemeye imza atmış ve bu düzenleme kapsamında yetişkin kız ve dul kadınlar velilerinin onayı olmaksızın yalnızca mâni sayılacak dini bir neden olmamak şartıyla evlenebileceklerdi. Karar, ilgili fermanla şu şekilde ifade edilir: *“Velisinden izin talep ettikçe, garez-i faside veyahut bir günr icra-i nefsanîyetine binaenizinden iba (sakınma) ve imtina eylese bile, izin ve la kaziyetin izn ve icazetiyle akdi dip, badelkasd hüccet iznim bulunmadan deyu veli-i mezbur, feshi nikaha kadir olmadığı ve izn-i kadı ile olan nikahın sıhhati, müttetik-i aleniye-i cumhur olduğu ve bundan böyle mani-i şeri yoğiken, tezvic hususuna bigayrı vech-i şer'i mümanaat eden baba ve sair velilere ta'zir tazim geldiği...”*¹⁰²

Aynı ferman, başlık gibi bazı durumlarda aile kurmaya engel sayılabilen sebepleri eleştirir ve uygulanmasını yasaklayan içeriğe sahiptir. 1864 yılında çıkan fermanla ise Anadolu'nun bazı bölgelerinde meşru olmayan şekilde nahiye naiblerinin kızları açık artırmaya çıkararak sözde söyletme usulünce nikahladıklarını ifade ederken bu gibi yollarla nikah kısılmasını yasaklamıştı.¹⁰³ Nitekim, 1871 tarihinde çıkan bir fermanla ülkenin içinde bulunduğu iktisadi zorluk göz önünde bulundurularak mehr miktarlarına azami kısıtlama getirilmiştir. Ahmet Cevdet Paşa'nın Bosna ziyareti esnasında gözlemlerini aktardığı “Tezahir'de” mehr ile ilgili hususlar dikkat çekmektedir. Bosna'ya gelen yabancı memurların keyfi olarak Bosnalı kadınlarla evlenir ardından çok geçmeden kadını boşayıp Bosna'dan ayrılırlardı. Paşa, buna önlem olarak mehri-i misil usulünü uygulayıp, yer değiştirmeyecek olan kimsenin mehr-i misliden birkaç kat daha fazlası kararlaştırılıp az mehr ile nikah

¹⁰¹ Zafer Toprak, **Türkiye’de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm (1908-1935)**, Tarih Vakfı Yurt Yay., 2016, İstanbul, s. 15.

¹⁰² Şerafettin Turan, “Tanzimat Devrinde Evlilik İlişkileri”, **İş ve Düşünce**, s. 2, No. 182, İst. 1956, s. 15; Namık Sinan Turan, a.g.m., s. 948.

¹⁰³ Namık Sinan Turan, “Osmanlı Devleti’nde Aile Oluşumu”, **MHB**, 1999 2000, s. 948.

kıyılacağı, boşanma gibi bir durum söz konusu olduğunda ise mehr-i müsemmanın kendisinden derhal tahsis edileceği, etmemesi durumunda ise hapis cezası alacağı emrini verdiğini belirtir. Ahmet Cevdet Paşa, bu tedbirle Bosnalı kadınların vaktiyle evlenip vatana hizmet edecek çocuklar doğurup yetiştirmelerinin aşıklarıyla vakit geçirmelerinden daha hayırlı olacağı kanaatindedir.¹⁰⁴ Nihayetinde, bu tedbirin altında kadının toplum için kutsal görevinin erk açısından tanımı yatmaktadır.

Dikkat çeken bir diğer uygulama ise 1869 tarihinde Tabiyet-i Osmaniye Kanunnamesi ile şeri hukuktan bağımsız bir düzenleme uygulamaya girmiştir. Bu düzenleme ile Osmanlı kadını gayrimüslim ya da farklı milletten bir Müslüman ile evlenme kararı aldığı anda uyruğu da değişecekti. Kaynaklara göre II. Abdülhamit döneminde Bursa’da, İran uyruklu bir erkekle evlenen Osmanlı kadınının nikahı feshedilmiştir.¹⁰⁵ Benzer şekilde gayrimüslim tebaa üzerinde de aynı politika uygulanmıştır. Örneğin, 1853 yılında gönderilen bir irade ile, Rum-Ortodoks Anderliyo adındaki kaptanın kızının, Yunan tabiple evlenmesine izin verilmemiştir. Selanikli Musevi kadınların Toskanalı Musevilerle evlenmelerinin yasaklandığı ise 1850 tarihli irade ile duyurulmuş ve Ahmet Rasim uyrukluk komiseri olarak olayı tetkik etmesi üzere görevlendirilmiştir.¹⁰⁶ Temeli, 1822’deki Osmanlı kadınının İranlı erkekle evlenemeyeceği, evleneceği durumda nikah kıyanlara uygulanacak yaptırımları konu alan kanunnamenin çıkarılmasına dayanmaktadır. Bu yasak, Osmanlının uyruk politikasının kesin çizgisidir. Gündeme gelen ve uygulanan yasalar, Osmanlı aile yapısını tamamen değiştirmese de zamanla dönüşümünü sağlamıştır. Bu dönüşüm hızı her bölge ve sosyal çevre için farklı süreçlerde gerçekleşmiştir. II. Meşrutiyet sonrası temeli II. Mahmut döneminde aile ve miras konuları üzerine vakıflarda düzenlemeye gidilmesi (Evkaf-ı Umumiye Nezareti’nin kurulması) ve devamında Tanzimat bürokratları tarafından gündeme getirilen miras, arazi ve aile hukuku konularına dayanan ayrıca Medeni Kanun’un öncüsü sayılan 1917 yılında

¹⁰⁴ Ahmet Cevdet Paşa, **19. Yüzyılda Osmanlı Devlet Yönetimi**, Haz: Seyit Ali Kahraman, Yeditepe Yay., İstanbul, 2019, s. 60-61.

¹⁰⁵ A.M. Armağan, **Batı Anadolu Tarihinde İlginç Olaylar**, İzmir 1984, s. 15.

¹⁰⁶ BOA, İr.-Har, No: 5109 ve İr-M.V., No:5129, 17 Şevval 1266 (26 Ağustos 1850); İlber Ortaylı, a.g.e., s.124.

Hukuki Aile Kararnamesi,¹⁰⁷ kısa ömürlü fakat en önemli adım olarak görülmektedir. Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçişin ardından Medeni Hukukun benimsenmesi, aile hayatına çağdaş düzlemde yeni bir sayfa açacaktır.¹⁰⁸

Aynı düzlemde Avrupa'ya bakıldığında, kilisenin kurumsallaşmaya başladığı 16. yüzyıldan 19. yüzyılın sonlarına değin kadın İngiltere'de kadın aile olduğu yuvanın içinde erkekten ayrı bir birey olarak değerlendirilmezdi.¹⁰⁹ Konuya ilişkin araştırmaları olan Mary Lyndon Shanley e göre: *Feministler için evlilikte 'köleliliğin' en önemli işaretlerinden biri de genel hukuka (common law) göre bir kadının birçok bakımdan kocasının malı olarak görülmesiydi. Genel hukuk ilkesi olan 'coverture' (kadının kocasının himayesi altında olması) kadın evlendiği zaman onun kanuni varlığının kocasınınkinin altına girmesini zorunlu kılıyordu.*¹¹⁰ Bu yasanın temelindeki anlayışa göre, karı-koca Tanrı karşısında tek vücutsa, birliğin temsilcisi erkek olmalıdır. Dolayısıyla kadının hukukken kendine ait bir yetkisi olmadığı gibi, kendi hayatına dair maddi ve diğer konularda kocasının rızası bağlayıcı faktördü. Evin erkeği, evin efendisi, “master” olarak kabul edilirdi ve kadının en önemli sorumluluğu, efendisinin üstünlüğüne itaat edip isteklerine göre yaşamasıdır. Diğer görevleri ise evin idaresi ve çocuk bakımındır. Ev dışında çalışması çok fakir aileler dışında hoş görülen bir durum değildir. 1884 yılına değin İngiliz bir kadının kanunen sıfatı ‘köle’ veya ‘mal’ anlamını taşıyan ‘chattel’di.

Evlenmeden önce ferdi haklarını kullanabilen İngiliz kadını, evlendikten sonra mal yönetme, dava açma, imza atma yetkileri kocasına bırakırdı. İster evli olsunlar ister ayrı, kadının tüm mal varlığı kocasının üzerine geçerdi ve dilediği gibi kullanabilirdi. 1870-1882 yılları arasında çıkan kanunlar evvelinde kadının kendi malı üzerinde tasarruf yapma gibi bir hakkı olmadığı gibi erkek dilerse vasiyetinin üçte

¹⁰⁷ İlber Ortaylı, a.g.e., s. 186.

¹⁰⁸ Namık Sinan Turan, a.g.m., s. 966.

¹⁰⁹ Filiz Barın Akman, **Batılı Kadın Seyyahların Gözüyle Osmanlı Kadını**, Kopernik Yay., İstanbul, 2017, s. 84.

¹¹⁰ Mary London Shanley, *Feminism, Marriage and Law in Victorian Feminism 1850 1900*, Tallahassee: The Florida State University, Press, 1987, s. 134; Filiz Barın Akman, a.g.e., s. 85.

birini eşine bırakmak koşuluyla geri kalanını (eşinin ailesinden kalsa bile) başkasına bırakabilirdi.¹¹¹

Aristokrat aileler için bu mağduriyetin yaşandığı söylenemezdi. Aristokrat bir baba, kızının evliliğinde mağduriyetine sebep vermemek adına başkası adına kızı için ‘trust’ hesap açar ve kızlarının mal varlıklarını orada güvende tutarlardı. Eşi de herhangi bir talepte bulunamazdı. 1882 yılına değin düzen bu şekilde ilerlemişti. 19. yüzyıl Avrupa kadınları için kendi kazandıkları paralar kanunen eşinin sayıldığı için ayrılık söz konusu olduğunda veya miras bölerken kadına hak görülen meblağ ile mağdur olan kadın olayları oldukça fazla görülür. Fakat yine de İngiltere’de altı kadından biri bekardır. Çünkü bekar olmak, toplum tarafından ‘spinster’ olarak etiketlenmek ve yakın akrabalarına muhtaç bir hayat sürmek demektir.¹¹² Nitekim kadınların toplumda bu tür engellere maruz kalıp mağduriyet yaşamaları kadın hareketlerinin baş göstermesine zemin hazırlamıştır. 18. yüzyılda Mary Wollstonecraft ilk kadın hareketlerinin öncü ismidir.¹¹³ Aynı mücadele içerisindeki 1854 yılında Barbara Leigh Smith’in, kadınların evliyken mal edinmemesine yönelik yazdığı makale büyük yankı uyandırmış ve 1856 yılında 3000 imza atılmış dilekçe ile evli kadınların mal edinme haklarının iadesini istemek üzere parlamentoya sunulmuştur. 1857 yılında Divorce Act Boşanma Kanunu’nun çıkmasında bu kadınların girişimleri etkili olmuştur.¹¹⁴ Osmanlı ve diğer Müslümanlar için evlilik önce ve sonrası kadının malının kendi iradesinde harcaması ve erkeğinin onun malına dokunmaksızın kadını geçindirme zaruriyetinin olması İngiliz kadınları için 1882 yılında Married Women’s Property Act- Evli Kadının Mal edinme yasası ile mümkün olmuştur.¹¹⁵ Fransa’da İngiltere gibi kadınları mal edinme hakkı tanımadığı yıllarda, Türkiye Cumhuriyeti’nin medeni aile hukukunu oluştururken prensip olarak aldığı İsviçre’de

¹¹¹ Marilyn Yalom, *A History of the Wife*, New York: HarperCollins Publishers, 2001, s. 185; Filiz Barkın Akman, a.g.e., s. 87.

¹¹² Pat Jalland, *Women, Marriage and Politics 1860-1914*, Oxford: Oxford University Press, 1986, s. 79; Akman, a.g.e., s. 91.

¹¹³ Yalom, s. 74-75; Perkin, *Victorian Women*, s.90; Perkin, *Women and Marriage in Nineteenth Century England*, s. 2; Akman, a.g.e., s. 91.

¹¹⁴ Philippa Levine, *Victorian Feminism 1850- 1900*, Tallahassee: The Florida State University Press, 1987, s. 135-136; Akman, a.g.e., s. 91.

¹¹⁵ Akman, a.g.e., s. 92.

dahi kadınların evli olduğu süreç içerisinde kısmen mal edinme hakları 1874 tarihinde verilmiştir.¹¹⁶

1870 ve 1882 yılında çıkan yasalar ile evli kadınların mülk hakları kısmen de olsa iyileştirilmiş ancak parlamentoda bazı tartışmalara sebep olmuştur. Bu hakların iadesinin, kadının erkek ile dengesiz ve tabiat aykırı bir şekilde eşitlik sağlayacağı ve yuvasını dağıtması konusunda kadını cesaretlendireceğini düşünenler yasalara karşı çıkmıştır.

Şerî kurallara göre bir kadının evliyken yahut öncesinde edindiği mallar kadının özel mülkü sayıldığı gibi evlendiği erkeğin bu mal üzerinde herhangi bir yönetim veya müdahale hakkı yoktur. Erkeğin kendisi ailesini geçindirmekle yükümlüdür, kadının eve dair yaptığı hizmet veya çocuklarıyla ilgilenmesi sorumluluğu değil, ailesine lütufta bulunmasıdır. Yani bu eylemleri yapmaması durumunda şer’en bir yaptırımı yoktur. Evlilikte kadın mağduriyetini önlemek amacıyla yukarıda da detaylıca anlatıldığı üzere mehir usulü uygulanmıştır. Konuya ilişkin bir ayeti referans göstererek İslam’da kadının mal edinme hakkına değinen Edward Lane eserinde şu şekilde ifade eder: *“Kocasının, ailesinin ya da herhangi bir kişinin kendisine verdiği her türlü mal, kadının tamamen kendi tasarrufunda kalır, kadının kocası ya da kocanın borçlu olduğu kişiler bu malda herhangi bir hak iddia edemezler.”*¹¹⁷

İngiltere kadınları için evlilik ve evlilik içindeki konumları 19. yüzyıl sonlarına değin alışlagelen düzende devam ederken boşanma gibi bir durum cazip bir alternatif olarak görülmemiştir. Kocasının ölümü ile dul kalan bir kadın, özgürce çarşıya çıkamaz, eğlencelere katılamazdı. Yani bir kadın için dul kalmak hem maddi hem de manevi açıdan daha kısıtlı ve zorlayıcı bir süreç geçiş demektir. Orta sınıftan kadınların ölen kocasının işini sürdürme gibi bir hakları söz konusu değilken, üst ve

¹¹⁶ Yalom, s. 265; Akman, a.e., s. 92.

¹¹⁷ Edward William lane, The Manners and Customs of the Modern Egyptians, (23.ed), london: j.M. Dent and co., 1908 81. Ed 1836 s. 101; Akman, a.e, s. 97.

alt sınıf kadınların bu konuda daha serbesttiler.¹¹⁸ Avrupa toplum olarak boşanmış veya terk edilmiş dul kadına hoş davranmaz, dışlardı. Çocuklarının velayeti doğrudan babaya verilir ve kadın çocuklarını göremezdi. Dolayısıyla kadın için boşanmak, evli kalmaktan daha kolay bir karar değildi. Daha öncesine bakıldığında Batı’da Hristiyan kurallarına göre boşanma yasak ve günah kabul edilirdi. Evliliğin bozulamaz kutsal bir bağ olduğu ve bu yüzden yalnızca bir kez evlenilebileceği kabul edilmişti. Reform hareketlerine karşı 1563 yılında yasalaştırılan bu karar, 16. yüzyılda İngiltere kralı VIII. Henry’nin eşini boşayıp Anne Boleyn’le evlenmek istemesi ve yasak olduğu için Roma Katolik Kilisesi’nden ayrıılıp Anglikan Kilisesi’ni kurması ile sarsıldı. Fakat bu hak da topluma kazandırılmamış, kral ile sınırlı kalmıştır.¹¹⁹ İlerleyen yüzyıllarda ise boşanma hakkı kadının kocasını aldatması durumunda kabul edilebilir sayılmış ancak yine kadın bu hakka 1857 yılında Aile Hukuku Matrimonial Causes Act yasası çıkana kadar dahil edilmemiştir. İspatlamak şartıyla erkeğin aldatması, karısına şiddet uygulaması, tecavüz etmesi, aile içi yasak ilişki yaşamaları gibi sınırlı nedenlerle kadın boşanmak isteyebilirdi.¹²⁰

Ayrılmaya alternatif olarak, 17. yüzyıldan beri süregelen bir yöntem kiliseden alınan ayrılık belgesidir. İngiltere, İtalya, Fransa ve Almanya’da uygulanan bu yöntemde eşler bir süre ayrı evlerde yaşırdı ancak başkalarıyla evlenemezdi. Problemin çözilememesi gibi durumlarda Act of Parlement yani meclise başvururdu, maliyeti ise 800 900 pound idi. Böyle bir miktar da fazla olduğu için ancak aristokratlar ödeyebiliyordu. Diğer sınıflar ise genellikle aralarında anlaşır evlerini ayırır, süpürge den ters atlama, yüzük çıkarma gibi bazı geleneklerle boşandıklarını bir belge olmaksızın duyururlardı.¹²¹ Bir başka yöntem ise erkeklerin eşlerini satışa çıkarma wife-selling idi. 19. yüzyılın sonlarında artık nadiren görülse de bilinen bir usuldür. Ayrılmak isteyen koca yerel gazeteye eşinin satış ilanını koyar ve en yüksek miktarı verenle anlaşır. 19. yüzyıla gelindiğinde orta sınıf halk tarafından eleştirilen yöntem, feminist akımın sayesinde alt sınıfı da uyandırmıştır. Ayaklanan kadınlar

¹¹⁸ Grealde, s. 93-97; Akman, a.e., s. 102.

¹¹⁹ Yalom, s. 108, Akman, a. e., s. 103-104.

¹²⁰ Perkin, Victorian Women, s. 126; Akman, a.e., s. 104.

¹²¹ Grealde, s. 44; Akman, a.e., s. 106.

karılarını satışa çıkaran erkekleri taş, çamur, çöp ve ölü kedi, köpek fırlatarak protesto etmişlerdir.¹²²

Boşanma 1884 yılında Fransa’da, 1784 yılında Almanya’da yasallaştırılırken, İtalya için on dokuzuncu yüzyıl için böyle bir hakkın varlığından söz edilemez.¹²³ Boşanma sonrası kadınların ‘dulluk’ baskısı ile yaşamlarının yanı sıra başka sorunlar da mevcuttu. Mülk haklarının olmaması, kadınların boşandıktan sonra beş parasız kalmalarına yol açarken nafaka gibi bir sistemin gündeme gelmesi 1857 yılındaki Matrimonial Causes Act/ Divorce Act ile olmuştur. Nitekim 1886 yılında çıkan bir kanunla boşanma gerçekleşmeden terk edilen veya masrafları karşılanmayan kadın ve çocuklara, kocanın haftada iki pound ödemesi şeklinde sağlanmıştır.¹²⁴ On dokuzuncu yüzyılda Jane Austen ve Charlotte Bronte gibi ünlü yazarlar romanlarında bu konulara yer vermişlerdir.

Boşanma sonrası bir başka sorun ise çocukların velayetiydi. Kilise’nin kurallarına göre çocuk babaya ait sayılırdı ve kadının eşinden ayrılması durumunda onları görme veya velayetini edinme gibi hakkı yoktu. 1839 yılında kadın hareketlerinin gayreti ile The Infants an Child Custody Act (Bakıma Muhtaç Bebek ve Çocukları Koruma Kanunu) çıkarılmış ve kadınlara yedi yaş altı çocuklarının velayetini almak ve görmek için mahkemeye müracaat hakkı tanınmıştır.¹²⁵

Bu bilgilere karşılık Kahire’de bulunduğu süre zarfında gözlemlerini kaydetmiş Edward Lane’nin açıklamalarına göre, İslam topluluklarında Hanefi mezhebinin kuralları çerçevesinde kararlar alan mahkemelerce boşanma gibi durumlarda kız çocuklarının yedi, erkek çocuklarının ise dokuz yaşına değin velayeti otomatikman anneye verilirdi. Boşanan erkek, çocuklarının ihtiyaçlarını karşılamakla yükümlüydü.¹²⁶

¹²² Perkin Victorian Women, s. 127; Akman, a.e.,s. 107.

¹²³ Fuchs, Rachel G. And Victoria E. Thompson, s. 56.; Akman, a.e., 108.

¹²⁴ Perkin, Women and Marriage in Ninetenth Century England, s. 116; Perkin, Victorian Women,s. 130-139; Akman, a.g.e., s. 111.

¹²⁵ Yalom, s. 186.; Akman, a.g.e., s. 111.

¹²⁶ Seyd, s. 79-81; Akman, a.g.e., s. 113.

2.1. Osmanlı Kadınlarının Eş Seçimi

Osmanlı toplumunda kadın erkek ilişkilerinde belirleyici bazı unsurlar vardır. Bu unsurların en baskın olanları gelenek ve dindir. Onlar kadar baskın olmasa da belirleyici bir diğer faktör ise mekandır. Örneğin şehirde yaşayan üst tabakaya mensup bir birey için resmi olmayan bir şekilde bir erkekle görüşmek muhabbet etmek çok zor bir ihtimalken, sıradan bir kentli için kısıtlı olanaklarla mümkün olabilir, Osmanlı'nın bir taşra bölgesi içinse tarla veya bahçe gibi ortak çalışma alanlarında en azından birbirlerini görebilirlerdi.¹²⁷

Lady Worthley Montagu'nun da mektuplarında bahsettiği gönül işlerinde bazı simgeler vardır. Bir kese içinde küçük eşyalardan oluşan koleksiyondaki parçaların her biri farklı anlam taşımaktadır. Örneğin; inci, “sen bir incisin” manasına gelir. Bir karanfil varsa bu “sen bir karanfilsin ama geçip gidiyorsun, sen bir gül goncasısın fakat seni saklamak mümkün değil, seni ne zamandır seviyorum ama senin bundan haberin yok” manalarına gelirken, bir saç teli ise “sen benim başımın tacısın” demektir. Üzüm ise şekli itibarıyla “iki gözüm” manasında kullanılırdı. Bir parça altın tel, “ölüyorum hemen gel”, mektubun altına eklenen bir miktar biber ise “bize doğru dürüst bir haber gönder” demek için kullanılırdı.¹²⁸ Lady Montagu'nun, İstanbul'daki dostlarından alıp İngiliz arkadaşlarına aktardığı bu adetin nerede kullanıldığına dair bir ipucu verilmese de mektup yazacak imkân ve yeterliliğe sahip olmayanlar için alternatif bir iletişim aracı olarak değerlendirilebilir.

¹²⁷ Suraiya Faroqhi, a.g.e, s. 132.

¹²⁸ Lady Montagu, yay. Jack ve Desai, (1993), s. 120-121; Suraiya Faroqhi, a.e., s. 132-133.

2.1.1. Müslüman Kadınların Eş Seçimi

Osmanlı toplumunda ömrünü bekar bir şekilde idame ettiren çok nadirdir. Evlendirme görevini aileler üstlenirdi. Bu görevin içinde evlenecek kişinin kiminle evleneceğine karar vermek de dahildi. 17. yüzyılda bu sürecin nasıl geliştiğine dair geriye bakmak gerekirse dönemin seyyahlarından Thevenot'a göre, Türkler üç şekilde evlenebilirlerdi, ilki meşru şekilde, ikincisi cariyeleriyle ve üçüncüsü kebin şeklidir. İlk usul meşru evlilikte eşler birbirinin yüzünü nikah kıyıldıktan sonra görebilirler. Evlenmek isteyen kişi evlenmek niyetinde olduğu kişinin anne babasıyla başlık konusunda anlaşır; bu pazarlık esnasında kadı ve şahitler de hazır bulunur. Kadı bu anlaşmanın sonucunda nikah koşullarını ve adamın karısına vereceği dulluk parasını yazar¹²⁹ gelin evlenirken çeyizinden başka bir şey getirmez. Evleneceği gün çeyizini odasına sergen şekilde serer. İmam nikahlarını kıyar ve düğün günü gelinin çeyizi ve eşyaları önden gider gelin ise sıkıca örtünmüş bir şekilde onları geriden takip eder. Düğün evinde kukla oyunları, müzisyenler bazen dansözler¹³⁰ eşliğinde büyük şenlik düzenlenir. Erkekler ve kadınlar ayrı odalarda eğlenirler. Diğer usul kebinde (odalık) ise erkek evlenmek istediği kadını bulur, kadıya belirtilir, kadın adama verilirse adam vereceği miktarı söyler, bu kayıttan sonra adam kadınla ne kadar evli kalmak isterse o kadar kalır. İstemediği zaman söz verdiği parayı kadına ödeyerek geri gönderir. Ondan olan çocuklarını besler. Cariye usulünde ise istediği kadar kadın alabilir. Üç usulden de doğan çocukların hepsi kanun önünde eşit sayılır.¹³¹

Aynı dönemin bir başka ismi Tournefort da aynı analizleri aktarırken ek olarak düğün günü gelin alayı -kocanın maddi durumuna bağlı olarak- birkaç esir eşliğinde sokaklarda dolaşır. Yol kasıtlı olarak uzatılır, çalgıcılar da eşlik eder. Ayrıca gelinin önünde giderek çeyiz taşıyan atlar ve develere bilerek çok sayıda gösterişli sandıklar

¹²⁹ Mehr adı verilen bu para normal şartlarda evlilik süreci içinde de sağlanır. Ancak Thevenot'un notlarında "dulluk paraso" olarak geçtiği için "nafaka" olarak algılanmaktadır.

¹³⁰ Thevenot, dansözlerle çingene dendiğini de belirtir. Bu bilgiden 17. yüzyılda roman kadınların dansözlük mesleğiyle para kazandığını çıkarabiliriz.

¹³¹ Thevenot, a.g.e., 104.

konulur. Gelinin çeyizinin çokluğunu ifade eden bu sandıkların gösterişli olmalarına rağmen içlerinden yalnızca birkaçında az giysi ve mücevher vardır.¹³²

19. yüzyıla gelindiğinde ise Türk kadınının evliliği ile ilgili Lady Hornby'nin notlarına bakıldığında 17. yüzyıldaki geleneğin devam ettiği söylenebilir. Kadınların statüsünün arttıkça daha sıkı bir yaşam tarzına geçtiklerini belirten Hornby, güzel İngiliz kadınlarının her yerde görülebileceğini fakat Osmanlı'da köklü ve üst tabakadan güzel bir kızın haremden dışarı çıkmadan, babasının dışında bir erkek görmeden evlendirildiğini vurgular. Bu adeti, Türklerde şık sayılan bir "moda" olarak nitelendirirken alt sınıftan insanların saraylı kadınlara göre çok daha özgür olduklarını, en azından sokakta özgürce dolaşabildiğini belirtir. Bu özgürlüğü ise yüzlerinde kalın yaşmakları ve feraceleriyle yaşarlar. Örneğin yeni yılda bazılarının yanında koruma maksadıyla hadımlar bulunan hava almaya çıkmış kadınlar da vardı.¹³³ Bu konuyla alakalı bir başka bahis de Pardoe'nun notlarında yer almaktadır. II. Mahmut, kızı Mihrimah Sultan'ın evlenme yaşı geldiğinde ona denk derecede uygun yedi namzeti vardır. Bu yedi namzetin içinde Edirneli Mustafa Paşa pek çok kimse için muhtemel damattır. Söylentilere göre Mihrimah Sultan da onu görmüş ve beğenmiştir. Ancak diğer güçlü altı adayın varlığının sarayda çeşitli dedikodu, entrika ve rüşvetlere neden olmuştur. Adayların küslüğünü ve doğabilecek sonuçlardan dolayı Sultan riske giremez, isimleri bir kâğıda yazar ve kura çeker. Çıkan isim Çanakkaleli Said Paşa'dır.¹³⁴ Görüldüğü üzere harem kadınları için evlilik kararı, yalnızca iki kişinin değil bazı durumlarda devletin bekasını dahi etkileyecek durumdaydı. O yüzden bu hak onlara tanınmazdı.

Sarayda izdivaç seçimlerine yönelik Garnett'in gözlemlerine bakıldığında, evlenme çağına gelen erkeğin annesi, önceden belirlediği müstakbel gelin yoksa, araştırma yapar. Eşe, dosta, hareme halayık satan kişilere, çöpçatan (kılavuz) lara, munasip bir gelin adayı aradığını haber verir.¹³⁵ Dolayısıyla Garnett'in Osmanlı

¹³² Torunefort, a.g.e., s. 68.

¹³³ Hornby, a.g.e., s. 151.

¹³⁴ Pardoe, a.g.e., 185.

¹³⁵ Garnett, a.g.e., 528.

haremindeki kadının eş seçimine dair aktardığı bilgiler de Lady Hornby ve Pardoe’yu destekler niteliktedir.

Halayıkların (kölelerin) Osmanlı evlerindeki konforundan ve haklarından bahseden Pardoe’nun edindiği bilgilere göre bir halayık¹³⁶ mahalledeki bir erkeğe gönlünü kaptırır ve onun halayığı olmak ister. Bu durumu sahibiyle paylaşır ve sahibi kabul eder. Pazara götürülür ve satılığa çıkarılır. Ancak sevdiği adamın verdiği peyden daha yüksek bir pey gelir. Bunun üzerine halayık eski sahibinin evine geri döner. Sahibi Asyalı bir tacirin onun için yirmi bin kuruş verdiğini ve halayığın birkaç gün içinde onun evine taşınacağını söyler. Halayıkça bu durumu reddeder ve sevdiğinin verdiği peyin kabul edilmesini, sahibesinin bu durumda iki bin kuruş kar edeceğini söyler ve sevdiği kişinin malı olur.¹³⁷ Ayrıca Pardoe’nun Mustafa Efendi’nin haremini ziyareti esnasında karşılaştığı kız ve erkek halayıklardan söz ederken kız olanı için *“kız, annesinden altı bin kuruşa satın almış olduğu bir Gürcü’ymüş, iki yıldan beri bu evde kalıyormuş. İyi bir kız olduğu ve kendisine çok bağlı olduğu için bir gün ona iyi bir çeyiz vermeyi, onu rahat bir hayata kavuşturmayı ümit ettiğini beyan etti”* şeklinde söz eder. Yani halayıklar kendi eşlerini seçebilme konusunda, görüşlerini ifade edebilme yahut önerileni reddetme konusunda bazı haklara sahip oldukları gibi aynı zamanda sahibi tarafından anne babanın karşılaması gereken çeyiz kısmını da üstlenirlerdi.¹³⁸ Aynı konağın büyük hanımının gelini evliliğinden bahsederken başkasının kölesi iken efendisinin onu beğendiğini, hanımının evlilik için rızasını alarak şimdiki sahibi İsmail Bey’e sattığını belirtir. Hamile olan kadın, çocuğu olduktan sonra odalık yerine artık karısı olabileceği için mutludur.¹³⁹ Fakat çocuğunun olmaması sahibi ile odalık arasında güçlü bir bağın olmasına engel değildi. Bunun en güçlü örneği Sultan Mahmut ve odalığıdır. Sultan’ın derin bir muhabbet beslediği odalığı genç yaşta vefat eder ve Sultan ona Kağıthane’de Okçular tepesinde görenin

¹³⁶ Pardoe halayıklardan bahsederken *“Bir erkek olsaydım ve mevcudiyetim başkalarına hizmet etmeme bağlı olsaydı, hiç düşünmeden bir Türk ailesinde köle olmayı seçerdim, çünkü “acı ilaç”ın yutulabilir olduğu bir yer varsa, o da burasıdır. Osmanlı’nın kölesi evlat edindiği bir çocuk gibi; himaye edeceği, bakacağı ve destekleyeceği bir canlı varlığı altın vererek satın alıyor ve hemen her defasında, bütün altınlarıyla satın alınamayacağı bir şey kazanıyor-onun hizmetinde bütün ümitlerini ve insiyaklarını feda etmeye hazır; kendini ona adanmış ve seven bir yürek.”* ifadelerini kullanır. ,s. 86.

¹³⁷ Pardoe, a.g.e., 87.

¹³⁸ A.e., s. 87.

¹³⁹ A.e., s. 89-90.

dikkatini kolaylıkla cezbeden bir kabir yaptırmıştır. İki yıl boyunca bu tepeden ayrılmayan Padişah, derin bir yasa gömülmüş ve bu süreçte yaşadığı bu elem kayıptan dolayı hazin bir şiiri kaleme aldığı söylenmektedir.¹⁴⁰ Halayıkların sahip seçme konusundaki özgürlüklerinin en zirve noktası ise Sultan Mahmut'u reddeden Nazif Hanım örneğidir. Esmâ Sultan'ın haremde olan Nazif Hanım, Sultan Mahmut'un defalarca gönderdiği odalık teklifini her seferinde reddetmiş ve Esmâ Sultan da bu kararına –Sultan ile arasının bozulmasını göze alarak- saygı duymuş, onu Sultan'a vermemiştir.¹⁴¹ Osmanlı saray kadınında olmayan özgürlüğün ve bazı zamanlarda sevginin halayıkta olduğuna dair ilginç bir analizdir.

Garnett'ın milletler üzerine yaptığı araştırmalara göre, Çerkez toplumunda erkek evlenecek yaşa geldiğinde evlenmek için seçtiği kızın ailesiyle pazarlık yapar ve kızı satın alır. Anlaşma sağlanmışsa, düğünden önce erkek, evleneceği kızı kaçıtır ve bu olay, satın aldığı şeye sahip olmanın en saygın yolu olarak değerlendirilir. Çerkez kadını ise bu durumdan utanç duymaz aksine bir onur vesilesi olarak görür. O yaşa kadar baba ve erkek kardeşlerinin mesuliyetinde ve bakımında olan kızın, başka bir erkek tarafından evlenilme isteği ve para ödemesi onun için bir prestij demektir.¹⁴² Dolayısıyla eş seçmek özgürlüğünün gündem olmadığı aksine seçilmenin kadınlar için bir haz olduğu varsayılabilir.

Arnavutlarda ise evlilik ittifaklarında tarafların mertebe ve statüleri çok önemsenir. Kadınlar ve anneleri soy bakımından sıkıca araştırılır. İzdivaçları için ilk teşebbüsler haremde karara bağlanır ve aile reisine sunulur. Çocuklar genellikle on yaşına varmadan, bazılarıysa beşikte nişanlandırılır. Ancak bu genç erkeğin evlenme yaşı gelene kadar bu kurtmeden haberi olmaz. Bu geleneğin nedeni ise başka bir yöreye çalışmaya giden Arnavut erkeklerin oradan birisiyle evlenmelerini önlemektir.

¹⁴³ Dolayısıyla Garnett'ın analizlerine bakıldığında Arnavut kadınlarının eş seçimi özgürlüğü olduğu söylenemez.

¹⁴⁰ A.e., s. 227.

¹⁴¹ Pardoe, a.g.e., s. 213.

¹⁴² Garnett, a.g.e., 357.

¹⁴³ A.g.e., s. 389.

Kürt kızları için koca seçmeleri ve karşı cinsle yakınlaşmaları genelde normal karşılanan bir durumdur. Baba rızası şartı olduğu için evlenmesi mümkün olmayan bazı çiftler kaçarak bu engeli ortadan kaldırma yolunu seçerler. Aşiretler arası “çıkar evliliği” yaygın görülen bir olaydır ve böyle bir evlilikte çiftler birbirini genelde tanımaz.¹⁴⁴

2.1.2. Gayrimüslim Kadınların Eş Seçimi

Gayrimüslim kadınların eş seçimiyle ilgili Garnett’ın notları önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır. Garnett’a göre Rum toplumunda ilişkilerin meşruluğu Latin Kilisesi’nin kurallarına göre belirlenir. Örneğin ikinci dereceden kuzenler arasında nikah kıyması yasaktır. Ancak bu yasak rüşvet alan rahipler tarafından bazen ihlal edildiği olmuştur. Olayın açığa çıkmasıyla da iki taraf aforoz baskısıyla bu ilişkiden men edilir. Meşru evlilik usulünde karı-koca olacak kişiler değil; ebeveynler “proksenetra” ya da “proksenetes” adı verilen çöpçatan desteğiyle eş seçimi yaparlar. Evlenecek kızın babası direkt eş adayıyla ya da ailesiyle de görüşebilir. Aynı usul Ermenilerde de uygulanır. Yedinci göbeğe kadar uzanan ve hısımları da kapsayan akrabalık içerisinde yer alanlarla nikahlanması yasaktır. Çöpçatanlık görevini ise aile dostları ve arkadaşları üstlenir. Aynı durum Osmanlı’nın Bulgar kadınları için de geçerlidir. Yahudi ailelerde ise farklı kurallar görülmektedir. Erken evliliğin Doğu Yahudileri arasında bir kural olduğunu söyleyen Garnett’a göre yirmi yaşına gelmiş ve hala bekar olan erkekler “İsrail’den bereketi kaçırma” suçlamasına maruz kalırlar. Kızlar genellikle on beş yaşından sonra evlendirilir. Diğer milletlerden farklı olarak Yahudilerde evlenecek kızın, anne babasının seçtiği kişiyle evlenme mecburiyeti yoktur. Hoşuna gitmeyen adayı reddedebilme özgürlüğü vardır. Ancak evlilikle birlikte tarafların muhatap olacağı maddi meselelerden dolayı – yine evlenecek kişilerin rızasını almak şartıyla- anne baba eş bulma görevini üstlenirdi.¹⁴⁵

¹⁴⁴ Ag.e., s. 321.

¹⁴⁵ Garnett, a.g.e., s. 60-259.

Bulgarlar da ise aşk izdivacı yadsınamayacak yaygınlıktadır. Garnett'ın verdiği bilgilere göre bir Bulgar kadını evleneceği kişiye her anlamda yoldaş olmak mecburiyetindedir. Bebek bakımından çiftlik işlerine değin her konuda kas gücünü ve iş becerilerini kullanacak olan bu kadın, erkek tarafından hatırı sayılır bir parayla satın alınır. Bu yüzden bedensel olarak en kuvvetli kadın seçmek ve satın almak, bir erkek için en iyi yatırımdır.¹⁴⁶

2.2. Osmanlı Kadınlarının Düğün Törenleri ve Adetleri

Bu konuyla ilgili çok bilgi olmamasına rağmen seyyahların katıldıkları birkaç düğüne dair detaylı gözlemleri ayrı bir alan olarak değerlendirilmeye ihtiyaç uyandırmıştır. Özellikle yalnız Osmanlı'da değil diğer ülkelerde de evlilikle direkt bağlantılı olarak gelişmiş çeyiz adeti önemli bir başlıktır. Düğün süreci içerisinde ve öncesinde uygulanan adetler her milletin kültürünün bir yansıması olarak günümüze taşınmıştır. Osmanlı Devleti sınırlarında yaşayan Osmanlı kadınının evlilik gelenekleri ve toplumdaki önemine dair derin bir gözlem ve analiz açısından, Batılı kadın seyyahlar ve eserleri önemli bir rol oynamaktadır.

2.2.1. Müslüman Kadınların Düğün Törenleri ve Gelenekleri

Eş seçiminin yapılmasından sonra evlilik sürecinde düğün hazırlığı başlar. Düğün masraflarını damat üstlenirken, çeyizi ise gelin getirir ve böylece yuva kurulur. Bu süreç Osmanlı için ulusal kimliğinden dolayı oldukça renkli bir yelpazedir.

Mozaik bir toplum yapısına sahip Osmanlı'nın, üst sınıf haremde, eş seçiminin ardından erkek anneleri akrabalarından kendisine eşlik edeceklerle birlikte

¹⁴⁶ Garnett, a.g.e., s. 205.

tanışma faslına gerek duymaksızın haremeleri ziyaret eder. Ziyaretleri esnasında yaşmak ve feracelerini çıkarırken sebebi ziyaretlerini belirtmeleri adettir. Bunu duyan ev sahibesi “en büyük” kızını özenle giydirir ve süslendirir. Anneler karşılıklı övgülerde bulunurken kız kahve ikramı etmek üzere divanhaneye girer ve ziyaretçiler (görücüler) onu görmüş olur. Bu süre kahveler içilene kadardır. Boşalan fincanları alır ve ortamdan ayrılır. Görücüler damadın özelliklerini anlatır ve eve geldiklerinde istişare edilir. Seçim yapıldığında ise kız ve erkek görüşür. Olumlu sonuçlanan görüşmelerin nihayetinde evliliğe karar verilir.¹⁴⁷

Yapılan hazırlıklarda Müslüman kesimde üst sınıflar için ailelerin karara varma usulleri birbirlerine hediye göndererek ifade edilir. Damat, geline gümüş bir mücevher kutusu, el aynası ve süslenme için malzemelerden oluşan bir nişan hediyesi gönderir. Kız evinden ise mücevherli enfiye kutusu, kaşmir şal gibi hediyelerle karşılık verilir. Damadın annesi birkaç metre kırmızı ipek kumaş ve bonbon şeker alarak kız evine gelir. Kumaş sedirin önüne serilir. Gelin bu kumaşın üzerine basarak kayınvalidesinin elini öper. Kayınvalideyse hayır duaları ederek gelinine tattılar ikram eder. Gelinin ısırdığı bir bonbonun yarısı damada, bir ilk aşk hatırası olarak annesi ile gönderilir. Bu ziyaretten birkaç gün sonra damat, düğün masraflarına yardımcı olmak amacıyla kayınvalidesine “ağırlık” gönderir. Nişandan sekiz gün sonra ise nikah akdi gerçekleşir. İslam hukukuna göre nikah, dinsel değil; medeni bir gerekliliktir. İmam nezaketen çağırılır ve en az iki şahit huzurunda nikah kıyılır. Gelinin evine gelen damat ve şahitler huzurunda boşanma veya kocasının ölümü durumunda geline ödenecek para tutarına karar verilir. Damat üç kez kiminle evlenmek istediğini söyler ve kızdan, bu nikah için rızasının olup olmadığı sorulur. Olumlu yanıt üç kez tekrarlanır ve imam selamlığa dönerek kızın rızasını beyan eder. Akdin imzalanması ile yedi gün sürecek düğün şenliklerine başlanır. Yedi gün boyunca gelin ile damat görüşmez ve iletişim kurmazlar.¹⁴⁸

¹⁴⁷ Garnett, a.e., s. 528.

¹⁴⁸ Garnett, a.e., s. 529.

Düğünden bir gün önce damat gelinin düğün elbisesini ve aksesuarlarını büyük bir alayişle gelin evine gönderir. Geri kalan kısmı ise gelinin anne babası tarafından “çeyiz” kapsamında tedarik edilir. Bu kapsamın içinde giysi, değişik çeşitlerde döşek, yastık, yorgan ve çarşafı, hepsi bakırdan mutfak gereçleri, varlıklı ailelerde bir tanesi gümüş olan bir dizi sofrası, iki odada kullanılmak üzere pahalı malzemeden yapılmış örtülü mefruşat, mangal ve tabla, tepsi sehpa, faras, takunya gibi sedir veya gümüş kakmaları olan çeşitli ceviz eşyaları yer alır. Maddi durumu nasıl olursa olsun kendi payına düşeni en güzel şekilde yapmak kız annelerinin övünç sebebidir. ¹⁴⁹

Şenlikler kız akrabalarının pazartesi günü gelinin çeyizi damadın evine götürüp ve odaları süslemesiyle başlar. Eşyalar, sağ salim eve tesliminden sorumlu kılavuz gözetiminde hamallar tarafından taşınır. Eşyalar teslim edildiğinde ücretleri ile birlikte damadın annesi tarafından “çevre” adı verilen nakışlı havlu hediye edilir. Çeyizin ardından gelen kız tarafına tatlı ve kahve ikram edilir ve çeyiz dizme adetine gerdek odasının süslenmesi ile başlanır. ¹⁵⁰

Salı günü masrafları damat tarafından karşılanmak üzere gelin büyük bir törenle hamama götürülür. Hamam için hazır olduğunda iç bölmedeki sekinin çevresinde üç kez dolaştırılır ve orada bulunan hanımların elini sırayla öper. Hamamda yıkandıktan sonra giydiği kıyafetlerin ödünç olması gerekmektedir. ¹⁵¹

Çarşamba günü damadın hanım yakınları alay şeklinde gelinin evini ziyaret ederler. Ziyaretçilerin geleceğini ise kılavuz haber eder. Böylece gelin evindeki kadınlar merdivenlere dizilir ve gelenleri çiftler kollarına girerek yukarı çıkarır. Gelenler ayrı odalara alınır bunun nedeni ise gelin ve damat tarafının aynı alanda bulunmaması adetidir. Yaşamak ve feracelerini çıkarıp sedirlere oturan konuklara sırasıyla sigara ve kahve dağıtılır. Yarım saat sonra ise ayrıca şekerli kahve ikram edilir. Gelin konukların arasına iki hanım tarafından getirilir ki bu iki hanım da sadece bir kez evlenmiş olanlar arasından seçilir. Gelin kayınvalidesinden başlayarak en

¹⁴⁹ Garnett, s. 530.

¹⁵⁰ Garnett, s. 530.

¹⁵¹ A.e., s. 531.

küçük çocuk misafire değin elini öper. Kayınvalidesinin yakınındaki bir iskemlede oturur. Kayınvalidesi aralarındaki muhabbetin uyum içinde sürmesi niyazıyla ağzındaki şekeri çıkarır, gelininin ağzına koyar. Ardından rakkaseler ve çalgıcılar devreye girer ve konukları eğlendirir. Yolcularken de herkese akşam düzenlenecek olan kına davetiyesi verilir. Gelin uğurlama kısmında merdivenin dibine kadar eşlik eder ve başından aşağı sikkeler yağdırılır. Bu adetten de en çok dilenciler, çocuklar ve “asalak”lar faydalanır.¹⁵²

Aynı günün akşamında davetliler toplandığında ellerine birer mum verilir. Çalgıcılarla, rakkaselerin eşliğinde eğlence başlar. Titrek parlak mum ışıkları, canlı elbiseleri ve mücevherleri, alımlı yüzleri, dalgalı saçları ile çingene kızların müziğine uygun adım atan bu kızları gören gece yarısı şenlik yapan bir peri topluluğu olduğunu sanabilir. Kına kısmına gelindiğinde ise misafirler eve alınır. Şenlik elbisesini çıkaran gelin misafir odasına geçer. Sağ eline kına konulur ve damadın annesi avucuna bir altın sikke yapıştırır. Damadın annesini diğer yakınları aynı şekilde takip eder. Sol eli, kızın annesi ve yakınları tarafından aynı şekilde kınalanır. Ayak kinasına gelindiğinde “sakızım” adlı pantomim raksı yapılır. Garnett, bu raksın Çingenelerin dansından daha arsızca olduğunu düşünür. Raksın bitiminde rakkaslar öncelikle kayınvalidelerin önlerine eğilerek bahşiş toplar. Bu sürede gelinin kinası kuruyana kadar dinlendirilir. Kına uzun süre kaldığında siyaha döner ve bu da evliliğinin bekası için kötü bir alamet olarak görülür.

Perşembe gelin evden ayrılmadan önce babası kemerini takar. Bu adette yanlarında sadece gelinin kız kardeşleri ve annesi olur. Bu olay çok duygusal anlara şahit olur, gelin yere kapanarak babasının ellerini ve ayaklarını ağlayarak öper, babası onu yerden kaldırır ve bağrına basar, kemerini taktıktan sonra hayırlı bir ömür diler. Gelin alayı kadınlar atlı arabalarda, erkekler ise atların üstünde gelinin yeni evine doğru çalgıcılar eşliğinde yola çıkarlar. Damat evinin önünde gelini karşılar. Önceden toplanmış kadınların arasından gelini geçirir ve gerdek odasındaki çardağa götürür. Ardından selamlığa çıkarlar. Duvağı kaldırılmış gelin ve serilmiş çeyizi, davetliler

¹⁵² A.e., s. 532.

tarafından merakla incelenir. Bir yandan şenlikler devam ederken, yatsı vakti imam okuduğu ezanın ardından genç çifte hayır duası eder. Bunun ardından damat hızlı adımlarla hareme yönelir. Arkadaşları da peşinden koşarak onun sırtını yumruklar ve arkasından eski ayakkabıları sertçe üzerine fırlatırlar. Harem kapısına girip kapıyı kapatan damadı haremağası gerdek odasına götürür. Zifat için çifte yol göstermek amacıyla yaşlı bir kılavuz ya da başka bir tecrübeli kadına teslim eder. Bu etabın ardından damat haremine girer ve gelin ayağa kalkarak elini öper. Yaşlı kılavuzun çıkarıp yere serdiği kırmızı örtüde namaz kılar, gelin de arkasında durur. Namazın bitişiyle gelin ve damat sedire oturtulur. Yaşlı kadın bir aynada onların yüzlerinin yansımalarını gösterirken bu uyumlu birlikteliğin sürmesi için iyi dileklerde bulunur. Evliliklerinin tatlı bir geçimle devam etmesi için ağızlarındaki şekerleri birbirlerine verirler. Kılavuzun ikram ettiği kahvelerden sonra çift tanışmaları için yalnız bırakılır ve kılavuz akşam yemeklerini organize etmek üzere yanlarından ayrılır. Kılavuzlar tarafından yakınlaşmaya çok meyilli olmamaları tembih edilen gelinleri damatlar konuşturmaya çalışırlar. Bunun içinse yemeğin içeri gelmesini bahane eden damat, gelinin ağzından söz alır almaz, damat işaret verir ve içeri bir tavuk ile yanında atıştırmalıklardan oluşan yemek getirilir. Ertesi sabah çift el ele tutuşmuş olarak misafir odasına gelir. Odada bulunan kadınlar “yıldızların buluşup buluşmadığı” konusunda meraklı gözlerle çifti izlerler ve bunun cevabı yüzlerinden dahi kolayca anlaşılır. Kocanın anne ve babasının ellerini öpen çift, onlardan geleneksel hediyelerini alır. Öğle vakti “koyun paçası ziyafeti” verilir ve çift bu yemekten adet gereği birer kap alır. İki gün daha süren şenliklerde gelin düğün kıyafetini giyerek tebrike gelen misafirlerini kabul eder. Tüm bu süreç bekar kızlar için geçerlidir. Boşanmış ve dul kalmış kadınların ikinci evliliklerinde bu formaliteler görülmez. Halayık da bu gruba dahildir. Bir halayığın izdivacında düğün gerekli kılınmaz. Tüm bu süreçlerin ardından Garnett, harem kısıtlamalarının bazen engelleri aşarak mutlu bir evlilikle son bulduğunu da aktarır. Hemen hemen her genç kızın evlendiği Osmanlı’da “kız kurusu” diye bir şeyin olmadığını vurgular. Sakat ya da çirkin bir genç kızın dahi varlıklı babası sayesinde gariban bir delikanlı ile evlenebilir. Yüksek mevkide birçok paşa ve hatta sadrazam bile kariyerini ve prestijini nüfuzlu eşine

borçludur.¹⁵³ Garnett'ın aktardığı bu merasim Müslüman üst sınıf ailelerin evlilik süreçlerini yansıtmaktadır. Halen daha çoğu adetin günümüzde yaşıyor olması Garnett'ın gerçekçi bir bakış açısıyla kaleme aldığı ve güvenilirliği anlaşılmaktadır.

Pardoe'nun mektuplarında ise saray düğünlerine dair bazı gözlemler görülür. İngiliz bürokrat bir aileden gelen kadınının Osmanlı sultanlarının izdivaçlarını ve törenlerini merakla izleyip aktarması, geçmişe ışık tutup iki perspektifi de kavramak açısından çok değerlidir.

Sultan İkinci Mahmut'un ikinci kızı Mihrimah Sultan ile Çanakkaleli Said Paşa'nın düğün merasimini anlatırken halka açık olmayan kısmını bir başkasından dinleyerek aktardığını belirtir. Bu bilgilere göre, 7 Nisan olarak tayin edilen düğün gününü ve nikah için en uğurlu saati saray müneccimi tayin etmiştir. Kızlarağası da bu nikaha katılması uygun görülen kişilerin davetiyelerini iki gün öncesinden göndermişti. Davetliler saray haznedarının, Hz. Muhammed'in hırka-i şerifinin bulunduğu odanın bitişiğindeki hususi dairesinde toplanırlar. Bu oda aynı zamanda büyük sultanın da nikahının kıyıldığı yerdir. Davetliler mukaddes emanetin huzurunda bir müddet durduktan sonra mümtaz cemiyetin her üyesi hali üzerinde kendileri için belirlenmiş yerlerine otururlar.¹⁵⁴

Sadrazam Rauf Paşa sedirde başköşeye oturmuş bir yanına nikahı kıyacak olan Şeyhülislam Mekkizade Mustafa Asım Efendi'yi, diğer yanına ise gelinin vekaletini üstlenen saray baş haremağasını oturtmuştur. Hanım sultanın haremağalarından oluşan şahitleri, Said Paşa'nın babalığı ve vekili Serasker Paşa, Said Paşa'nın şahitleri, Padişah'ın diğer damadı Halil Rıfat Paşa ve Şura-yı Devlet üyelerinden oluşan birkaç isim de odadaki protokolü oluşturuyordu. Bu kişilerin yanı sıra Şeyhülislam'ın dualarına iştirak etmek üzere katılan şeyhler ve din adamlarının arasında Ayasofya Camisi'nin vaizi Hacı Yusuf Efendi, Eyüp Sultan Camisi'nin birinci imamı ve Sultan Ahmet Camisi'nin vaizi Hacı Abdullah Efendi de yer alıyordu. Hırka-i Şerif

¹⁵³ Garnett, a.g.e., s. 528-532.

¹⁵⁴ Pardoe, s. 346.

görevlileri misafirlere gülsuyu ve kokular tutar ve odadan ayrılırlardı. Kapanan kapılar ardında nikah gerçekleşir. Kapılar açıldıktan sonra konuklar ikramlıklardan tatmaları için yan odaya alınır. Hünkar'ın hazinesine bakan görevli Zat- ı Şahane'nin onlara layık gördüğü zengin hediyeleri dağıtır ve cemaat saraydan ayrılırlar. ¹⁵⁵

Serasker'in konağından saraya doğru yola çıkan düğün alayını izlemek üzere yürüyüş hattına bakan pencerelerden birini kiralayan isimler arasında Julia Pardoe da vardır. Gececekleri yol üzerinde tek sıra halinde bekleyen askerlerin arasında da kimisi platform üzerinde kimisi ise yere çömelmiş halde bu töreni izlemek maksadıyla gelmiş kadın grupları vardır. Pardoe, halkın kalabalık oluşturduğu bu mekânı tasvir ederken, saçlarının güzelliğini kaba pamuklu eşarplarla gizleyen Yahudi kadınları dikkatini çeker. ¹⁵⁶

Konak avlusunda duyulan askeri marş, Mızıka-ı Hümayun çalgıcılarının Mahmudiye Marşı ile yürüyüşe başlanır. Bu grubu sırasıyla çift sıra halinde piyade alayı, aralarında mirliva ve miralayın olduğu yirmi kadar atlı erkan zabiti, iki açık ve dört adet boş araba, damadın Padişah ailesine takdim edeceği hediyeler takip eder. Yürüyüşe ilk başlayan grup Seraskerin adamlarıdır. Yirmisi başlarında renkli tülbentlerle örtülmüş, kurdelelerle süslenmiş, içlerinde porselen kaselerle tepeleme şekerlerle doldurulmuş tel kafesler taşırlar. Onların arkasından gelenler ise Valide Sultan'a verilmek üzere Hindistan, Tibet ve Lahor'da dokunmuş özel kumaşlar, ipekler ve başka ihtişamlı hediyeleri taşıyan hizmetkarlardır. Sıra gelince hediye edilecek hediyelere gelir. Şark'ın en iyi esansları, som gümüşünden iki tuvalet takımı, yine aynı malzemeden süslenmiş yemek takımı, değerli taşlarla bezenmiş birkaç gümüş tepsi, üzerinde yığınla altın bulunan tepsiler bu hediyelerin içindedir. Gümüş kafeslerle örtülmüş bu eşyaları taşıyanlara birer içoğlan da eşlik eder. Başlarındaki tepsilerde renkli muslinlerle sarılmış şallar bulunan dört adamı takip eden ise hamam eşyalarını taşıyan bir düzine gruptur. Birincisi *“yıldız desenli sedef kakmalı ve kayışları bir sıra pırlantayla süslenmiş abanoz takunyalar, ikincisi simli kumaştan*

¹⁵⁵ Bu kısma değin gözleriyle görmüş birisinden dinlediğini söyleyen Pardoe, bu kısımdan sonra ise kendi gözlerini paylaşmaktadır.

¹⁵⁶ Pardoe, a.g.e., s. 347.

ipek çiçeklerle süslenmiş eşarplar, üçüncüsü sırma saçaklı ipek peşkirler, dördüncüsü çiçekli satenden bir peştamal, beşincisi perdahlı altından geniş bir leğen, altıncısı elmaslarla süslenmiş fildişi bir tarak, yedincisi zümrütler ve küçük incilerle süslenmiş bir çift terlik, sekizincisi göğüs çevresine sim saçaklar geçirilmiş uçuk pembe tül den bir iç gömleği, dokuzuncusu kokulu sabunların yer aldığı, altın kilitli billur mahfaza, onuncusu yakut kakmalı abanoz bir koku şişesi, on birincisi üstüne bir yığın mücevher kakılmış altın bir çerçevesi olan bir el aynası ve on ikincisi koyu kırmızı kadıfeden, altın çiçeklerle süslenmiş , sırma saçaklı bir sedir örtüsü” taşımaktadır.¹⁵⁷

Hediye resmi geçidi bitince altın yıldızlı ve kahverengi elbiseler içinde dört hadım ağa, arkalarında ise refakat birlikleri, etrafında yaverleriyle Serasker Paşa görünür. Seraskerden sonra bando refakatiyle yürüyen, “tüfeklerinin parlak namluları güneşte ışıklar saçan” ikinci piyade alayı yürüyüşe geçer ve böylece alay son bulur. Divanyolu caddesinden geçerek Ayasofya Camii’nde yürüyüşü sonlandıran alay, Orta Kapı’ya ulaştığında, tüm zabıtlar atlarından inerek bütün düğün hediyelerini Topkapı Sarayı’na nakletmek üzere haremin girişine giden bir geçit teşekkül ettirirler. Hediyeleri, -sultanı vekaleten- kızlarağası, -damadın vekili- Seraskerin yalvarışları neticesinde kabul eder. Şekerlemeleri, Saray kadınlarına dağıtmak üzere, kızlarağasının kendisi alır. Daha değerli hediyeleri ise baş haremağaları olarak derhal sultana ulaştırır ve Pardoe’nun “*ilahi komedyanın ilk perdesi*” olarak adlandırdığı bu kısım böylece sona erer.¹⁵⁸

Mihrimah Sultan’ın düğün merasiminin devamını da aktaran Pardoe, yedinci gününden “şahane izdivacın arifesi” olarak bahseder. O gün gelinin çeyizi Dolmabahçe Sarayı’ndan çıkacak ve Boğaziçi sahilinden kendi yalısına taşınacaktır. Bugün aynı zamanda gelin hamamından çıkan sultanın halayıkları tarafından saçlarının sırma iplikler ve inci dizileriyle örüleceği, ellerini ve ayaklarını kınalayacakları gündür. Düğün için toplanmış yoğun bir insan selini tarif eden Pardoe, yolun silahlı muhafızlar tarafından korunduğunu söyler. Bu düğünü izlemek üzere

¹⁵⁷ Pardoe, a.g.e., s. 348.

¹⁵⁸ Pardoe, a.e., s. 175-190.

gelmiş kadınlar sıkışık oturmalarından dolayı tek vücut gibi görünürler. Ayrıca Türk, Rum ve Ermeni hanımlarla dolu arabalar da düğün alayının geçeceği yolda dizilmişlerdir. Seyyah bu kalabalığın Dolmabahçe Sarayı’ndan “Arnavutköy Kasrı’nın yukarısındaki konağa” kadar bütün yol kenarı boyunca seyircilerle dolu olduğunu gözlemler. Kalabalığın çoğunluğunun kadın olduğunu söyleyen Pardoe, bu seyrin kadınlar için ne kadar önemli olduğunu belirtmek için birisinden dinlediği olayı aktarır. Bu olaya göre, cemiyetin bilinen saygın kişilerinden biri olan kadın, şenlikleri daha yakın ve istediği yerden izlemek için eşine ısrar eder (böyle bir konum için para ödemesi gerekmektedir). Eşi ise kabul etmez. Kadın çözüm olarak halayığını da sırrına ortak ederek küçük oğlunu esir pazarında satışa çıkarır ve üç bin kuruşa satar. Böylece ihtiyacı olan parayı sağlamış olur. Maddi durumu elvermeyen adam ise karısının parayı nerden temin ettiğini, oğlunu bir süre bulamayınca karısına baskı yapması sonucu öğrenir. Duyar duymaz acele gittiği köle pazarında tacire durumu anlatır fakat tacir çocuğa biçtiği para karşılığında vermekten başka yöntemi kabul etmez. O kadar parası olmayan baba Seraskere başvurur ve ilgili kişiler seraskerin huzuruna çağrılır. Kadın, böyle bir olayı eşinin cimriliğinden dolayı yaşadıklarını, oğlunu eşinin hemen gidip alacağı ihtimaline güvendiği için yaptığını ifade eder. Serasker ise babanın gerçekten öyle bir parasının olmadığını anlar ve tacire çocuğun hürriyetinin bedelini fazlasıyla öder. Kadının mazeretini de makul bulan Serasker, kadını işlediği tabiata aykırı mugayir suçu bir daha yinelerse bu kez fidye olarak kadını verileceğini söyleyerek ikaz eder. Anlatılan bu olaydan yola çıkarak İngiliz kadınlarına seslenen Pardoe, şu ifadeleri kullanır: “*Türk kadınlarının daima kilit altında tutulduğuna inanmaya alışmış siz İngiliz kadınları bunu işitin! Bunu işitin ve sefahat, israf düşkünlüklerinin nerelere vardığını anlayın.*”¹⁵⁹

Düğün alayının geçişini izlemek için kendisine Saray’a nazır uygun bir konum bulan Pardoe, önce Mızıka-ı Hümayun’un Mahmudiye Marşı’nı çalarak ilk sırada olduğunu, askerlerin ise intizamlı bir şekilde onu takip ettiğini söyler. İlk gelenler süvari bölüğüdür. Muhtelif kıtalar olarak gelen bu bölüğün ardında yanlarında yaverleriyle atlarının üzerine kurulmuş elli üst rütbeli zabıt yani imparatorluğun erkan-

¹⁵⁹Pardoe, a.g.e., s. 348-350.

1 harbiyesi vardır. Peşlerinden ise sarayın yirmi üst rütbeli askeri gelir. “*Manzara Şarklı ve görülmeye değer bir hal almaya başladı: Göğüslerinde ve ellerinde parlayan elmaslar ve atlarının ısıltılı eyerleri ilerleyişlerinin yeknesak yavaşlığını affettiriyordu.*” cümleleri Pardoe’nun alaydan ne kadar etkilendiğini yansıtmaktadır. Sultan’ın çeyizini taşıyanların sırasıyla geldiği alayda ilk sırada Bursa’nın sırmalı ve simli kumaşlarıyla örtülü, ipek kordonlarla hayvanların üzerine bağlanmış bohçalar vardır. İçlerinde ise hanım Sultan’ın haremi için hazırlanmış kadife ve saten şilteler ile ev için gerekli ufak tefek eşyalar yer alır. Detay vermek gerekirse sofranın üstündeki sinekleri kovmak için kullanılan tüy fırçaya kadar her şey Padişah tarafından temin edilmişti. Haşmetli babasının hanım sultana hediye ettiği ve kızıl formaları içoğlanların çektiği on iki güzel katır da çeyizin bir parçasıydı. Bu on iki katırın ardından gelen, Dört doru atın çektiği tel kafesli, çatıları ve perdeleri renkli ipekten olan arabaların içinde ise kumaşlar ve nakışlı sedir örtüleri, kadife yastıklar, sofraları süsleyen sırma saçaklar vardı. Peşinden de “üç açık droşkia” gelmektedir. İçoğlanların çektiği bu atların ardındaki arabalar kırmızı kadife kumaşlarla örtülü olup, hanım sultanın zengin kabartmalı gümüş sofra takımları üzerine serilmiştir. Sırada ise yine içoğlanların önderliğinde gösterişli atların çektiği beş araba içlerinde geline ait çarşaf, renkli kadifeler ve kumaşlarla kaplı, gümüş süslemeli kilitleri olan sandıkları taşımaktadır. Devamında göz alabildiğine uzayan kervan belirir ve öncülüğünde yüz elli adamdan oluşan grup başlarında altın sarısı tül kumaşlarla, yapma çiçeklerle süslenmiş hasır sepetler taşımaktadır. İçlerinde de hanım sultana ait tuvalet eşyaları; “*altın ibrikler, mücevher kakmalı leğenler, murabba parfüm şişeleri ve değerli taşlarla süslü sürahiler, parıltılı porselenler, zümrüt kakmalı saç fırçaları ve asillerin odasını dolduran diğer bütün ufak tefek eşyalar*” görünür. İçinde kuşların olduğu altın kafesler, işlenmiş altın ve mücevherle kaplı çalgılar, içinde yığınla altın olan tepsiler, on bin parlak oyuncak, parıldayan şekerlemeler, her biri servet değerinde şallar da bu alayda çeyizin birer parçasıdır. Seyyahın bu alayı izlerken en beğendiği kısım ise hanım sultanın çeyizine ait kıyafetleridir: “*sim ve sarmaları her renkten ipekle karıştırılarak işlenmiş ve sokuları örümcek ağı gibi incecik olan nakışlı yemeniler; yenlerine. Ve göğüslerine değerli taşların işlendiği kadife cepkenler; altın ve gümüş yıldızlar serpilmiş şalvarlar, renkli mücevherlerle süslenmiş beyaz ipek entariler; üzerine inci tozu saçılmış saten kaftanlar, külkedisi’ninkiler kadar minnacık ipek*

saçakları olan ve yakut tozu serpilmiş terlikler ve son olarak başlarının üzerine kırmızı kadife yastıklarla oturttukları gümüş telkâri kafeslerde gelinin elmasları” yer almaktadır. Pardoe, çeyizin ihtişamından çok etkilenir ve şu yorumda bulunur: “Haşmetli Baba’nın bu zenginliği lütfetmesi için sanki sarayın ağaçlarından elmaslar yağmış gibiydi. Tasvir edilmesi mümkün olmayan taçlar ve bilezikler, kolyeler ve broşlar, yüzükler ve tokalar elmas doluydu; bu pahalı taşın kullanılabileceği her çeşit kadın kıyafetinin ve süsünün bütün ihtişamıyla alayda yer aldığını söylemekle kanaat edeceğim sadece. Saba Melikesi’nin Kral Süleyman’a götürdüğü hediyeler, Mihrimah Sultan’ın gelinlik çeyizinin yanına sönük kalırdı herhalde.” Çeyiz alayı hanım sultanın sarayında hizmet etmek üzere görevlendirilmiş kırk atlı zenci ile son bulur. Pardoe, öylesine etkilenir ki bu alayı ikinci kez izlemek üzere at üzerinde kendine yeni bir tepe arar.¹⁶⁰

Sarayda hanım sultanların damat adaylarıyla evlilik münasebeti üzerine nasıl görüştüklerine dair bilgiler veren Pardoe’nun notlarına göre, damat adayı bir odaya alınır. Odanın diğer tarafındaki kapı aralık bırakılır. Kapının ardında ise çevresinde dizilmiş şahane kıyafetli halayıklarıyla hanım sultan oturur. Sultan işlemeli entarisinin ufak bir kısmının kapı aralığından görünmesine müsaade eder. İnce tülle örtülü bir yan kafes, yaklaştığı sırada damat adayını görmesini sağlar. Ardından aday yavaşça dizlerinin üzerine huzura çıkar. Hanım Sultanı perdeleyen “Nur Kapısı” adlı kapıya yaklaştığında ise alnını üç kez yere değdirir ve evlilik hayalinin gerçek olması için hanım sultana yalvarmaya başlar. Cevabı ise Kızlarağası verir. Damat adayı şükran konuşmasının ardından Hanım Sultanın eteğini dudaklarına götürür ve aynı saygıyla odadan çıkar. Nitekim Çanakkaleli Said Paşa ile Mihrimah Sultan’ın görüşmeleri de bu şekilde bir kez gerçekleşmişti. İzdivaç gününe kadar yaşmağının altından yüzünü bir kez bile görmemiştir. Bu gizem ve merak, yalnızca damat için değil Pardoe için de geçerlidir. Gelin alayının Saraydan çıkacağı esnada Saray kadınlarını göremeyeceğini bilen Pardoe, bu durumu şöyle ifade eder: *“Alay tam manasıyla esrarın bir zaferiydi.*

¹⁶⁰ Pardoe, a.g.e., s. 351-352.

İstanbul'un bütün asil güzellikleri önümüzden geçecekti ve görme fırsatını bulamayacağımız nefaseti yalnızca hayal edebilecektik.”¹⁶¹

Gelin alayının yürüyüş başlangıcını yine Mızıka-ı Hümayun üstlenir. Bu kez Mahmudiye Marşı ile değil; idarecisi Donizetti'nin bu izdivaç merasimi için bestelediği özel askeri müzik parçasıyla açılış yapılır. Bu grubun ardından sırasıyla süvari birliği, aralarında damadın da bulunduğu Paşalar kervanı ve dizginleri kızıl altın sarısı üniformalı içoğlanların elinde olan at tarafından çekilen Avrupa tarzda arabasıyla Padişah görülür. Padişahın ardında ise gümüş yaldızlı, çatısının üzeri çeşitli akik ve yeşim taşlarıyla süslenmiş, gül renkli ipekten kumaş perdeli, yaldızlı kafesleri sıkıca örtülmüş, Rus İmparatorunun Osmanlı İmparatorluğu'na hediyesi olan saltanat arabası zuhur eder; içindeki tek yolcusu ise saraylı gelindir. Saraylı gelinin ardından Valide Sultan, Saliha Sultan ve küçük kız kardeşlerinin bulunduğu araba gelir. Peçeli olan anne ve ablasının yanındaki küçük kızın başında siyah kadifeden, elmasla ağırlaştırılmış hotozuyla Pardoe'nun dikkatini cezbeder. Peşlerinden ise içinde üç halayığıyla birlikte Başkadının bulunduğu, Ahmet Paşa'ya hediye edilmiş Rus arabası görünür. Alayı yakından takip eden Pardoe ve grubu, saltanat arabasının önünde seyreden Paşa tarafından uyarı alır. Paşa, Pardoe'nun konağa kadar alaya eşlik edebileceğini ancak erkeklerin daha fazla ilerlememelerini rica eder. Alayın sonundaki zenci muhafızlar gözden kaybolunca yeniden aynı grupta alayı takip eden Pardoe, gözlemlerine kaldığı yerden devam eder. Gelinin konağa varmasıyla gelinin bulunduğu arabanın yanına diz çöken Said Paşa'nın gelini kollarına alıp haremın büyük sofasına taşıdığını belirtir. Giriş imtiyazı olan saraylı hanımlar da çifti takip eder ve kapılar kapatılır. Böylece geri kalanlar üstlerinin tozunu silkeler, dinlenmek üzere buzlu limonata içer ve evlerine döner.¹⁶²

Saray düğünlerinde bir başka adet ise düğünden önce Hanım Sultanı tebrik için ziyarete gelen Paşa eşleri ve halayıkları, kızını vekaleten Padişah'ın karşılamasıdır. Bu ziyarette hanımlara pahalı kumaşlardan dikilmiş entari, cepken, şalvar, nakışlı

¹⁶¹ Pardoe, a.e., s. 352.

¹⁶² Pardoe, a.e., s. 355.

terlik ve elmas yüzük hediye edilir. Mevkileri derecesinde de halayıklara da armağanlar sunulur. Düğün günü bu hediyelerin hanımlar tarafından giyilmesi beklenir. Ziyaret eden hanımlar da Paşaların maddi durumunun el verdiği kadarıyla Hanım Sultan için getirdikleri hediyeleri kızlarağasına teslim ederler. Pardoe'nun duyumlarına göre bu adetle alakalı bazı yorumlar yapılmaktadır. Hanımların padişahın huzuruna peçesiz çıkmalarından dolayı Padişah, Paşaların zevkleri konusunda da fikre sahip olmaktadır. Saliha Sultan'ın düğünü öncesinde aynı sebeple ziyarete gelen, Reis Paşa'nın zevcesi, Sultan Mahmut'un huzuruna çıktığında, Padişah yaşlı ve vebadan dolayı bir gözü âma kadınla karşılaşınca yerinde huzursuzca kıpırdanır. Ancak Reis Paşa'nın rütbesi gereği hanıma gereken ihtimam gösterilir. Ancak ertesi sabah Sultan, on altı yaşında bir Gürcü cariyeyi hediye olarak gönderdiği Paşa'ya beraberinde bir de buyruk iletmiştir. Bu buyruk, Padişah'ın huzuruna çıkılması gereken durumlarda yaşlı zevcesini yormak yerine onu temsil etmek üzere bu cariyenin gelmesinin uygunluğu yönündedir.¹⁶³

Müslüman tebaa içerisinde Kürt kadınlarının evlilik süreçleri nişan ve evlilik olarak iki kısımdan oluşur. Nişan töreni, serinletici içecek ikramıyla damat alayını ağırlamaktan ibarettir. “Şerbet içmek” nişanı kutlamak anlamına gelir.¹⁶⁴ Değişik olan tarafı ise nişan töreninde damadın bizzat kendisinin değil; onu temsili bir yakın erkek akrabasının bulunmasıdır. Bu temsili damat kayınvalide ve kayınbabaya hediye verme görevini de yerine getirir.¹⁶⁵

Kürt düğünlerinin en öne çıkan unsuru “çopi” adı verilen dansıdır. Garnett bu ulusal dansı, Rumların horasına benzer bulur. Düğünlerde önce erkekler ardından kadınlar nöbetleşerek oynar ve bu saatler sürer. Garnett, bu oyunu oynayan kadınlardan bahsederken “*hanımların oluşturduğu sıra ya da zincir bazen ortaya doğru bir adım ilerleyerek bazen geriye çekilerek, bedenlerini ve başlarını çok zarif bir tarzda dengede tutarak kapalı bölme boyunca çepeçevre yavaşça ve dalgalı bir ilerleyişle dolandı. Ezgi yumuşak ve aksaktı; hareketlerin hiçbirisi en ufak ölçüde sert veya abartılı değildi.*” ifadelerini

¹⁶³ Pardoe, a.g.e., s.355-356.

¹⁶⁴ Şerbet içmek yalnızca Kürtlerde değil Anadolu'nun Türk halkında da kız verildikten sonra bir kutlama adeti olarak damat kfilesine verilen bir ikramdır. Hala uygulanan bir gelenektir.

¹⁶⁵ Garnett, a.g.e., s. 321.

kullanır. Resmen Müslüman olan Kürtlerde nikah bir imam tarafından kıyılır. Damat akraba topluluğu ile beraber gelini almak üzere babasının evine gider. Şenlik ve eğlencenin ardından damat, kızı ata bindirerek kendi evine götürür. Kızın babasının rızası alınmış olsa bile bazen damatlar kızı kaçırmış gibi taklit yaparlar. ¹⁶⁶

Bir diğer grup ise Arnavut kadınlardır. Kadınların nüfus olarak erkeklerden daha az sayıda olmalarından dolayı evlilikle drahoma şartı gözetilmez. Aksine evlenilecek kız anne ve babasından ailelerin konumları ve statülerine göre belirlenen bir fiyat ile satın alınırdı. Kızın ailesi bu parayla gerekli olan eşyaları kızlarına temin ederken kalan eksikleri ise damat tamamlardı. ¹⁶⁷

Nikah bakımından Hristiyan ve Müslüman Arnavutların evlilik adetleri birbirine çok benzer. Müslümanlarda nikah kadının huzurunda ve çift ile iki şahidin onayıyla gerçekleşir. Evliliğin hayrı için dualar okunduktan sonra boşanma sonrası geline ödenecek meblağ belirlenir ve kadı ile şahitler bu belgeyi mühürler. Bu tören nihayetinde çift resmen evlenmiş olur. Ancak gelin düğün töreni yapıldıktan sonra damat ile aynı evde yaşayamaz. Dini nikah ile düğün töreninin arasındaki süre ise birkaç haftadan bir yıla kadar değişiklik göstermektedir. ¹⁶⁸

Düğün şenlikleri perşembe günü içinde değerli eşya ve giysilerin olduğu “dunti” adını verdikleri sandığın damadın ailesinden iki erkeğin kız evine taşınmasıyla başlar. Kız evinde coşkuyla karşılanan dunti ve taşıyanlarına serinletici ikramlar ve iki kez bonbon sunulur. Karşılıklı edilen keyifli sohbetin ardından misafirler evden ayrılır. Ve yine aynı gün damadın ebeveynleri bir delikanlı aracılığıyla davetiyeleri dağıtır. Her verdiği davetiye karşılığında bu gence birkaç kuruşluk hediyeler verilir. Gelinin ailesi ise davetiyeleri aynı şekilde fakat cuma günü dağıtır. Aynı gün geline yardım etmek üzere yardıma gelinir ve kimisi çeyiz toplama, temizlik yapma gibi işlerde yardım ederken kimisi ise gelini düğüne hazırlamak için onu yıkama, kaşlarını ve saçlarını siyaha boyama, ağda yapma ve eller ile ayaklarını kınalama görevini

¹⁶⁶ Garnett, a.g.e., s.322.

¹⁶⁷ Garnett, a.e., s. 392.

¹⁶⁸ Garnett, a.e., s. 393.

üstlenir. Pazar günü gelin düğün kıyafetlerini giyinmiş, mücevherlerini takmış bir halde kadınların önüne çıkarılır. Eğer mücevherleri eksik bulunmuşsa diğerlerinden ödünç alır. Gelin böyle gören kardeşleri ve anne babası ağlar, kardeşleri ayaklarına kapanarak af dilerler. Ancak duruma müdahale edilmez. Gelinin evden ayrılışına dair duyulan üzüntünün de teşhir edilmesi istenir. Pazartesi sabahı davetliler yeni çift ekonomik destek sağlamak düşüncesiyle bir okka kahve, bir okka şeker ve geline hediye olarak ekonomik gücüne göre bir altın sikke getirilir. Bu altınlar daha sonra peş peşe dizilerek bir gerdanlık halini alır ve evlenecek kızın kişisel malvarlığı olarak kabul edilir. Gelin düğün sabahı her haliyle hazır edilir ve adet üzerine yeni evine gitmek için yola çıkana dek, gözlerini yere indirmiş ve ellerini göğsünde bağlamış halde hiç kıpırdaman ve konuşmadan beklemesi icap eder. Gelin ili gün boyunca öğünlerde tek başına ve yüzü peçeli yemek yer. Eğer olumlu bir izlenim bırakmak isterse, baba ocağını terk ettiği için üzüntüsünden yemeğe iştahlı davranmamalı ancak ısrarla birkaç lokma yiyebilir. Saat on civarında damat evinden gönderilen kağıt gelinin eşyalarını almak için gelir. Biraz zaman sonra da damat alayı en önde elinde gelinin bineceği atın yuları elinde babayla gözükür. Gelin alan düğün alayı yolda baba evinden ayrılan gelinin üzüntüsünü yansıtan çeşitli şarkılar söyler.¹⁶⁹ Damadın evine yaklaşıldığı bildirilince de gelinin kocasının ailesindeki kadınlar geline şu şekilde seslenir:

“Dalgın gelin böyle nereye varacaksın?
Varacağım avlu kapısına kocamın.
Peki gelin söyle ne vereceksin bana
Eğer gösterirsem avlunun kapısını sana?
Nakışlı güzel mintanlar getirdim erime.
Ey gelinciğim, bahşişin küçük gelir bize,
Ben de alırım onları gerek yok iznine.”¹⁷⁰

Evin kadınları gelini karşılamak için adet gereği isteksizce itekleyerek gerdek odasına götürüp mindere oturtur. Kahveler ikram edilip içildikten sonra gelinin

¹⁶⁹ Garnett, a.g.e., s. 393.

¹⁷⁰ Garnett, a.e., s. 393.

yakınları evlerine gitmek için kalkar ancak en yaşlı olanı oradaki ev halkına şöyle söyler: “*o şimdiye kadar Tanrı’ya ve bize emanetti; bundan böyle size ve onu esirgeyecek olan Allah’a emanet olsun.*” Bu sözlerin ardından gelinin annesine söyleyebileceği sözlerini ve duygularını yansıtan bir şarkı okunur.¹⁷¹ Gelinin ailesinin gitmesiyle kadınlar gelinin yüzündeki duvağı bir hançer sapı ya da başka metal bir nesneyle kaldırırlar. Gelin güzel olsun ya da olmasın her zaman iltifatta bulunurlar.¹⁷²

Oymaklar halinde yaşayan Yörük kadınlarının evlilikleri ise erkeğin istediği kızın babasına başlık parası vermesiyle başlar. Nişan töreninde kuzu kesilip ziyafet verilirken taraflar arasında değiş tokuş edilen mendiller de nişanın simgesidir. Tef çalılıp, havaya silahlarını kullanarak havaya ateş açarak kutlarlar. Düğün de birkaç gün süren dans ve müzikle eğlenerek geçirilir.¹⁷³

2.2.2. Gayrimüslim Kadınların Düğün Törenleri ve Adetleri

Osmanlı’nın Müslüman kadınlarıyla gayrimüslim kadınları arasında evlilik törenleri, adet ve değerleri açısından çok benzer noktalar vardır. Pardoe ve Hornby’nin aktardığı saray kadını ve üst sınıf kadınının eş seçimi, evlilik öncesi süreçleri ve düğün törenlerinde hepsinin değinmeden geçemediği hususlardan biri çeyizdir. Müslüman aileler için bir gurur meselesi olan gelin çeyizi, Rum kadınları için de aynı değeri taşımaktadır. Garnett’ın Rum kadınlarına dair kaleme aldığı tespitlere göre, bir kızın çeyizi daha küçük bir kız çocuğuyken hazırlanmaya başlanır. Anne baba maddi imkanları elverdiğince peyderpey malzeme satın alır ve genç kız bizzat kendisi bu malzemeleri ev eşyasına yahut giysiye dönüştürür. Durumu iyi olan bir köylü ailenin kızının çeyizi ortalama 30 ila 100 sterlin arasındadır. Bu meblağ, kaliteli bir örtü ve çarşaf takımı, ev yapımı halı ve kilim, birkaç mobilya, pazar günü ve bayramlarda giyinmek için şenlik kıyafeti dahil iki ya da üç takım elbiseye denk gelir. Bölgeden

¹⁷¹ Garnett, a.e., s. 394.

¹⁷² A.e., s. 391-395.

¹⁷³ A.e., s. 368.

bölgeye de farklılık gösteren şenlik kıyafetleri için, Aşağı Makedonya’da yerli ketenden yapılmış bir geceliğin üzerine uzun etek ve kısa yelekten oluşur. Başka bir yörede ise alt kısmı kalın nakışlarla işlenmiş parlak renkte bir önlük ve olmazsa olmaz bir kuşak ve kemerden ibarettir. Dışarıda giyinmek için ise vücudu saran diz altı bir hırka bulundurulur. Yenleri ve kolları sırmayla ya da renkli ipekle işlenir ve kürkle kaplanır. Kasabada bu tür bir çeyizin ise aralığı 30 ila 500 sterlindir.¹⁷⁴

Evlenmek için çok büyük bir öneme sahip olan drahomatsız kız bulmak güçtür. Bu nedenle anne ve baba kız çocukları için bunu bir görev olarak üstlenirler. Rumlarda nişan ile düğün arasındaki süre birkaç aydan fazla değildir. Bu sürenin uzaması çiftlerle alakalı değil; genellikle ortaya çıkan engellerden dolayıdır. Uzak kasabada doktorluk görevi yapan birisinin nişanlısıyla evlenmek için bir hafta görevinden uzak kalması mümkün olmadığından gelin ve ailesini Selanik’e davet eder ancak gelinin ailesi bu durumu uygun bulmaz. Nihayetinde nişan bozulur. Bu örnek varsa da benzerlerine rastlamak çok mümkün değildir çünkü Rumlar arasında nişan bozmak çok sık görülmez.¹⁷⁵

Rumların düğünlere dair en eski adetlerinin bazılarının Güney Makedonya’da görüldüğünü belirten Garnett’in notlarına göre, düğün gelenekleri ve şenlikleri bir hafta bazen daha fazla sürer. Her gün için bir aktivite yer alan bu şenliklerin Pazar gününde yapılan nikah akdinin bir kopyası gelin tarafından damadın evine gönderilir. Damat da buna karşılık gelin için şekerleme, kına, allık ve sabun gibi hediyeler, anne ve babasına ise büyük bir testi şarap gönderir. Pazartesi günü, gelinin kız arkadaşları, buğday ayıklayıp hazırlanmasına yardım etmek için gelinin evine gelirler ve buğdayı ayıklayıp değirmene götürürler. Ertesi gün buğday değirmenden alınıp tekrar kız evine gelir ve düğün için yapılacak olan çöreklerin yapımı için bir dizi akraba ve arkadaş yardıma gelir. Evin içine getirilen uzun tahta teknenin içine sarı un dökülür ve bir başına elinde kılıcıyla erkek çocuğu oturur. Diğer ucuna ise küçük bir kız oturur ve elleriyle hamuru yoğuruyormuş gibi yapar. Aynı zamanda içine nikah yüzüğü ve

¹⁷⁴ Garnett, a.e., s. 60.

¹⁷⁵ Garnett, a.e., s. 61.

birkaç sikke saklar. Teknenin ucunda kılıcıyla duran erkek çocuğu, erkeğin evin doğal bekçisi olduğunu, hamur yoğuran kız is ev işlerinin kadının görevi olduğunu sembol eder. Sonrasında eğlenceli şarkılar eşliğinde hamur yoğurulur. Hamurun yeterince kabardığı ertesi gün de yeniden toplanan grup hamuru küçük parçalara ayırır. Herkes kendi payına düşen parçalarda yüzükleri ve sikkeleri arar. Damadın yüzüğünün çıkması durumunda, damat kişiye hediye vermeden yüzüğünü geri alamaz. Perşembe günü öğleden sonra damat arkadaşlarıyla birlikte gelir ve pişirilen çöreklerde biri olan “propkasto” bir su kasesinin içine yerleştirilir. Çevresine toplanan genç kızlar ve erkekler Düğün Çöreği Şarkısı’nı söyleyerek üç kez dans ederler. Dansın ardından çörek ufalanır ve incir gibi meyvelerle harmanlanarak çiftin başından aşağı serpilir. Serpilen meyveli çörek parçacıklarını yerden toplamak üzere koşan çocukların üzerine yorgan atılır. Bunun sebebi ise verimliliğin ve bereketin sembolü olmasıdır. Cuma günü ise yeniden hediyeleşme günüdür. Damadın armağanları bir çalgıcı grubun ardında damat alayı tarafından kız evine doğru yola çıkar. Ulaştıktan sonra karşılamının ardından elçilere özel düğün yiyecekleri ve şarap ikram edilir. Gelin de özenle hazırladığı duvak teli demetiyle bağladığı nakışlı bohçaları damat bohçalarını getirenlere teslim eder. Aynı mahallede oturmaları durumunda çiftin yakın akrabaları evleri dolaşarak davetiyeleri dağıtır. Davet eden ve edilenler arasında mutlu çift de yer alır. Çift birbirlerini davet eder. En son sağdıç ve baş nedimenin evine uğranır ve kafile şenlik havasıyla eve döner. Akşama kadar süren müzik, dans ve ziyafetin ardından genç kızlar ertesi gün giyeceği kıyafetleri hazırlamak için gelini götürürler. Ayrıca gelinin saçlarını şakalaşmalar eşliğinde yıkarlar, bazen boyarlar ve esanslar sürerek çok sayıda örgüye ayırıp süslerler. Bu adetler uygulanırken hepsinin birer şarkısı vardır ve kızlar bu şarkıları söyleyerek eğlenirler. Onlardan biri şu şekildedir:

“Giyin de ortaya salın kız, alımlı kız,
Giyin de ortaya salın genç kız,
Seyreden damat görsün seni,
Tıpkı bir çiçek bahçesi gibi.
Bülbüller toplanıp haset içinde,
Akın akın uçsun önünde;
Söyleyerek şu şarkıyı hep birlikte,

“Güzelliğin hepimize haz veriyor!
Saç lülelerin altın gibi parlıyor
Dökülerek omuzlarından aşağıya;
Saçlarını melekler taramış olmalı,
Kullanarak o gümüş taraklarını!”¹⁷⁶

Gelin süslenirken, damat da tıraş olur. Garnett, bu işlemin Doğu’da özellikle ihtimamla yapılan bir işlem olduğu için zaman aldığını söyler. Ayrıca bu tıraş esnasından da damat için övgü dolu şarkılar söylenir:

“Dolaştılar kıyı boyunca
Dolaştılar deniz kenarında,
Şimdi de gelini allamaya
Ve damadı süslemeye geldi sıra.
Yakışıklı bir damat.
Yakışıklı ve genç;
Saçlar var altın sarısı,
Geniş ve koyu kaşları;
O sanki bir kartal,
Sanki bir kızılgerdan.”¹⁷⁷

Ayrıca eve dair her olayda uğurlu ve uğursuz günler kabullenışı olduğu için, pazar günü bir düğünü bitirmek açısından en uygun gündür. Pazar günü sabahı, akrabaları ve arkadaşları damadın evinde toplanır, damadı kutlar ve kucaklaşırlar. Gelin evine gitmek üzere evden çıkan kalabalığı evin önünde bir başka adet bekler: anne, oğlunun ayaklarının önüne su serper ve basıp geçeceği yola kemer serer. Damadın durumu elverişliyse at üstünde gidilir ama genelde yaya giderler. En son sağdıç ve baş nedime alınır ve yol boyunca şarkılar ¹⁷⁸ söylenerek gelinin evine varılır. Töreni rahip

¹⁷⁶ Garnett, a.g.e., s. 63.

¹⁷⁷ Garnett, a.e., s. 64.

¹⁷⁸ “Sevdiceğim haber göndermiş bir an önce nişana gel diye,
Tuna etrafını yıkıp her yeri basınca kapılmam için sele.
O çağırınca koyulurum yola hiç aldırman yağmur ve kara;
Eğer Tuna etrafını yıkarsa ve bütün nehirler azıp taşarsa,
Basıp yüzüğümün üstüne sağ salım geçerim karşıya.” Garnett, a.e., s. 65.

hazırlar ve tören, gelin ile damadın ebeveynlerine verdikleri evlilik akitleri yer alan belgeler değış tokuş edilerek başlar. “Drohoma” (çeyiz) damada nakit ödenir ve bu para bazı arkadaşları tarafından damadın evine götürölür. Ardından Klasik çağdakine benzer bir nişan yapılır. Gelinin babası, eğer yoksa da gelinin en yakın erkek akrabası, damadın denk derecedeki erkek yakınına içinde biraz reyhan olan bir tabak sunarak, şu sözleri üç kez tekrarlar: “*kızımın oğlunla nişanını kabul et.*” Aynı usulü damadın akrabası da yineler. Ardından gelinin erkek akrabası, gelin adına damada bir kadeh şarap, halka şeklinde bir çörek (kouloura) ve bir kaşık ikram eder. Damat da içtiğı kadehin dibine birkaç sikke koyar, çöreğın yarısını yer ve kalanını sağdıca kaşıkla sunar. Gelin tarafından yine bir elçi gelir ve damada kuşak bağlamaya çalışır. Yere oturan damadı kaldırmaya çalışır ancak damat buna olanca gücüyle direnir. Bu adet de yerine getirildikten sonra sıra damadın geline ayakkabı giydirmesine gelir. Gelin evine getirdiğı ayakkabıları geline giydirme imtiyazı ve görevi artık damadındır. Allık ve pul sürölmüş yanakları ve düğüne yaraşır şıklığıyla hazır olan gelinin tölbent peçesi yüzünü kısmen örter. Genç kız annesinin yere döktüğü suyun üzerine basarak sokağı çıkar. Ardından kalabalık ile birlikte düğün marşı ve ilahiler eşliğinde Kiliseye doğru ilerlenir. Kayınvalide ise kilisenin kapısında gelinini bekler ve kıza “*Gelin, ayakkabın var mı?*” diye sorar. Ardından düğün alayı kiliseye girer. Çift özenle süslenmiş kutsal masa önünde, gelin damadın solunda yerini alır. Üçüncü nişanı gerçekleştirmekle ayine başlayan rahip, duasını okuduktan sonra çiftin yüzüklerini yukarılarında tutarak üç kez haç işareti ve yapar ve çiftin yüzüklerini takarken şu sözleri söyler: “*Sen Tanrı’nın hizmetkarı (erkeğın adı), baba, oğul ve kutsal ruh adına Tanrı’nın hizmetkarı (kadının adı) kadına sadakat göster.*” Yapay çiçek ve süslerden oluşan çelengi getiren sağdıcm elinden alır ve çiftin başlarına “*Sen Tanrı’nın hizmetkarı, şu tacı...*” diye başlayan sözlerle başlarına geçirir. Bu sırada sağdıç bu çelenkleri üç kez değıştirir. Ardından rahip, sağdıç ve çift, rahibin kutsamış olduğı birer kadeh şarabı içerler. Çift kutsal masanın etrafında üç kez dönerken, sağdıcm görevi ise onların taçlarının üzerine ellerini koyarak onları takip etmektir. Çiftin çelenklerini çıkaran rahip, kutsal kitabın diliyle onları kutsar.

Koumbaros olarak anılan sağdıç ilk olarak çifti tebrik edip öpen kişidir ve onu diğer arkadaş kalabalığı izler. Tebrikler kabul edilir ve tekrar gelinin evine geçilir.

Adetler annenin kızının ve damadının başına somon ekmeği koymasıyla devam eder. Geri kalan kalabalık ise çiftin üzerine bonbon şekeri yağdırır. Sağlığa kaldırılan kadehler içildikten sonra omuz üzerinden arkaya atılır ve kırılmayan bardak uğursuzluk olarak değerlendirilir. Sıra genç kızın baba evine vedasına gelir. Annesinin kucağında ağlayan genç kız için şu halk şarkısı söylenir:

“Elveda sana babacığım elveda! Hoşça kal, tatlı ve müşfik anacığım, Elveda, sevgi dolu kardeşlerim! Ve de size, arkadaşlarım ve akrabalarım! Artık kaynanama gidiyorum ben, yeni yuvama gidiyorum; orada yazmayı öğrenerek mektuplar Göndereceğim siz sevdiklerime. Elveda! Hoşça kalın komşularım ve de komşularımın kızları, Artık kaynanama gidiyorum ben.”¹⁷⁹

Gelin evden çıkarken verilen somun ikiye ayrılır ve birini kendi evine götürmek üzere yanına alır. Davetliler köy meydanına doğru yürüyen çifte eşlik ederler ve meydana geldiklerinde gelin ile damat şu şarkıları söyleyerek dans ederler:

“Bugün gökyüzü beyaza bürünmüş, Sevince boğulacak bir gün bu; Bugün ikimizin başı bağlanmış, bir kartalın ve bir kekliğin yazgısı bu; Benekli ufak bir keklik gelmiş bize, Duruşuyla sanki bir yabancı; Küçük pençeleri kıpkırmızı, Kabartmış tüylerini incelikle. Pençelerine biraz su almış, Tüylerine sürmüş esans yağı, Yıkamak için evin hanımını, çekidüzen vermek için güzelliğine. Bugün sevinmeye değer bir gün, pullarla bezenmiş her taraf; biz iki kuşun evlenmesi hatırına ve bir çift olarak bunu sağlayan biziz.”¹⁸⁰

Bu dansın ardından çift ve düğün alayı yeniden koya koyulur. Yol boyu gelinin baba evinden ayrılışına dair üzüntüsünü içeren şarkılar söylenir. Damadın evine varıldığında ise damadın annesine dışarıya çıkması için seslenilir. Bu etapta gelinin gireceği kapının yukarısına çaprak bıçaklar yerleştirilir. Nedeni ise ev içerisinde kötü ruhları uzak tutmak için alınan bir tedbirdir.¹⁸¹

¹⁷⁹ Garnett, a.e., s. 67.

¹⁸⁰ Garnett, a.e., s. 68.

¹⁸¹ “Hanım kaynana çık ortaya, evine geleni karşıla! Yuvana alıver o kuşu, tezce aşıyor kalan yolu, onu bağrına bas. İnan ki, güneş ve ay layıktır ona! Görsen hele o nazlı yürüyüşünü, kalabalığın ortasında bir melek gibi! Kalk da beri gel, bakıver buraya, hem güneş Hem ay görünecek sana! Hatun

Ertesi sabah damadın evinin önünde toplanan arkadaşları genç çifti selamlar. Kahvaltıya katılan sağdıç, önceki gün damat tarafından kendisine verilen çöreği ve kaşığı da bu kahvaltıya getirir. Gelinin kahvaltıda bu çöreği yiyip, kaşığı kullanması da adetin bir parçasıdır. Kahvaltı faslı bitince gelin bu ailenin her zaman kullandığı kuyuya gider ve ağzında tuttuğu sikkeyi bu kuyuya atarak armağan etmiş olur. Nitekim sebebi “pınar perilerini” yatıştırmaktır. Kuyudan çektiği su ile zarif bir testiyi doldurur ve bunu eve götürür. Adet, eve geldiğinde kocasının ellerine döküp, kurulaması için havlu uzatmasıyla, kocasının buna karşılık hediye vermesiyle devam eder. O gün de sonlanana kadar dans ve ziyafetle geçer. Gelin sessizce yeni evine alışır ve ev içinde birçok görevi üstlenerek kaynanasının iş yükünü hafifletir. Ertesi Cuma ise anne ve babasıyla bir tam gün geçirmesi için kocasıyla eski evine döner. Bu ziyaretin ikincisi ise Çarşamba günüdür. Eli boş gitmeyen gelin yanına bir şişe rakı alır ancak dönüşte aile kilerinden aldığı bir şişe rakıyla dönmesi icap eder. Şenlik, üç gün boyunca gelinin babasının çiftin tüm yakınlarına verdiği ziyafetle son bulur.¹⁸²

19. yüzyılda Osmanlı halkından bir tebaa olan Rumların düğünlerinin hangi adet ve usullerine göre yapıldığına dair bir başka analiz ise Lady Hornby’e aittir. 10 Ağustos 1856 yılında Prinkipo¹⁸³’ya yaptığı gezi esnasında Halki’deki bir Rum düğününe katılır. Manastırda gerçekleştirilen düğünde selamlık ve haremlik kısımlarının olduğundan söz eder. Selamlık kısmında gelin ve damadın arkadaşları olan Rum beyefendileriyle karşılaşılır. Şekerleme ve kahve ikramları yapılan bu alanın ilerisinde ise iki daire daha vardır. Birinin kapısı açık ve içinde birçok şık kıyafetli Rum hanımefendileri vardır. Bu odada bulunan gelinin annesi misafirlerini karşılar. Gelin odası ise ayrı bir bölümdür. Gelinin kıyafeti İngiliz modasına uygun sade bir yaz elbisesidir. Başının üzerindeki çelenkten yere kadar uzanan ince bir yaşmağı vardır. Başının rahatsız edici bir şekilde süslendiğini söyleyen Lady Horby,

kaynana çık ortaya, Evine gelen kekliği karşıla! Onu kafes içinde tutmalısın ki, ötsün sana kuş gibi! Garnett, s. 68.

¹⁸² Garnett, a.g.e., s. 60-69.

¹⁸³ Eski Yunanca da “Prens” anlamına gelen bu kelime Prens adaları olarak bilinen İstanbul yakınlarındaki adaların en büyüğü olan Büyükkada için kullanılır.

genç, yaşlı birçok davetli kadının gelini tebrik etmek için elini sıkıp, öptüğünden de bahseder.¹⁸⁴

Nikah için kiliseye geçtiklerinde kilisenin orta bölümünün mumlarla aydınlatılmış, kenarlarının ise aziz, din şehidi ve havarilerin ikonlarıyla süslenmiştir. Mozaik zeminin ortasına işlemeli, kadife bir örtüsü olan masa vardır. Aynı masanın çevresinde gelinin üzerinde yürümesi için birkaç İran seccadesi serilidir. Girişten bu masaya kadar yerlerde kocayemiş ve funda ağacı dallarıyla körpe mersin dalları serpilmiştir. Gelinle damadın gelişinden önce okunan ilahiler söylenirken önce nedimler içeri girer. Lady Hornby şu nedimleri anlatırken şu sözleri kullanır: “*Bu gürbüz Rum delikanlıları, Roma’da lictor’ların¹⁸⁵ taşıdığı fascēs’i¹⁸⁶ andıran, her biri beyaz saten kurdelelerle birbirine bağlanmış üç mumdan oluşan ve yaklaşık beş ayak yüksekliğinde yanan mumlar taşıyorlardı; sağduyunun elverdiği ölçüde birleşik alevin yakınında, yine o narin, vaatkar ve güzel beyaz satenle bağlı küçük portakal ağacı ve yasemin goncaları yer alıyor, satenin uzun, parlak uçları en büyük mutluluğu ifade ediyordu.*” kenara çekilen bu grubun ardından, İlahiler eşliğinde uzun sakallı, cüppeli papazlar gelir. Hornby, bu düğüne bizzat patriğin ve en az sekiz piskoposun katılmasından ötürü düğünü muazzam olarak değerlendirir. Ayrıca bu durumun gelinin ailesinin zengin ve bağlantılarının güçlü olmasından kaynaklı olduğu da düşünülebilir. Piskoposların ortasında ise gelin ile damat el ele yürümektedir. Piskoposlar masanın uzak ucunda sıralanırken gelin ile damat masanın önünde yerlerini alırlar ve ardından litanya¹⁸⁷ başlar. Ardından patrik onlara doğru gelir ve geline, öpmesi için elini uzatır. Aynı zamanda elindeki güzel koku reyhalayan buhurdanlığı gelinin başının üzerinde üç kez sallar. Lady Hornby’nin düğün boyunca en ilginç bulduğu kısım nikahın kıyıldığı andır. Gelinle damat, patriğin okuduğu yemini harfiyen tekrarlar. Sonrasında patrik onların ellerini birleştirir. Gelin ile damat birbirlerine yüzüklerini verirler ve bu yüzükleri patriğin duaları eşliğinde

¹⁸⁴ Lady Hornby, a.g.e., s. 355.

¹⁸⁵ (Lat.) Antik Roma’da görevli bir tür muhafızlara verilen ad. -ed.n. s. 357.

¹⁸⁶ (Lat.) Bir demet halinde bağlanan ve ortasında bir balta bulunan değneklere verilen ad. ed.n. s. 357.

¹⁸⁷ Dua ya da yalvarma anlamına gelen Latince litaina’dan: genellikle bir alay eşliğinde, ellerde ikonalar taşınarak düzenlenen, standart litürjinin kullanılmadığı özel bir dua türü (bazı Rumca-Osmanlıca sözlüklerde karşılığı Litanya ve “alay ile dua” şeklinde verilir); ne var ki litanyanın düğünlerde kullanılması adet değildir. -ed.n. s.359.

birkaç kez değiş tokuş yaparak parmaklarına takarlar. Bir ilahi daha okunur ve papazlarla birlikte davetlilerden yüksek bir “âmin” sesi gelir. Sonrasında gelinin parmağındaki yüzüğü alan patrik, yüzükle gelinin *alnına, başının üzerine, şakaklarına, başının iki yanına, kaşlarına, gözlerinin arasına kısaca tüm frejonik çıkıntılarına* dokunur. Bu yüzüğü bu kez damada takar ve damattan aldığı yüzükle de aynı seremoniyi yaparak, damadın yüzüğünü geline takar. Çift böylece evlenmiş olur. Lady Hornby, nikah kıyıldıktan sonra damadın, gelinin elini büyük bir memnuniyetle sıkıldığını söyler. Nikah sağdıçın getirdiğı parıltılı sırma tellerin sarkıttığı, yapay portakal çiçeğı goncası ve yasemin çiçeklerinden oluşan iki çelenk getirir ve patrik tarafından biri gelinin diğeri ise damadın başına yerleştirilir. Lady Hornby, Damadın yüzüne değen sarkıtların gıdıklandıldığını ve simsiyah bıyıklarının arasına girdiğini bu çelengi taktıktan sonra gülünç ve rahatsız göründüğünü söyler. Üç kez birbirleri arasında değiştirilen bu çelenklerin ardından, gelin, elini verdiğı patrik ile birlikte masanın etrafında üç kez dolaştırılır, damat ise başındaki çelengi düşürmemeye gayret ederek onları takip eder. Masanın etrafında üç kez koşan patrik, gelin ve damadı, piskopos ve papazlar da ‘olabildiğince ala bir kargaşa içinde’ onların peşinden koşarlar. Bitap düşen çift diz çöker, dua kitabını öperek patrik tarafından kutsanırlar. Ardından gelinin annesi kiliseye girer ve masaya doğru gelerek diz çöküp kitabı öper. Ayağı kalkıp patriğin elini öper ve sıra kızına gelir. Duygusal anların yaşandığı bu tebrikte anne önce kızının evlilik çelengini ardından yüzünü öperek kutlar. Damadı da aynı şekilde tebrik eder ve bu tebriğı sırasıyla gelinin kız kardeşleri ve erkek kardeşleri, arkadaşları yineler. Gelin ve damadın önce çelenklerini ardından yanaklarını ve son olarak da dudaklarını öperek devam eden bu tebrikler esnasında, Lady Hornby, genç hanımların yükselerek çelenkli, yüzü kızarmış ve mutlu gözükten damada üst üste verdikleri öpücükleri, damadın da onlara mültefit bir şekilde karşılık vermesini izlerken çok eğlenir. Tebrik merasiminin ardından tören alayı yeniden oluşturulur. Meşale taşıyanlar en önde, patrik ve cüppeli baş dört papaz arkalarında, el ele tutuşmuş mutlu çift de peşlerinde diğerk papazlar, Adalı Rumlar, keşişler ve kadınlar sırasıyla ilerler ve patriğin evine geçerler. Manastırın baş köşesindeki sedire oturan çifti tebrikleri kabul ederler. Çelenkleri ise patrik tarafından gelinin annesine teslim edilir. Ve çiftten hangisi önce ölürse onunla birlikte bu evlilik çelenkleri de gömülür. O sürece kadar da özenle muhafaza edilir. Son olarak da kız kardeşi ve annesi tarafında

mavi, beyaz ve pembe tlbentlere sarılıp beyaz kurdelelerle süslenmiş küçük şeker paketleri dağıtılır. Düğün töreni yerini dans ve eğlenceye bırakır. Düğünün ardından gelin  gün ziyaretçileri kabul eder ve misafirlerine kahve, şekerleme, likör ikramında bulunur.¹⁸⁸

Rum düğünlerine dair bir başka analiz ise Julia Pardoe'nun eserinde görülür. Rum komşusundan gelen davetle düğüne katılan Pardoe, Rum düğününü çok eğlenceli bulur. Ayrıca Rumların, klasik ve çok eski adetleri hala uyguladıklarını belirtir. Düğünden bir gün önce gelin evine gidip tebrik etmek, gelinliğine dair yorum yapmak ve gelinin sırmalı örgülerinin örülmesine yardım etmek de bunlardan biridir. Adet zere Pardoe da düğünden bir gün önce gelinin evine giden kadın grubuna katılır. Gelinin kız kardeşinin karşılamasıyla sofadan geçerek gelinin bulunduğu i odalardan birine alınırlar. Odanın bir köşesinde gelinlik sergilenirken diğer köşede ise ipek danteller, tüller, çiçekler, elmaslar, saten terlikler, işlemeli yazmalar ve kaşmir şallar yer almaktadır. Pardoe'un da dahil olduğu misafir grubuna tatlı ve kahve ikram edildikten sonra, gelinlik en ince detayına kadar misafirlere gösterilir ve yerine bırakılır. Aynı şekilde mücevherler ve şallar da detaylı da sergilenir, bu gösteri Rum kadınlar için gurur kaynağı olması nedeniyle oldukça önemlidir. Pardoe'a göre, evli bir Rum kadını, kocasının şerefli ve doğruluğundansa, ona çok sayıda kaşmir almasından daha çok mutlu olur. Hatta aksi bir durum olduğunda *“ah zavallı kızcağız, ne kadar da acınacak halde; ona sadece iki şal verebilecek biriyle evlendi”* diyerek acıdiklarını da söyler. Rum kadınlarının gösterişe verdikleri değer, yaz aylarında dahi kalın kaşmir takmalarıyla örneklendirir.¹⁸⁹

Geline ait eşyaların teşhirinden sonra, gelinin annesi elinde telkâri gümüş zarflı bir koku şişesi ve içinde dağacı, mr ve kokulu dalların yandığı bir buhurdanlıkla odaya girer. Odada bir kez döndükten sonra konuklarına bu kokulardan ikram eder ve konuklarının medeni haline göre *“darısı başına”* *“sen de çocuklarının mrvvetini bul”* gibi temennilerde bulunur.¹⁹⁰

¹⁸⁸ Lady Hornby, a.e., s. 355-362.

¹⁸⁹ Pardoe, s. 345.

¹⁹⁰ A.e., s. 347.

Bu güzel dileklerin ardından odanın ortasında misafirler bir halka oluşturur. Hotoz için gerekli malzemeler bir terazi ile yassı bir sırma çilesi hazır edilir. Grubun ilk görevi çileleri ayırmak ve gelinin takacağı miktarı tartarak belirlemektir. Ayrılan çileler, bir ucu taç diğer ucu ise *altın bir şelale gibi* yere uzanacak tarzda örülür. Pardoe, damadın cömert olduğunu geline gönderdiği süsün on yerine kırk drahmi göndermesinden anlar. Bu miktar Rum Kilisesi'nin takılmasına müsaade ettiği azami miktardır. Gelini kucaklayan aynı grup gelinliğin yanından geçerken bir avuç küçük gümüş para atar ve evden ayrılır. Ertesi gün sabah altıda dini merasim için güne başlanır. Pardoe'nun da katıldığı bu merasimde evin ortasına bir Türk halısı serilidir ve üzerine sırma nakışlı bir yazma örtülmüş rahle vardır. Rahlenin üzerinde ise İncil ve iki alyans koyulmuş ve aralarına gümüş paralardan serpilmiştir. Nikah kıyılan evin sahibi gelinin “vaftiz annesi” olacaktır. Ve dışarıdan gelen müzik sesinden düğün alayı geldiği anlaşılır.¹⁹¹

Bu alayda damat kendi babası ve gelinin babasının arasında yürür, öndedir. Arkalarındaki grup ise sırasıyla müzisyenleri, iki genç arkadaşları ve gelin ile damadın annesi, kız kardeşi ve arkadaş grubudur. Düğün alayı gelin evinin eşiğinde baş papazın içinde olduğu papaz grubu tarafından karşılanır. Düğün ilahi söylenmeye başlanır ve alay merdivenlerden çıkarken üstlerinden para yağdırılır. Ve bunun ardından çift halının kenarına oturtulur. Süslenmiş evlilik taçları da rahlenin üzerine konulur ve başpapaz duaya başlar. Nikah akdini yaptığı genç çiftin yüzüklerini alınlarına, dudaklarına ve göğüslerine dokunarak üç kez istavroz çıkarır, yüzükleri vaftiz anneye verir. Vaftiz anneyse yüzükleri, gelin ile damadın parmaklarına koyar ve başpapazın İncil'den okuduğu parça bitene kadar öylece beklerler. Okuma bittikten sonra yine vaftiz anne yüzükleri üç kez değiştirir ve en son çiftlerin parmaklarına takar. Yüzük faslı da sona erince, başpapaz gelinin elini damadın avucuna koyar ve dualar eşliğinde evlilik taçlarını başlarına yerleştirir. Kendisine takdis edilen şaraptan

¹⁹¹ Pardoe, a.g.e., s. 347.

dudaklarına götürür ve devamında önce geline, damada en son da vaftiz anneye uzatır.

192

Daha sonra başlarındaki taçlar üç kez değiştirilir ve çok sayıda mum yakılır. Orada bulunan cemaat bu mumların etrafında dönerek çifti yoğun bir şekilde gümüş para yağmuruna tutarlar. Bu kısım da sona erdikten sonra gelin, damadın elini öper ve diğer yakınları da çifti öperek tebrik etmek için alınların öperler. Tebrikin ardından davetliler sofaya geçerek, onlar için hazırlanmış meyve reçelleri ve kurabiyeleri evlerine götürmek üzere alırlar. Nikah ikramlarının ardında içki ve kahve ikramları yapılır. Evli kadınlar, geline yeni evi için hediyelerini vererek kendi evlerine döner. Gelin, arabasına binene kadar davetli kadınlar ona refakat eder ve düğün evindeki dans balosunda buluşmak üzere ayrılırlar. Pardoe, gelinin görünüşünden şu şekilde söz etmektedir: *“örülmesine yardım ettiğim sırmalı örgü çok güzeldi. Gelinin gürr siyah saçlarına alnından tutturulmuştu ve ayaklarına kadar iniyordu. Vazgeçilmez kaşmir şalların sıcaklığı ve ağırlığı altında ezilmiyor olsaydı, büyüün kıyafeti son derece şık olacaktı.”* Çiftin nikah taçları yaklaşık otuz santim yüksekliğinde ve arı kovanı formundadır. Başlarından çıkardıkları bu taçlar, renkli tül bir yazmayla sarmalanarak damadın evindeki şapele asılmak üzere götürülür. Lady Hornby’nin de belirttiği mezara gömülene kadar muhafaza etme adetini Pardoe da yineler.¹⁹³

Kadın seyyahların Rum düğünlerine dair aktardığı analizler genel itibarıyla paralel bilgilerden oluşmaktadır. Görülen farklılıklar ise yöresel ve bölgesel kaynaklı olabileceği ihtimal dahilindedir. On dokuzuncu yüzyılda gerçekleşen Rum düğünü ve uygulanan gelenekleri, kadın seyyahlar tarafından günümüze ayna tutarak taşınmıştır.

Gayrimüslim tebaa içerisinde değinilmesi gereken başka bir başlık ise Ermeni kadınlarının düğün ve gelenekleridir. Garnett’in eserinde yer verdiği Ermeni kadınları ve aile törenleri başlığında Ermeni kadınların evlilik öncesinde özellikle Ermenistan, Kapadokya ve Kilikya kasabalarında Müslümanlarda olduğu gibi karşı cinsle

¹⁹² A.e., s. 348.

¹⁹³ Pardoe, a.g.e., s.545-549.

münasebetten uzak durulur. Bu yüzden nişanlı çift birbirlerini yeterince tanıyamaz. Ancak bu kural üst sınıf Ermeniler, İstanbul veya İzmir'deki yahut köylü bir Ermeni için geçerli değildir. Garnett'a göre aşk evliliklerinin seyrek olmadığı bu bölgelerde, evlilik öncesi yakınlaşmalar da söz konusudur. Bahsi geçen Ermenistan Ermenilerinde hayırlı işlerdeki süreçler ve görüşmeler ebeveynler tarafından organize edilir. Çöpçatanlık görevini de aile büyükleri veya din adamları üstlenir. Din adamlarının bu sürece müdahil olmaları, duruma dinsel bir adım algısı kazandırır. Eş seçimi yönünden de Rumlarda olduğu gibi “” yedinci göbeğe kadar uzanan ve göreneksel olarak da hısımları kapsayan yasak akrabalık” sınırları içinde sayılmayan iki tarafın evliliği uygun bulunur ve nişan için onay verilir. Nişan töreni ise damadın geline birkaç rahip aracılığıyla gönderdiği mücevher hediyeler ve gümüş veya altın yüzük hediyesiyle gerçekleşir. Rahip, Kitab-ı Mukaddes'ten okuduğu sözler eşliğinde yüzüğü kızın parmağına takar ve gelinin annesinden aldığı yüzüğü aynı şekilde damada götürür. Böylece nişanlanmış sayılırlar. Damat geline hediye olarak maddi imkanları çerçevesinde haçla birlikte hediye mukadderat ya da para sikkesi gönderebilir. Gelinse gerdek odası için çarşaf ve örtüler getirir; eğer anne babası varlıklı ise çeyizinde bir miktar mücevher ve gümüş tabak görülebilir. İstanbul ve İzmir için uygulanmadığı ancak Ermenistan ve iç bölgeleri için hala varlığını koruyan başka bir adet de gelini baba evine getirmedir.¹⁹⁴

Ermenilerde düğün için gerekli olan her şeyi organize eden kadına dandığın adı verilir. Dandığın her şey hazır olduğunda ve düğün günü ile şenlik günü belirlendiğinde bu bilgileri damada ve damadın anne babasına bildirmekle yükümlüdür. Düğün günleri için yasak olan bazı zamanlar vardır. Bunlar Perhiz günleri, İsa'yla ilgili yortular ve Paskalyayı izleyen yedi haftadır. Dini tören için pazartesi uğurlu sayılır ve şenlikler önceki cumadan başlar. Gelin o gün arkadaşları tarafından hamama götürülür ve ardından davetiyeler dağıtılır. Cumartesi günü ise gelin ve kız arkadaşları toplanarak günü dansla, eğlenceyle ve yoksullar için kurdukları sofralarda hizmet ederek geçirirler. Düğün şenlikleri içinde pazar günü erkekler için oldukça heyecanlı bir gündür çünkü o gün öğleden sonra verilen ziyafette

¹⁹⁴ Garnett, a.g.e., s. 154.

erkeklerin kızların yanı başında beklemelerine müsaade edilir. Kızlar masadan kalktıktan sonra, evli çiftler adet üzere yan yana otururlar. Delikanlılar da yemeklerini yedikten sonra şerbet dağıtma bahanesiyle yeniden kızlarla aynı ortamda bulunurlar.

195

Kilisedeki dinsel tören ise pazartesi akşamı yapılır. Diyakozun eşlik ettiği rahip, davetliler gelmeden gelin ile damadın yüzükleri ve düğün elbiselerini kutsar. Davetliler kiliseye geldikten sonra gelin yakın akrabalarıyla birlikte ulusal düğün elbisesini giymek üzere odaya çekilir. Elbise detaylarına gelince, Ermeni kızlarının ev içindeki gelinliği, *yenleri “oya” denen ipek dantelle süslenmiş bir brokar* kıyafettir. Doğudaki diğer halklar gibi Ermeniler de gelini örtmeyi gerekli bulurlar. Bu maksatla gelinin başına gümüş bir tabak yerleştirilir ve ayaklarına kadar uzanan, tüm bedenini kapatan kırmızı büyük bir parça kullanılır. Kurdelelerle tabağın altına ve yanlarına bağlanırken bazı yörelerde ise sorguş tercih edilir. Eğlencenin başlaması ise düğün giysilerini giyen gelinin misafir odasına geçerek babasıyla dans etmesiyle başlar. Dans esnasında kızın başından aşağı madeni paralar yağdırılır. Dans bittiğinde ise odanın üç tarafına yerleştirilmiş minderlerde dinlenirler. Kız tarafı bu şekilde eğlenirken damat da düğün için giyinmekle meşguldür. Düğün tıraşını yapmak üzere bir elinde usturası, omzunda havlusu, diğer omzunda deri kayışıyla berber hazır bulunur. Berber damadı hazırlarken hikayeler, şakalar yaparak damadı ve arkadaşlarını eğlendirir. Onlar da odanın ortasına gerdikleri ipe çeşitli hediyeler asarak berberi bu şekilde ödüllendirirler. Damat hazır olduktan sonra gelin evine doğru yola çıkılır. Geline götürülen hediyeler müzisyen grupla önden giderken, ellerinde meşalelerle damada refakat eden grup arkadan gelir. Eve vardıklarında misafir odasına alınan damat burada gelinin annesi tarafından bir hediyeyle karşılanır, saygıyla kayınvalidesinin elini öper ve gelinle tanışması için gelinin odasına alınır. Minderden ayağa kalkan gelin damadın önünde eğilerek onu selamlar. Sıra ikinci nişan törenine gelir. Rahip 89. Mezmunu okur ve kızın sağ elini damadın sağ eline vererek şu sözleri söyler: *“Tanrı, Havva’nın elini Adem’e verdiğinde, Âdem dedi ki, bu artık kemiğimden kemik, etimden ettir; ona kadın denecektir, çünkü adamdan çıkarılmıştır; dolayısıyla bir adam babasından ve*

¹⁹⁵ A.e., s. 155.

anasından ayrılıp karısına bağlandığında, ikisi tek beden olacaktır. O halde Tanrı'nın bir araya getirdiği kişileri insanoğlu birbirinden ayırmayın." Bu sözlerin ardından rahip ikisinin alınlarını da birbirine yaklaştırır ve her ikisinin başına da kırmızı ipek kordonla birer küçük haç bağlar, kutsal kitaptan dua okur.¹⁹⁶

Nişanlı çift el ele evin kapısına doğru yönelir ve damat gelini nedimelere emanet ederken kendisi de kiliseye geçmek üzere kendi kafilesiyle birlikte yola çıkar. Gelin ve nedimleri de damadı arkasında takip ederler. Yol boyunca alayın iki kısmının arasına kimsenin girmesine müsaade edilmez. Çünkü Ermeni adetlerinde bu gerçekleşen evlilik için uğursuzluk getirir. Kilisenin kapısından girmek üzere olan çift üç kez haç işareti yapar ve inançlarına göre o anda ettikleri dualar kabul olacaktır. Bu kısım nikah merasiminin ilk bölümüdür. İkinci fasıl ise 122. mezmur okunurken çiftin üç kez diz çökerek günah çıkarmasıdır. Bir taraftan çelenkleri hazırlanırken, rahip haçı eline alır, yukarı kaldırarak çifte bu yolun bozulmaz bir yol olduğunu söyleyerek çifti uyarma görevini yerine getirir. Çiftin emin olup olmadıklarını öğrenmek için çifte şu soruyu yöneltir: "Eğer kocan-karın kör, hasta, kötürüm, sağır ya da fakir (kocaya hitap ederken bu kısım atlanır) olursa ona ölünceye kadar sadık kalacak mısınız?" çiftlerden olumlu cevap alan rahip ellerini birleştirip damada dönerek "Tanrı'nın atalarımıza verdiği ilahi emir uyarınca, ben bir rahip sıfatıyla bu kadını sana tabi kılacağım. Ona efendi olacak mısınız?" diye sorar. Damat da bu soruyu "Tanrı'nın yardımıyla olacağım" şeklinde yanıtlar. Ardından geline dönen rahip, "ona karşı itaatkâr olacak mısınız? Sorusunu yöneltir. Gelin de "ona karşı itaatkâr olacağım" diye cevap verir. Bu soru cevap kısmı üç kez tekrarlanır. Düğün için dualar, mukaddes kitaptan sözler okunur ve Rahip önceliğinde düğün kafilesi 100. mezmuru okuyarak altara yönelirler. Kutsanmış evlilik taçları dualar ve kutsal sözler eşliğinde gelin ile damadın başına yerleştirilir ve devamında kutsal komünyon verilir, dini tören tamamlanır. Evlenmiş gelini teslim alan nedimler kızı yeni evine götürür. Kiliseden ayrılırken çiftin başından aşağı buğday taneleri ile gümüş madeni paralar serpilir. Damadın evine geldiğinde kapı eşiğinde bir koyun kurban edilir ve davetliler bu koyunun akan kanının üzerine basarak eve girerler. Damat özel hazırlanmış kanepeye oturur ve gelini

¹⁹⁶ Garnett, a.g.e., s. 156.

sağ tarafına alır. Rahip kutsadığı şarabı çifte ikram eder. Bu esnada konuklar da kilise adına mutlu çifte ilahiler okur, İsa'nın duasını tekrarladıktan sonra dinsel tören sona erer. Misafirler yerlerinden kalkıp çiftin başlarındaki çelengi öperek onları tebrik ederler. Tebrikin ardından bu dini töreni ayinle yöneten kilise görevlileri için bir tabağın içine madeni para bırakırlar. İkram edilen bir kahve ile ferahlayan gelinin tekrar duvağıyla bir kenara çekilir. Adetler birbiri ardına uygulanırken sıra bebeğin kucağına erkek bebek koymaya gelir. “*Mutlu bir ana ol*” dilekleri ile geline verilen bu bebeğin ardından, alanda bulunan tüm çocuklar gelinin çoraplarını çıkarmak için hücum eder ve para saklanmış çorapları çıkarmaya çalışırlar. Dans açılışını gelin ile damat yapar ve gelin kenara çekilir, eğlence boyunca başka hiçbir dansa katılmaz. Nedimeler taç giyme gününe kadar bu evde geline refakat ederler. Üç gün ile sekiz gün arasında değişen bu süre içinde evli çift gece gündüz düğün kıyafetlerini çıkarmaz ve ayrı kalırlar. Bu adetin 19. yüzyılda bazı değişimlere uğradığı Garnett'in verdiği detayla anlaşılabilir. Taçların çıkarılması artık çarşamba günü gerçekleştirilen dini nikah töreninin akşamında olur. Rahip akşam yemeğine yakın bir vakitte diyakozla birlikte gelir. Çiftin alınlarını birbirine yaklaştırarak evliliklerinin mutluluğu için ettiği dualar eşliğinde başlarına bir haç ve kılıç bırakır. Kılıç, sadakatsizlik söz konusu olduğunda ilahi gazabın geleceğini sembolize eder. Gelin ile damadın kutsanmış şaraptan içmesiyle bu tören de gerçekleşmiş olur. Ardından hep birlikte akşam yemeğine geçilir.¹⁹⁷

Çift yalnız kaldığında, damat geline mücevher hediye verir. Eğer gelin bu hediyeği yetersiz bulur ve damadın alabileceği halde almadığını düşünürse damattan daha cömert bir davranış gelene kadar onu kocalığa kabul etmeyebilir. Ayrıca o gece davetlilerden olan rahibin eşi de çiftin evinde kalır. Görevi, ertesi sabah gelinin anne babasına giderek kızlarının onurlu bir şekilde evlilik yaşamına girdiğini haber vermektir. Öğle vakti ise tebriklerini sunmak üzere eve gelen misafirler, masrafları damadın babası tarafından karşılanmış öğle yemeğiyle ağırlanırlar. Gelinin ailesi ise

¹⁹⁷ Garnett, a.e., s. 157.

adâb-ı muaşeret gereği, bir hafta boyunca kızlarını ziyaret edemezlerdi.¹⁹⁸ Düğünü izleyen cumartesi günü gelin, diğer aile üyelerinin şahitliğine kayınbabasının ve kayınvalidesinin elini öper. Bu merasim esnasında düğün boyunca taktığı kırmızı peçesi kayınbabası tarafından çıkarılır. Bu peçeyi çıkarana kadar gelin, kocasının kendinden büyük akrabalarına hitap edemez. Ayrıca bir gelin, yeni evinde ilk hamur yoğurduğunda damadın bu hamurun içine madeni paralar atması da evlilikten hemen sonraki adetlerden biridir. Hamurdaki madeni paraların dudaklarını değıdirmeden dişleriyle gelinin çıkarması gerekir. Bir başka adet ise gelinin kırkınıcú gününde ilk kez çeşmeye ya da kuyuya götürölmesidir. Yolda giderken yolda göreceğı ilk kişinin elini öpmesi de bu adetin bir parçasıdır. Kuyuya vardığında su ruhlarını sakınleştirmek için taşlara tereyağı sürer ve kuşlara darı atar. Bunların ardından su kuyusundan su almak için hak kazandığına inanılır ve gelin testisini su doldurur.¹⁹⁹

Garnett, Ermeniler için kutsal sayılan düğün günlerine dair ilginç hikayeler aktarır. Bunlardan biri, Bayan Blunt adında bir kadından duyduğuna göre, Bursa'daki bir kilisede uğurlu olduğunu düşündükleri gün nikah yoğunluğu yaşanır. Kalabalık Hepsi benzer giyinmiş gelinler ile damatları iterek altara düşürürler. Duvakları örtölü gelinlerden ikisi çiftini karıştırır ve nalbantla evlenecek olan güzel köylü kızı ile müstakbel eşi kendine denk konumda olan zengin şehirlinin çirkin kızı yer değıştirir. Nikah kıyıldıktan sonra durum anlaşılır ancak yaşanan olay Ermeni adetlerine göre geri dönülemez bir durumdur. Bu yüzden çiftler yeni eşlerini kabul etmek zorunda kalır.²⁰⁰

Pardoe'nun Ermeni evi ve adetlerine dair bahsettiklerinin içinde de Ermeni kızların evlilik süreçlerini içeren bilgilere rastlanmaktadır. Pardoe'nun analizlerine göre, bir Ermeni evine gelen erkek bir ziyaretçi, damat adayı olsa bile- genç kızın derhal ortadan kaybolması gerekir. Kaldı ki kızlar da neredede olursa olsunlar, erkeğe kaçamak bakış dahi yapmaksızın hemen evlerine, odalarına çekilirler. Damat adayı

¹⁹⁸ Bu kural Türk adetlerinde de geçerlidir. Halen daha Anadolu'da bir hafta boyunca kızlarıyla görüşmeyen aileye, bir haftanın sonunda kızları el öpmek üzere ziyarete gider. Ve ailesi eğer maddi gücü yeterliyse kızlarını altın hediye ile karşırlar. A.e., s. 158.

¹⁹⁹ Garnett, a.g.e., s. 159.

²⁰⁰ Garnett, a.g.e., s. 159.

kızın babasına veya ağabeylerine binlerce temennalarda bulunup, atına atlar veya kayığa binerek uzaklaşır. Damat adayı gelinin malı ve mülküne yönelik her şeyi sorar öğrenir ancak kızın karakteri ve görünüşüyle alakalı sorular sormaz. Nikah gününde ise papaz, sırma nakışların, kaşmirlerin ağırlığı altında “mumya gibi” duran gelinin yanındaki damada “*Sakat, kambur, sağır veya kör olsa da bu kadını alacak mısın?*” diye sorar. Gelindeki parlak süslere benzer şekilde süslenmiş damat da “*öyle olsa da alacağım onu.*” diyerek yanıtlar.²⁰¹

Genel iki farklı kadın seyyahtan iki farklı gözlemler edinmek bu düğünler ve âdetler için zenginlik oluşturmakta ve güvenilirlik artırmaktadır. Gayrimüslim tebaanın bir diğer mensubu ise Bulgar kadınlarıdır. Bulgar kadınlarının düğün törenleri ve adetleri için Garnett’a bakıldığında, üst sınıf ailelerin evlilik konusunda Rum komşularının adetlerini uyguladıkları görülür. İlk adımı atan kızın anne ve babası bir çöpçatan aracılığıyla kızı için uygun bir damat adayı araştırır. Drahoma bahsi geçen diğer milletlerde olduğunu gibi Bulgarlarda da çok önemlidir. Kızın ailesinin bunu layıkıyla tedarik etmesi gerekir. Dinsel tören şeklinde geçen nikah töreninde evlilik akdini içeren belgeler şahitler huzurunda çift arasında alınır verilir. Diğer yandan son zamanlar geleneksel adetlerin yerini Avrupa göreneklerine ayak uydurma çabalarının görüldüğü söylenebilir. Gelinin çeyizinin, çelenginin, damat tarafından hediye edilen gelinliğinin ve duvağının Viyana’dan getirilmesi de bu çabanın birer sonucudur. Bu konfor üst sınıf için geçerliken köylü halk için hala geleneklerin varlığı söz konusudur. Rum ve Ermeni topluluklarında olduğu gibi çeyiz evlilik için keskin bir kuraldır. Bulgarlarda anneye “başlık parası” ödenir. Nişan törenine gelince, nikah sözleşmelerinin yazılı olduğu belgeler rahip noterliğinde alınır verilir ve ardından yüzükler takılır. Nişanlı kız, ortamda bulunan büyüklerinin ellerini öper ve arkadaşlarıyla birlikte yemeğe geçer. Seçkin konuklar ana odaya alınıp, yere konulan “sofra” denen tabaklarda yemeklerini yerken, diğer davetliler ise yere serilmiş örtülerde ağırlanır. Yemeğin ardından gençler evin dışında dans edip şarkılar söyleyerek eğlenirler. Eğlencenin ardından damat, nişanlısına “bir çift yerli ayakkabı”, bir başlık, altın ve gümüş sikkelerden bir gerdanlık, gümüş bir kemer, bilezikler,

²⁰¹ Pardoe, a.g.e., s.595.

küpeler, çeşitli süsler ve kıyafetler hediye eder. Kızın babası bu hediyelerin hepsine kendince değer biçer ve bu hediyelerin üzerinden damat ile kayınbaba arasında bir pazarlık söz konusu olur. Bu pazarlık genellikle damadın başlık yahut gerdanlığa eklediği sikkelerle son bulur. Garnett, bu hediyelerin hamur yoğurmak ve bebeklerini yatırmak için de kullanılan “tekne” içinde verildiği detayını da verir. Bu adetin ardından şenlikler başlar ve gelin ertesi gün kendisine gelen kıyafetleri giyer, ziynetlerini takar ve şık bir görüntüye bürünür. Bu şekilde “başı bağlı” bir kız olarak köy içinde gezinir.²⁰²

Bulgarlar arasında düğün nişandan altı ay sonra kıyılır. Bu zaman dilimi, iş gücüne ihtiyaçları olan anne babaların kızlarından daha uzun süre faydalanmaları için daha uzun sürebilir. Bazı nişanlı çiftler bu duruma tepkilerini diğer köyün papazına giderek nikahlarını kıymasını isteyerek gösterirler. Kızın babası sakinleşinceye ve düğün ziyafeti vermeği kabul edinceye kadar kız bir arkadaşının evinde kalır.²⁰³

Bulgar adetlerine göre damadın bir ev yapıp içini döşemesi, birkaç evcil hayvan satıl alması gerekmektedir. Evcil hayvanlardan kasıt tarla sürmesi için öküz ya da manda, avluya konacak bir inek ve kümes hayvanlarıdır. Damat evlenebilmesi için gereken tüm hazırlığı yaptıktan sonra anne babasını kayınbabasına göndererek düğün tarihi için karara bağlamalarını ister. Düğün tarihleri belirlenirken tarla işlerinin yoğun olmadığı zamanlar seçilir. Nedeni ise eğlence ve ziyafete de istedikleri kadar vakit ayırmaya müsait olmalarıdır.²⁰⁴

Evlilikten önceki hafta nişanlı çiftin yeni evi döşenir ve sıra kızın annesinin kendi evini temizleyip badanalamasına gelir. Kayınvalide de evini hazır ettikten sonra çörekler pişirilir, dana kesilir ve şarap testileri çıkarılır. Dostlara dağıtılan çörekler hem düğüne hem de çeyiz görmeye davet etmek için de sebep olarak kullanılır. Cuma günü serilmiş olan çeyizi ziyaret etme günü olarak tayin edilir. Cumartesi günü ise nedimeliği üstlenmiş kızlar kız evine gelerek kızın düğün hazırlıklarına yardımcı olur

²⁰² Garnett, a.g.e., s. 204-205.

²⁰³ Garnett, a.e., s.205.

²⁰⁴ A.e., s. 206.

Rumlarda olduğu gibi gelini yıkarlar, saçlarını örerler. Pazar günü yani nikah günü davetliler en şık kıyafetleri ve başlıklarıyla erkenden gelin evine gelirler. Gelinin yüzü bazen kırmızı peçeyle örtölür bu adet Ermenilerde de vardır. İnce nakışlı kıyafetinin üst kısmı aşağı doğru sarkmış sikkeler ve gümüş alaşımlı süsler nedeniyle görölmez. Nikah Rumların ritüelleriyle aynı şekilde düzenlenir ve bu dini törenin ardından - taraflar aynı köydense- düğün alayı gelin evine gelir. Çifti içeri girerken başından aşağı bereketin simgesi olan buğday serpilir. Gelin eve gelen davetlilerin ellerini öperek onlardan kuru incir alır. Yenilen düğün yemeğinin ardından kafilenin delikanlıları eğlenmeye başlar.²⁰⁵

Bulgar göreneklerinde evlilerin bir hafta evde yalnız kalmaları zorunludur. Ne misafirliğe giderler ne de misafir kabul ederler. Bir haftalık halvet süresinin ardından gelin iki omzundan su kovalarını sarkıtarak diğerk evli kadınlarla birlikte kuyuya gider. Koruyucu ruhlar sunularını attıktan sonra üç kez kuyunun etrafında döner. Kuyudan çektiğı su ona eşlik eden kadınlar tarafından üzerine dökölür. Bu adetten sonra gelin o kadınların ellerini öper ve karşılığında birer incir alır. Aynı gün gelin köyün ileri gelen hanımlarıyla birlikte annesini ziyarete gider.²⁰⁶

Yahudi kadınlara bakıldığında da diğerk tebaalarla benzer şekilde evlilik sürecinin üç kısımdan oluştuğı görölür. Nişan töreni dinsel bir merasim olarak İzdivaç Kutsamaları manasında Beracod Nissu-in denen ilahi sözlerde evliliğink kutsallığı ve Tanrı'nın çifti korumasına dair ifadeler yer alır. Şark Yahudileri, Müslüman nikahındaki “mehir” ile aynı olan “kethuba”ya da büyük önem verirler. Evlilik akdi olarak belirlenmiş belgenin Yahudi kadınına yadsınamayacak kişisel haklar ve mülkiye hakları tanıdığı için hukuki işlemler kategorisinde yer alır. Bu yüzden Yahudiler nikahlarını Şabat gününde ve bayramlarda kesinlikle kıymazlar. Garnett, Selanik'te katıldığı bir Yahudi düğününde seçkin davetli kitlesinin katıldığını, Avrupai tarzda danslar edildiğini, gelinin Fransız giysisi giyinip mücevherler taktığını belirtir.

²⁰⁵ A.e., s. 207.

²⁰⁶ Garnett, a.e., s. 204-208.

Damadın evine getirilen gelini bekleyen kadınlar göz kamaştırıcı yerli kıyafetler giymiştir.²⁰⁷

Gelin damat evinde beklerken, Arkadaşları damadı kutsal duaların okunması için sinagoga götürür. Gelen damat kafilesindeki bazı erkekler fes dışında tamamıyla batı modasını tercih etmişken bazıları ise yerli abalar giyinmiştir. Eve giren damat bir masanın yanında konumunu alır ve iskemlesinden kalkan gelin damadın etrafında üç kez döner. Bu turların anlamı ise Yeremya'nın "*kadın bir adama pervane olmalı*" sözüne dayandırılır. Rahip tarafından kutsanmış şaraptan içen çift için dualar okunur ve kızın parmağının üstüne bir yüzük yerleştirilerek "*İşte, Musa'nın ve İsrail'in şeriatı uyarınca bu yüzükle kutsandım.*" Nikah akitleri ve "Yedi Kutsama" okunduktan sonra damat, yere bırakılan boş kadehi ayağıyla tuzla buz eder. Doğunun bazı kesimlerinde gelin, bereket simgesi olarak iki canlı balığın olduğu bir tabağın üzerinden üç kez atlar ve bu esnada nikah şahitleri "Bereketli ol ve çoğal" buyruğunu yineler.²⁰⁸

2.3. Osmanlı Kadınlarının Aile İlişkileri

Avrupalı kadın seyyahların Osmanlı kadınının aile ilişkilerine dair izlenimlerinde toplum içerisindeki statü, sınıf, kültür, din ve ırk gibi faktörlerin etkisiyle birbirinden farklı ve renkli manzaralar görülmektedir. Evinin dizaynı, planı, kullandığı mutfak malzemelerinden eşi ile olan iş bölümüne değin her alanda kendi kimliğinden bir parça yansıtan Osmanlı aileleri en genel haliyle Müslim ve Gayrimüslim şeklinde iki grupta incelenebilir.

2.3.1. Müslüman Kadınların Aile İlişkileri

Türkiye kadınlarını en ince detayına kadar kaleme alan Garnett, Müslüman Osmanlı kadınının yaşadığı evinden bahsederken, maddi durumu elvermişse

²⁰⁷ A.e., s. 259-261.

²⁰⁸ Garnett, a. e., s. 261-263.

manzaraya nazır seçildiğini ve Müslüman mahallelerinin, Yahudi ve Hristiyan mahallelere göre daha titiz olduğunu belirtir. Osmanlı'da en yoksulun dahi mutlaka bahçeli bir evi ve ağacı vardır. Zanaatkarların ve emekçi sınıfın evleri iki katlı olmaları ve sokağa bakan pencerelerinin ahşap kafesli, çatı saçağıyla örtülmüş bir dış merdiveni ve geniş sahanlığının olmasıyla diğer milletlerin evlerinden ayırt edilir.²⁰⁹

Bir orta sınıf ailenin evi ise çok ferahtır. Genellikle üç tarafı bahçe ve avluyla çevrilidir. Bahçesinde enva çeşit sebze ve çiçekler yetişir. Zemin katında ayrı bir girişi vardır ve evin reisi erkek konukları bu kattaki selamlık odalarında ağırlar. Kadınlara ve çocuklara ise üst kat tahsis edilir ve bu kat sert sedirler, halılar ve kilimlerle döşenmiştir.²¹⁰

Türk konağına gelince, büyüklük, sahibinin zevki, başkent veya taşrada olması, eski ya da yeni bir mimarisinin olması yönüyle farklılıklar göstermektedir. Fakat hepsinin ortak özelliği kırmızı kiremitle döşenmiş bir çatılarının olması, bir bahçe yahut Boğaziçi sahillerinde konumlanmasıdır. Haremliklerinin pencereleri açık yuvarlık açıklıklı kafeslerle korunmaya alınmıştır. Böylece evin kadınları kendileri gözükmeksizin dışarıda sürekli değişen manzarayı seyredebilir. Garnett'a göre, bir Türk konağı genelde derme çatma ve düzensiz inşa edilmiş iki katlı bir yapıdır; içeride haremlik ve selamlık olmak üzere iki bölüme ayrılır. Selamlıktan daha büyük bir alan olan haremlik kadınlara aittir. Ailenin bütün mahrem üyeleri burada kalır. İngiliz şark araştırmacılarının haremde "iğrenç zindan" şeklinde bahsetmesini eleştiren Garnett, haremi şu şekilde tanımlar: *"iğrenç zindan" yaftası hak etmek şöyle dursun, genelde bir evin en rahat ve neşeli kısmı olduğu açıktı. Kapalı bir kutsal alan anlamına gelen harem terimi İslam ibadetleri için de kullanılır. Dolayısıyla haremlik, sanctum, sanctorum, yani her türlü tecavüzden masun bir yerdir; divanhane kapısındaki bir çift pabuç karısının konukları olduğunu bildirdiğinde, oraya koca bile giremez.*"²¹¹ Bu sözleri tasdikler nitelikte olan Pardoe da mektubunda haremde dairesinde bir odanın evin erkeğine ait olduğunu, hareminden görüşmek istediği kimseyle burada sohbet

²⁰⁹ Garnett, a.e., s. 505.

²¹⁰ A.e., s. 506.

²¹¹ Garnett, a.g.e., s. 506.

ettiğini, harem dairesine girmek üzere merdivenlerden çıktığında merdiven başında terlik görürse hiçbir bahaneyle daireye giremeyeceğini “*imparatorluktaki hiçbir kadının, çiğnenmesini affetmeyeceği bir hürriyettir bu*” sözleriyle ifade eder. Bazı günler hareme misafir geldiğinde evin beyi önceden bir köle göndererek geleceğini haber verir. Bunun üzerine misafirlerin haremden ayrılmaları için fırsat ve zaman tanımış olur.²¹²

Araştırmalarda bu ziyaretlerin hareme yapılmış olmasından dolayı dikkat çeken bazı mahrem gizlilikler söz konusudur. Örneğin gerek Pardoe gerekse Hornby ziyaret ettiği hanımların hangi paşanın haremi olduğunu mahremiyete olan saygılarından dolayı belirtmezler. Osmanlı Devleti’nin bürokrat sınıfına mensup erkeklerinin haremelerini gizlemeleri bazı oryantalist yaklaşımlara kurgusal aktarımlar yaptırsa da 19. yüzyıl kadın seyyahları bu aktarımların gerçek yüzünü okura iletmeyi başarmıştır. Yalnızca bahsi geçen kadınlar değil 19. yüzyılda İngiltere’de yaşamış olan Türk yazar Halil Halid de Osmanlı’daki harem algısının çarpıtıldığını şu sözlerle ifade eder:

“Haremin bir adamın eşlerinden oluşan koleksiyonu olduğu düşüncesinin saçmalığını belirttikten sonra, şimdi onun aslında ne olduğunu anlatacağım. Kadının erkeklerden ayrı bulundurulmasının sıkı sıkıya takip edilen bir gelenek olduğu İslam toplumlarında her ev iki kısımdan oluşur. Türkiye’de kadınların yaşadığı bölüme harem, erkeklerin bulunduğu kısma ise selamlık-misafir karşılama yeri anlamında- denir. Evde yaşayan kadınların hepsine birden harem denilse de bu, hepsinin efendisinin eşi olduğu anlamına gelmez. Bir erkeğin eşi, annesi, kız kardeşi, kızı ve bunun gibi adamın karşısına kanuni olarak kapanmadan çıkabilen kadınlar da adamın haremine aittirler. Hareme girmesine izin verilen erkekler evin erkeği, oğulları, adamın kayınpederi ve karısının erkek kardeşidir.”²¹³

Osmanlı haremde mahrem olan erkeklerini ve herhangi bir kısıtlama olmadan kadın tüm ziyaretçilerini kabul eden Osmanlı kadının harem usullerine ve hakimiyetlerine dair Bayan Harvey, harem ziyaretleri esnasında paşaların hareme

²¹² Pardeo, a.g.e., s. 85.

²¹³ Halil Halid, **A Diary of Turk**. s.46-49; Filiz Barın Akman, a.g.e, s.59.

girmeden önce izin istediklerinden, bayan Harvey'in bunu kabul etmesinden dolayı haremın kadınlarının şaşırdığından ve Harvey'in o kadınların hislerine saygısından dolayı misafir olarak peçelerini örttüklerinden ve bu sayede haremın kadınlarının gözünde saygınlıklarını artırdıklarından bahseder. Ayrıca evinde misafir ağırlayan Osmanlı kadınına bir başka saygı örneği ise efendilerinden gelmektedir. Lady Montagu, Julia Pardoe ve Sophia Poole' un da notlarında yer alan bilgilere göre harem kapısının önünde bulunan sarı pabuçlar, evde misafir olduğu, müsait olmadığı veya yalnız kalmak istediği gibi anlamlara gelir ve erkeğin içeri girmemesi gerektiğini sembole eder. Erkek de bu durum üzerine içeri girmez ve haremden izin gelene kadar selamlıkta bekler. Bu adet kaynaklarda "çedik pabuç adeti" olarak geçmektedir. Bu adet de Avrupalı erkek seyyahların yurtlarında Osmanlı kadını eşinin cinsel arzularına amade bir köle olmadığı ve kendine has alanına kimsenin müdahale edemeyecek kadar özgür olduğunu göstermektedir. Özellikle Julia Pardoe bu konunun Osmanlı haremındaki ahlak ve saygının göstergesi olarak değerlendirip şu şekilde bahsetmektedir:

"Bir Türk erkeğinin istediği zaman eşlerinin apartmanlarına girme hakkı yadsınamaz bir gerçek olmasına rağmen, Türk erkeği, neredeyse diyebilirim ki bu hakkını hemen hiç kullanmaz. Haremden bir oda evin erkeğine ayrılmıştır. Burada, o evde çalışan köle aracılığıyla çağırttığı kişinin yanına gelmesini bekler. Kendi yaşadığı selamlık kısmına geçerken, harem merdivenlerinin dibinde çarıkları görmesi durumunda ise hiçbir bahaneyle hareme giremez. Bu özgürlük, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan her kadına tanınmıştır. Misafirlerin ziyaretleri birkaç gün sürdüğü durumlarda ise, yine bir köle aracılığıyla koca hareme gireceğini bildirir, böylece orada bulunan kadınların toparlanmalarına süre tanımış olurdu." ²¹⁴

Haremın ayrı girişi, avlusu ve bahçesi vardır. Sofaya açılan kapısından kahve pişirmek üzere hazır bekleyen yaşlı bir kadının olduğu oda, kiler ve sıradan kölelerin

²¹⁴ Pardoe, a.g.e., s. 97 96.

yatak odaları görülür. Ferah bir atmosferi olan mutfak, müstemilat formundadır. Giriş sofasında üst katın sofasına çıkılan alanda geniş bir bekleme bölümü vardır.²¹⁵

Evlerde divanhane, zemini diğer dairelerin zemininden 30 santim yukarıda olan cumbayı içerir. Bu cumbanın üç kenarında alçak sedir görülür. Hanımların sürekli oturdukları kısımlarda minderleri ve aynı zamanda el aynası ve mücevher çekmecesini de bulunur. Odada mermer tablalı konsol masa üzerinde şamdan ve mumlar gülsuyu şişeleri, şerbet bardaklarının olduğu raflar yer alır. Boşluk kalan her yere Avrupai tarzda iskemleler dizilir. Sedirin yakınında kül tablaları, kibritleri, kahve fincanları koymak için birkaç tane sedef ceviz sehpa bulundurulur. Evlerinde karyola bulunmaz. Her odanın duvarında yataklarının konulduğu bir gizli dolap vardır ve yatma vakti geldiğinde köleler bu yatakları yere serer. Gusül abdesti için küçük bir banyo bulunur. Ellerini yıkaması için de bir kölenin getirdiği ibrik ve leğen kullanılır. Banyo yapmak için hamama ya da umumi hamama gidilir. Hanım sedirde baş köşeye oturarak saçlarını kölelerine ördürür bazense kendi örür. Bu konak iyi bir statüsü olan vasat bir Türk ailesinin ya da taşrada olan bir Türk konağı için uygun bir örnektir. Sadece maddiyatla alakalı bir seçim olmadığı gibi Alafranga modasına kapılmayanlar için bu konak idealdir. Garnett, arkadaşı Bayan Blunt ile zenginliğiyle ün salmış Müşir Derviş Paşa'nın zevcesini ziyarete gittiğinde, hükümet konağı haremliğinin çok sade bir dizayna sahip olduğunu aktarır.²¹⁶

Ramazan ayında Türk ailesinin evinde oruçlu bir gün geçirmek isteyen Pardoe, bir Türk Tüccarın daveti üzerine bu imkânı sağlamış olur. Haremi detaylıca mektubunda işleyen Pardoe için hayret uyandıran bir deneyimdir. Pardoe'nun gözlemlerine göre, evin en geniş avlusundan hareme gitmek üzerine geniş merdivenlerden çıkarlar. Merdiven on metrekarelik geniş bir sahanlıkta son bulur. Bu sahanlığa açılan iki oda vardır. Zenci bir halayık eşliğinde haremın ana dairesine ulaşırlar. Pahalı halıların serildiği odanın üç tarafında yerden otuz santim yükseklikte kırmızı kadife kumaş kaplamalı sedirler vardır. Duvara ve divana yaslanmış yastıklar

²¹⁵ Garnett, a.e., s. 494.

²¹⁶ Garnett, a.g.e, s. 494-498.

sırma işlemelidir. Sedirin devamında bir tandır yer alır. Pardoe, tandırı “*iki kat kapitone örtüyle çevrilmiş ve çok daha küçük ipekli bir üçüncü örtüyle kaplanmış ahşap bir çerçeve*” şeklinde betimler. Ayrıca bu tandırın içinde kor halindeki kömürlerin olduğu bakır bir kap vardır.²¹⁷

Odanın bir başka köşesinde ise üst üste dizilmiş minderler yer alır. Bu minderler aile içinde olup, mevkileri sedire oturmaya müsait olmayan kişilerin rahatlığı için odada temin edilmektedir. Diğer yanda sık kafeslerle örtülü çift kanatlı camlar dikkat çeker. Odanın alt ucunda su testisi ile cam tabağa ters çevrilerek konulmuş kadeh vardır. Yuva adını verdikleri bölmenin üstünde sırma işlemeli peşkirler asılıdır. Gül ağacından oymalı bir rafta yaldızlı kumaştan bir örtüyle kaplanmış Kur’an-ı Kerim bulunur. Odanın ortasında yine içi kömürler doldurulmuş, otuz santim yükseklikte bakır ayakların üzerinde yerleştirilmiş bakır bir mangal vardır. Bu harem anne ile baba, oğul, gelin, kız, damat ve evlatlık bir oğuldan oluşmaktadır.²¹⁸

Lady Hornby’nin ziyaret ettiği bir harem ise Pardoe ve Garnett’in bahsettiklerinden biraz daha farklıdır. Lady Hornby’nin mektuplarındaki haremde, bir köle öncülüğünde pahalı yolluklarla döşenmiş merdivenden hasırla kaplı geniş bir hole çıkar. Ardından birkaç odadan geçip tavanı boyalı, kafesli pencereleri Boğaz’a bakan gölgeli bir odaya alınırlar. Odadaki masanın üzerinde birkaç tane süslü saat, “*teşhir ve satışa çıkarılmışçasına üst üste yığılmış süs eşyaları*” vardır. Odayı konfordan uzak bir Mezatçı dükkanında görülebilecek manzaraların olduğu bir ortam olarak değerlendirir.²¹⁹

Selamlık ise erkeklerin hizmet verdiği, çeşitli görüşmelerini yaptığı, misafir ağırlama ve resmi kabullerin gerçekleştiği odalardır. Ahırlar zemin katta yer alır. Mabeyn denen daire de iki bölmenin arasında kalır. Selamlığa açılan kapının anahtarı efendidedir. Dönme dolap biçimindeki kiler sistemi sayesinde mutfaktan çıkan yemekler selamlığı kolayca verilir ve iki bölme arasında haberleşme de bu kiler

²¹⁷ Pardoe, a.g.e., s. 18.

²¹⁸ Pardoe, a.g.e., s. 19.

²¹⁹ Lady Hornby, a.g.e., s. 306.

dolabıyla sağlanır. Ancak tüm evler bu Şekilde değildir. Özellikle başkentte ve BođaziŐi kıyısında, mimari olarak sağlam ve güzel inşa edilmiş, “Avrupa konutlarından” ayırt edilemeyen yeni evler vardır. Doğu- Batı arasında bir uzlaşma mesajı veren bu evlerin düzeni genelde Osmanlı adetlerine göre dizayn edilir. Ev iÇerisinde Fransız modasının yanı sıra Şark geleneklerinin devamlılığı algıyı karıŐtırmaktadır.²²⁰

Osmanlı sultanlarının evleri BođaziŐi kıyılarında, bazıları ise iş tarafta, başkent ve civarına dađılmıŐ haliyle saray, yalı ve köŐklerden oluşan yirmiden fazla padişah ikametgahı vardır. Modern saraylar iÇerisinde en modern olanları Çırağan, DolmabahÇe ve Beylerbeyi’dir. En göz alıcı yerlerde mesken olan bu yalılarda kimi zaman Padişah bir zevcesiyle ya da ikbaliyle kısa süreliğine konaklardı. Padişah sarayları ise sıradan evlerde olduğu gibi mabeyn adlı bir bölümle haremlik ve selamlık olarak ikiye ayrılırdı. Mabeyn bölümünde çok sayıda oda olduğu gibi harem bölümü *“toplumdan kopuk biŐimde hayatını sürdüren münhasır saray ahalisidir; kendine özgü gelenekleri, töreleri, adetleri, adabımuaŐeret ve hatta dilleri vardır.”* saraylılar telaffuz ve ifade biŐimiyle diğer insanlardan farklı bir lehçeyle konuşurlar ve bu konuşma anında nereye ait olduklarını belli eder.²²¹

Çok sayıda kadının tek bir çatı altında toplanmasına karşın işleyen “kusursuz bir örgütlenme” sayesinde karıŐıklık veya düzensizlik grlmez. Herkesin görevini bildiği bu hanede, sıkı sıkıya uyulan bir anayasa, görenek ve adetler, yüksek rical ve ara kademeler, alt mertebelerden görevliler vardır. Sarayın kadın ahalisinin başında tahttaki padişahın annesi valide sultan yer alır. Valide Sultandan sonra gelen rütbe veliaht annesi olan baş kadınefendidir. Onu ise ikinci, üçüncü ve dördüncü kadınefendi, padişahın diğer çocuklarının anneleri olan hanımefendiler izler. Devamındaki rütbe padişahın “sultan” addedilen bekar kızları, ikballeri ve gzdelerdir. Gzdelere dışında belirtilen kadınların hepsinin tahsis edilmiş harçlıkları ve daireleri vardır. Ayrı dairelerden oluşan bu daire de bir dizi halayık ve haremağası

²²⁰ Garnett, a.g.e., s. 494-496.

²²¹ Garnett, a.g.e., s. 496-498.

görevli olarak yer alır. Valide sultanın maiyetindeki görevliler haznedar usta, has kâtibe, mühürdar, kaftancı, hanım saki, hanım kahveci, hanım şerbetçi, hanım hoca gibi hizmetlilerdir. Kalfa olarak bilinen bu halayıkların altında birer gedikli ve altı ya da daha fazla şakirt vardır. Bu kişilere bağlı oldukları kişiye göre farklı unvanlar verilir. Diğer hanımların daireleri de aynı düzende çalışsa da mertebelerine göre görevli sayısı ve aldıkları unvanlar farklılık göstermektedir. Saray haremının en önemli kadınlarından birisi de “daye hatun” olarak anılan süt annedir.²²²

Saray haremi hiç şüphesiz Osmanlı haremeleri içinde en geniş isim ve görevli listesine sahip, en yoğun ilişkilerin söz konusu olduğu kadın topluluğudur. Dolayısıyla harem için sağlanabilecek nizam ve huzur için herkesin belirli statüleri ve sorumlulukları vardır. Sıradan bir aile gibi söz edilemeyecek olan bu haremden var olan kişileri görevleri ile tanımlayan Garnett, saray haremine dair önemli notlara sahiptir. Mukayese edilebilecek birçok kaynak söz konusu iken bu bilgileri bir kadın tarafından edinmiş olmak ayrı bir avantajdır. Garnett’ın kalemindeki haremın hizmetlilerinde köleler önemli bir başlıktır. Çok küçük yaşta köle olarak satın alınan çocuklar Osmanlı sarayında müzik, görgü, raks, güzellik ve bakıma dair birçok ilim verilir ve dini alanda eğitilerek kalfanın manevi kızı haline gelir. Dairelerde oluşabilecek herhangi bir boşluk veya ihtiyaçta hazır bulunan halayıklardır. Kalfalar ile sıkı bir bağ içindedirler, birbirlerini desteklerler. Bir halayık evlendiğinde veya taşındığında dahi manevi annesiyle olan ilişkisini sürdürmeye çalışır.

Kalfa kıdem olarak yüksek bir yerde olup, *padişahın dikkatini çekmemiş* halayıklardır. Genç olanlar için evlilik umudundan söz edilebilir ancak geneli hanımına sadakatinden ve olduğu hayata kanaat ettiğiinden buna ihtiyaç duymaz. Onlar için saray içerisinde yükselmek tek hedeftir. Genç halayıkları eğitmek, sarayın gelenek ve göreneklerini sürdürmek ana görevleridir. Fakat bu kabulleniş her zaman ve hepsi için geçerli değildir. Örneğin Sultan Abdülaziz’in annesi haremın düşük mertebelerinden bir kadındı ancak Sultan II. Mahmud’un ilgisini cezbetmesi onun hizmetçilikten valide sultan olmaya taşımıştır. Bu imkân sarayda Padişah’ın annesini

²²² Garnett, a.g.e., s. 479-481

veya diğ er sultanlardan birini ziyareti esnasında vuku bulur. Padişah sultanların dairesine geleceğini haber verdikten sonra dairelerde hummalı bir hazırlık olur. Sultanı bu tür olaylarda teşrifatçılığı üstlenen haznedar başı karşılar ve kabul odasına alır. Bu odada özenli bir şekilde ağırlanan Padişaha kahve, tatlı, şerbet gibi çeşitli ikramlar halayıklar tarafından sunulur. Eğer Padişah bu halayıklardan birini beğenirse sultana onunla ilgili soru sorar. Bu soru üzerine sultan ilgili kıza, padişaha yaklaşmasını ve oturduğu sedirin ya da koltuğun eteğini  pmesini ister. Emri yerine getiren halayık artık bir hizmetçi değil gözde mertebesine yükselir ve kendisine bir daire tesis edilir. Eğer padişah ile aralarındaki muhabbet artarsa ikbal sıfatını kazanabilir. Eğer bir şehzade ya da sultan doğurursa bir hanım veya kadınefendi olarak geleceğini güvence altına alır. Aksi durumda ise yani gözde ile tanışan padişah, ilişkinin sürdürülmesini istemezse huzurundan alınması talebini haznedara bildirir. Bu kişiye bazen sarayda oturduğu dairenin mefruşatıyla birlikte çeyiz verilir, eğer ikbalse hazne-i hassadan küçük bir aylık bağlanır ve saray kethüdası veya Babıali memuruyla evlendirilir. Bu tür bir evlilik gerçekleştiren bir hanımla tanışan Garnett, Sultan Abdülaziz'in baş berberiyle evlenen bu hanımın, kocasının vefatından sonra rahat ge ineceği bir mirasa sahip olduğu, Abdülaziz çok saygın bir Padişah olduğu ve ölümünün ardında sır perdeleri olduğu üzerine hüzünlü bir sohbet ederler.

Kadınefendilere gelince, sayıları normalde dörttür ancak Padişahın kararına göre bu sayı artabilir. Aralarında resmi nikah olmamasına rağmen padişah ile evlilikleri ölümden sonra dahi devam eder. Padişahın ölmesi durumunda yaşayan zevceleri dul olarak kayda geçer. Garnett'ın dikkat çektiği bir diğer grup olan padişah kızları mertebe olarak annelerinden sonra gelirler ancak saraydan evlilik nedeniyle çok erken yaşta ayrıldıkları için çok etkin bir rol oynamazlar. On beş on altı yaşlarına girdiklerinde yüklü bir çeyiz, konak ve gelir bağlanarak bir vezir ya da yüksek teveccüh kazanmış saray görevlisi ile evlendirilirler. Çeyiz ve gelirin yanı sıra hanım sultan yeni evine giderken saraydaki halayıklarını ve padişahın yahut annesinin hediye ettiği bir dizi hizmetliyi de yanında götürür. Sarayda öğrendiği adabımuāřeret ve görgü kurallarını yeni evinde de uygular. Kocaları ile olan ilişkilerinde mertebe olarak eşlerinden üstün olmaları diğer kadınlardan daha hür bir yaşam tarzına sahip olmaları anlamına gelir. Garnett'a göre bu hanımlar, *“kapisli ve savurgan alışkanlıklarıyla*

müstebitçe davranırlar ve eşlerinin sevgisini kazamazlar.” Ancak kurdukları vakıflardan yararlanan muhtaç insanlar ve yüksek tabakadan ahabları tarafından hoşça anılan isimler de görülebilir.

Ölen veya tahttan indirilen Padişahın ailesinden bahsetmek gerekirse, bu padişahın haremi yeni hükümdarın ailesine yer almak amacıyla “daha eski ve kasvetli” saraylardan birine taşınırlar. Böyle bir durumda yeni padişahın annesine direkt valide sultan makamına yükselir. Yeni hükümdar saray haremde bulunan herkese, annesi valide sultana itaat etmeleri üzerine yemin ettirir. Valide sultana artık “taciser” diye hitap edilir. Huzuruna izinsiz kimseyi kabul etmez, huzuruna çıkan büyük bir saygıyla el pençe kollarını göğsünde kavuşturarak bekler ve her yanıtında “hanımımız” ibaresini kullanır. Osmanlı kurallarına göre hiç kimse taciserin huzuruna resmi kıyafeti olmadan çıkamaz. Hava şartları ne durumda olursa olsun hiçbir gözde kayınvalidesinin bulunduğu ortama kaftanıyla giremez.²²³ Bununla birlikte, tacisere olan hürmet yalnızca saray halkıyla sınırlı değildir. Gezintiye çıkmak üzere saraydan çıktığında onu gören muhafızlar derhal silahlarıyla selama durur ve gezi boyunca saltanat alayı eşlik eder. Yolda gören tüm yoksullar yere kapanarak, padişaha olan dileklerini tacisere söyleyerek iletmesi için yalvarırlar. Sarayın yüksel ricalinden birine, sadrazam yahut vezirlerden birisine isteklerini bildirmek üzere gönderdiği ulaşı dahi kapıda karşılanır ve taciserden gelen tezkere göreve itaat sembolü olarak öpüp alına koyulur.

Diğer yandan valide sultan, saray haremde mutlak otorite sahibi olan kişidir. Ondan alt mertebede olan hanım sultanlar ve ikballer ondan izinsiz dairelerinden ayrılamazlar, padişaha isteklerini bildiremezler. Geniş bir sorumluluk sahasına sahip olan bu mertebeye sahip kadının yükünü haznedar usta hafifletir. Mevki olarak valide sultandan sonra gelen haznedar usta, haremde genel gözeticisi, valide sultanın görev verdiği her konuda mutlak otorite sahibi olan kadındır. Valide sultanın oğlundan önce vefat etmesi durumunda, haremde valide sultanın sahip olduğu tüm yetkiler haznedar

²²³ Nitekim Garnett, saray halkının vereme yatkın olmalarının bu kısıtlamadan kaynaklı bir durum olduğunu tahmin eder.

sultana devredilir ve böylece devlet idaresinde de güçlü bir pozisyona ulaşır. Garnett’a göre Osmanlının kanun koyucuları, Padişah eşlerini kölelerle sınırlı tutup sarayda aile nüfusunu önlemeyi hedeflerken, erkeklerin kadın etkisine açık olduğu gerçeğini göz ardı etmişlerdir. Rivayete göre vezir Köprülü Mehmed Paşa ölüm döşeğinde iken genç sultan IV. Mehmet’e öğütlediği dört davranış kuralı’ndan biri “Asla kadınların öğütlerini dinleme”dir. Saray entrikalarından ve kadınlar arasındaki güçlü mücadeleden kaynaklı bir nasihat olduğu düşünülürse, Türk tarihinde saray kadınlarının nedenli etkin bir siyasi yürüttükleri de kayda değer bir durumdur. Garnett’ın örneklerinde III. Murad döneminde zevcesi Venedik asıllı Safiye Sultan neredeyse yirmi yıl devlet işlerinde baskın bir karakter olmuştur. Keza oğlu III. Mehmet’in başa geçmesinden sonra, sarayı ve meclisleri yöneten isim yine Safiye Sultan olmuştur.

Saray kadınları içerisinde süt anne daima Çerkez bir kadındır. Kocasını bir servet ve mevki karşılığında onu saraya şehzade süt annesi olarak verir. Kendi çocukları da şehzade ile süt kardeş olduğu için aynı alanda büyürler, oyun arkadaşı olurlar. Şehzade ileride tahta geçerse süt kardeşlerinin geleceği de güvence altına alınır. Süt annesi yüksek bir teveccühe gark olduğu gibi “süt bacısı” yüksek mevkide birisiyle evlendirilir. Abdülmecid’in süt bacısı Nahir Hanım, 19. yüzyıl kadınları içerisinde büyük nüfus edinmiş seçkin kadınlardan biridir. İki kez evlenip, ayrılmış, üçüncü evliliğini bahriye memuruyla yapmış cesur bir kadındır.

Hiyerarşi ve mertebe geçişlerinin mümkün olduğu saray haremde sıradan evlerden çok daha organize bir iletişim ağı söz konusudur. Hizmetçilerinin idaresi ve çocuklarının bakımıyla ilgilenen Sultanlar bir yandan da sarayın içindeki hayatın aksiyonunda etkin olmak zorundalardır. Osmanlı’daki veraset hukukuna göre, Her şehzadenin padişah olma hakkı olduğu için Oğul sahibi olan her anne “valide sultan” olma hayalini ve hedefini kurar. Bu hedef, kız çocukları içinse evlenecek yaşa geldikleri zaman kendilerine uygun en yüksek mevkideki kişiyle evlendirilmesi şeklinde değişir. Saraydaki çıkarlar genel olarak yükselmek ve yerini korumak üzere gözetilir. Garnett’ın edindiği bir başka bilgi ise bu kadınların saray entrikalarından Müslümanların evliyalara türbelerine ve derviş tekkelerine yaptıkları ziyaretlerle bir

nebze uzaklaşmaları ve ferahladıklarıdır. Nitekim her kadının belli aralıklarla nakdi yardımlarda bulunduğu ya da güzel hediyeler gönderdiği bir gözde şeyhi ve mabedi vardır.

En alt tabakalarda olan mutfak, hamam ve diğer hizmet işleriyle ilgilenen halayıklar için yükselme çok zordur. Fakat hayat şartları yüksektir, güzel beslenirler, güzel muamele görürler. Uzun bir hizmet döneminden sonra yüklü bir para (bir nevi tazminat) alarak azat olurlar. Diğer yandan, saraydan biriyle evlenen halayık varisi olmaksızın ölürse, bütün mal varlığı bağlı olduğu kalfaya kalır. Ayrıca saray içinde yaşayan kölelerin hepsinin varisi Padişah sayıldığından, padişah haznesinden alınmış paranın yadsınamaz miktarı hazneye geri döner.²²⁴

Saray ahalisinden sonra rütbede en yüksek makam sadrazam ya da seraskerdir. Onların eşlerinin de bu mertebeler üzerinde yadsınamayacak emekleri ve etkileri vardır. Diğer vezirlere sandalye dağıtımının belirlenmesinde, devletin alt makamlarının doldurulması gibi hususlarda fikirleri alınan kadınlardır. Hayatı da diğer sıradan kadınlar gibi olmamış; selamlık vezirin yeni atanacak her kademedeki konuklarına ev sahibi yaparken, karısı da haremni onların eşlerine ağırlamak üzere açar. *“Fayton peşine fayton beyaz yaşmaklı ve rengarenk feraceli hanımları, vezirlerin, sivil ve askeri erkanın zevcelerini indirir; yaya alaylar halinde akın eden daha sıradan kişiler tebriklerini sunmaya veya kocaları, oğulları ya da erkek kardeşleri için terfi, tayin ve başka iltimaslar rica etmeye gelirler.”* şeklinde geliş sebeplerini de belirten Garnett’ın aktardığı diğer bilgilere göre, bu ziyaret öncesi herkes önce bekleme odasına alınır; orada dış kıyafetlerini çıkarırlar, başlıklarını düzeltir, feracelerinin altına topladıkları eteklerini indirirler ve mücevherlerini düzelterek huzura alınmayı beklerler ki bu hazırlanma süresi bazen birkaç saati bulabilir. Bekleme süresince aynı odadaki ziyaretçiler birbirleriyle sohbet eder, şerbet, kahve, lokum, kahve gibi ikramlardan tadarlardı ve bu ikramlara tütünleri eşlik ederdi. Divanhanenin kapısından içeri alınan konuklar, büyük bir saygıyla hanımefendiye temennalarda bulunarak yaklaşırlar ve elbisesinin eteğini öpmeye çalışırlar. Bu

²²⁴ Garnett, s. 474-484.

selamlaşmayı takip eden sohbet tarzı ev sahibinin seçimiyle alakalıdır. Gelen kişi kocasının taraftarlarından birisinin eşi ise kibar ve hoş sohbet eder; eğer hasımlarından biri ise soğuk davranırdı fakat genel olarak olması gerektiği gibi yatıştırıcı ve koruyucu bir tavırla konuklarıyla ilgilenir. Gelen ricacı durumunu izah eder ve ev sahibesi bu ricaya- herhangi bir mesuliyet almaksızın- kibar ve lütufkar bir cevap vermeyi başarır.

Garnett, yetki ve etki ağı geniş kadının, Batı'daki "özgürleşmiş kadının" elde edemediği bir cinsiyet eşitliğine sahip olduğunu söyler. Kendi ülkesindeki kabine bakanları, çalışma arkadaşlarını ve asların seçilme kararlarını eşleriyle paylaşmazken, Babıali'deki görev değişikliklerinin büyük ölçüde sadrazam eşinin etkisinde gerçekleştiğini vurgular. Sadrazam hanımından sonra diğer vezirlerin, paşaların ve sivil valilerin eşleri gelir.²²⁵

Saray dışındaki Türk evlerindeki ziyaretlerinde ve edindikleri bilgilere göre kadın seyyahların Müslüman Türk ailelerde çok eşliliğe dair tespitlerde bulunur. Garnett'ın eserindeki açıklamalara göre, İslam hukukunun erkeğe dört eş ve sayısız cariye edinme hakkı vermesine rağmen, "genellikle sanılanın aksine" bir Osmanlı ailesinde birkaç kadınla evli erkek olmaz. Emekçi sınıf olarak belirtile alt tabakada hiç görülmezken, varlıklı ailelerde de istisnai bir durumdur. Tarihte Osmanlı İmparatorluğu'nun parlak insanları ve dönemlerine bakıldığında genelinin tek eş ile evlilik sürdürdüğü görülür. Garnett bunun sebebini ciddi bir masraftan kaçınmak olarak görür. Çünkü aynı zamanda ikinci eş, ikinci bir daire, mertebesine göre halayık veya halayık alayı ve getirdiği harçlığa binaen harçlık demektir. Türk ailelerde ikinci eş edinmeye teşebbüsün nedeni ilk eşin kısır olmasıdır. Böyle bir durumda erkek, ilk eşini boşayabilir. Ancak bu seçenekte kadına nikah akdinde öngörülen meblağı ödemesi ve toplum içinde boşanmadan kaynaklı teessüfünü yaşamak durumundadır.²²⁶

Pardoe'a göre de Osmanlı'da üst tabaka dışında bir erkeğin iki zevceli evliliği nadir görülen bir durumdur. Türk erkeği özellikle kendi denginde bir kadınla evlenir;

²²⁵ Garnett, a.g.e., s. 513-523.

²²⁶ A.e., s. 502.

daha sonra keyfi ya da ailevi nedenlerden ikinci evlilik yapmak isterse, Çerkezistan ve Gürcistan'dan, odalık olarak addedilen esirler satın alır. Bu kadınlar kocanın gönlünde ilk eşten daha çok yer etseler bile mertebe olarak her zaman başkadından aşağıdadırlar. Her zaman başkadına itaat etmek, amir olarak görmek ve saygı göstermek zorundadırlar. Pardoe'nun eklediği bir diğer tespit ise, Türk kadınlarının kocaları için ikinci eştense yarım düzine odalığı tercih etmeleridir. Çünkü odalıklar üzerinde başkadının sıkı bir otoritesi söz konusudur.²²⁷

Modern Fransız bir seyyahın bir düzine memleket gezdikten sonra kaleme aldığı kitabında haremdeki kıskançlıkların ve entrikaların hasmını zehirlemesine yol açacak seviyede yaşandığını okuyan Pardoe, Mustafa Efendi'nin haremde konakladığı süreyi anlatırken gözlemlerine dayanarak bu iddiayı asılsız bulur. Pardeo'nun gözlemlerine göre, her hanımın kendine mahsus bir dairesi var ve bu dairede yalnız kalmak istediği müddet kimse odasına giremez. Ailenin mensubu olduğu andan itibaren kendi isteği doğrultusunda hayatı en yeknesak bir aylıklıkla geçer. Evdeki köle bolluğundan hanımların kendilerine yapacak işleri kalmaz. Zengin olmayan Türk erkeklerinde, ikinci eşe teşebbüs pahalı bir lüks olarak görüldüğü için kalkışılmaz.

Nitekim aynı haremde ev işlerini organize eden Kâhya Bey, yüksek statüsüne ve mal varlığına, karısının yaşlı ve sıradan bir güzelliğinin olmasına rağmen ikinci bir eş fikrine sıcak bakmamış bir kimsedir. Karısı eşinin üzerinde “müthiş” bir etkiye sahiptir. Kısa bir süre önce, efendisinin, kendi gözdesi olan “fevkalade” güzellikteki Çerkez kıza son zamanlarda gereğinden fazla bir yakınlık gösterdiğini farkedince, kızı sessizce bir arabayla köle pazarına gönderir ve verilen en yüksek fiyata satar. Bu durumu farkedenden efendi, karısına tek bir söz bile söylemez. Aradaki farkı göstermek için Pardoe şu sözlerle ifade eder: “ne var ki, talihsiz kız hanımın halayığı olmak yerine beyin odalığı olsaydı, böyle bir davranış affedilmezdi; çünkü bu durumda kızı evinden çıkarmaya Büyük Hanım'ın gücü hiçbir şekilde kâfi gelmezdi.”²²⁸

²²⁷ Pardoe, a.g.e., s. 85-86.

²²⁸ A.e., s. 93-94.

Aynı şekilde Pardoe, İškodralı Mustafa Paşa'nın haremını ziyaret ettiğinde ilk önce on üç yaşında bir yıllık evli evin gelini ile tanışır ve güzelliğı karşısında hayretler içinde kalır. Aynı haremde Paşa'nın kızıyla tanıştıktan sonra, tek olan oğlunun rahatsızlanmasıyla oğulsuz kalacağı endişesiyle babasının, annesine ikinci bir izdivaç yapma niyetinde olduğunu söylediğini anlatır. Annesi razı olmasa da bir süre sonra vaziyeti makul görür ve efendisine başka bir yöntem sunar. İstanbul'daki arkadaşından eşi için dört Çerkez kız almasını ve yaşlı bir kadın sorumluluğunda Arnavutluk'a getirilmesini ister. Bu durum Paşa'nın haremi için her ne kadar mutsuzluk getirse de yeni gelen kızlar Paşa'ya oğlan ve kız evlatlar vermiştir.²²⁹

Pardoe'un konuyla ilgili bir başka örneğinde, bir Türk erkeğinin karısından altı ay ayrı kalıp İstanbul'a geri döndüğünde, karısının bu süre zarfında evden dışarı adım atmadığını duymuş olduğunu öğrenince, her ay için bir kurban kesmiştir. Bu kurban ona bu kadar faziletli bir zevce nasip ettiği için Allah'a ve Peygamber'e duyduğu şükranın göstergesidir.²³⁰

Garnett bu konuya ilişkin The Academy adlı kitapta rastladığı bir pasajda şu sözlerle karşılaştığını söyler: *“Doğu'daki misafirliğimizi noktalarken bir haremi ziyaret etmemizin hoş bir olay olacağı söylendi. Fakat ben böyle kepaze bir yere girme önerisini yekten geri çevirdim. Eğer böyle bir ziyaretle zavallı bacılarımızı kölelikten kurtarmak mümkün olsaydı, bunu yapmaktan sadece memnun olurum, ancak gidip onları iğrenç zindanlarına tıkmış olarak görmek bir Hristiyan kadının pek kaldıramayacağı bir şeydi.”*²³¹ M. Servan de Sugny adlı Şark uzmanının *“hiç inanılır mı? Hemcinslerinin en ürkütücü ve aşağılayıcı köleliğe mahkûm edildiğı bu ülkede, kadınlar bile prangadan yaralı ellerinde şairin lirini tutmaya cesaret etmişler!”* sözlerini eleştiren Garnett, 18. yüzyılda Türk başkentinde hatırı sayılır bir süre kalıp deneyimlerine ve gözlemlerine güvendiğı Lady Craven'in sözlerini diğer iddialara karşı bir cevap olarak kullanır: *“Sanırım, kadınların Türkiye'deki kadar özgürlüğün*

²²⁹ Pardoe, a.g.e., s. 89-90.

²³⁰ Pardoe, a.g.e., s. 134.

²³¹ Garnett, a.g.e., s. 505.

tadına vardığı ve her türlü rezaletten azade olduğu bir ülkeyi hiç görmedim.” Garnett, İstanbul’a aşina olan herkesin Craven ile hemfikir olacağı kanısındadır. Aynı konuya ilişkin Pardoe da düşüncelerini şu şekilde ifade eder: “inanmaya hepimizin dünden hazır olduğu, saadet hürriyetse, Türk kadınlarından daha mesudu yok demektir; çünkü şurası muhakkak ki imparatorluktaki en hür insanlar onlar.” Avrupa’da Şarklı kadınlara acıma modası olduğunu belirten Pardoe, böyle “asılsız” bir düşüncenin nedeni onların Osmanlı’daki kadınların mevkiinden bihaber olmaları olarak değerlendirir.²³²

Osmanlı kadını, babasının ölümünde, erkek kardeşleriyle birlikte, toplam çocuk sayısına göre miras alma hakkına sahiptir. Bu hakkın miktarı erkek kardeşin aldığı yarısı kadardır. Ayrıca bir kadının, evlenmeden önce ve sonrasında edindiği mal varlığı üzerinde denetimsiz bir mülkiyet ve tasarruf yetkisine sahiptir. Herhangi bir kayyum müdahalesine gerek olmaksızın mal mülk mirası alabilir ve bunu kendi isteğiyle yaşarken ya da sonrasında başkasına devredebilir. Bu konuda kocasının himayesi geçerli olmadığı için, kocasından bağımsız ve dahi kocasına dava açabilir ve aleyhine dava da açılabilir.²³³ Nitekim Pardoe, bir harem ziyarette kendisiyle birlikte aynı haremden misafir olarak bulunan bir dul kadından bahsetmektedir. Dul kadının sebep-i ziyareti, evlenmeden önce sahip olduğu kıymetli aksesuarlarını ölmüş eşinin ailesinden nasıl kurtaracağına dair nasihat almaktır.²³⁴

Aile içi sorumluluklara değinildiğinde, Garnett’ın bahsettiği Türk ailesinde, erkek, maddi durumu ve eşinin mertebesine göre, halayıkları ve hizmetçileri ile birlikte eşinin geçimini sağlamakla ona uygun bir ikamet yeri sunmak hukuki sorumlulukları içerisinde. Aile içerisinde “valide sultan”ın pozisyonu oldukça etkilidir. Garnett, Osmanlı annelerinin dünyada, çocuklarına en düşkün anneler olduklarını söyler. Özellikle erkekler, gençlik dönemlerinde annelerinin bu ilgilerini istismar ederek kendilerine köle ederken, yetişkin olduktan sonra adeta annelerinin kölesi haline gelir. Yakın cinsle münasebeti yakın akraba ile sınırlı olan bir Türk erkeği için en güvenilir

²³² Pardoe, a.g.e., s. 85.

²³³ Garnett, a.g.e., s. 506.

²³⁴ Pardoe, a.e., s. 21.

dostluklar anne ve kız kardeşler ile kurulur. İslam hukuku da aile bağlarını kenetleyen kurallar içermektedir. Örneğin, maddi durumu geçim etmesine elvermeyen anne babanın, özellikle anne ve ninenin, geçimini sağlamak vaciptir. İngiltere’de yaşayan çocuklarının, torunlarının ve torun çocuklarının sayısının yetmişe varan yoksul, yaşlı bir çifte ailesi destek olmadığı için “köy beyi”in yardım ettiği, bu yardım da olmasa darülacezeye yerleştirileceği” durumu aklına gelir ve böyle bir olayın İslam dünyasında görülmeyeceğini belirtir. ²³⁵

Pardoe da Garnett’ı destekler nitelikte gözlemler aktarmaktadır. Pardoe’nun mektuplarında anne baba sevgisinin ya da çocuk sevgisinin çok güçlü olması Türk karakterinin en üstün taraflarından biridir. Türk babaları, şefkatli, çocuklarının zekasına dair olan her emareyi göklere çıkaran, her ihtiyaçlarını düşünen, her isteğini yerine getiren, onların rahatı için kendi rahatından feragat eden kimsedir. Bir Türk erkeğinin en güzel huylarından biri de annelerine gösterdikleri hürmettir. Eşlerinin sözlerine aldırılmazlar, önemsemezler ancak annelerini bir kâhin olarak görürler. Ona danışır, onunla dertleşirler, sözünü dinlerler, hürmette kusur etmezler ve ölümünden sonra da hep sevgi ve hasretle anarlar. Pardoe’ya göre, bu erkekler *“karılarım ölürse yenileri alabilirim, çocuklarımı kaybedersem, başkaları doğurabilir; ama ölmüş olan ve artık göremeyeceğim annemi kim bana geri verebilir?”* der. Bu yönüyle Müslüman Türk erkeğini, medeni Avrupa’dan daha üstün görmektedir. ²³⁶ Bu sözleriyle Türk erkeğinin annesine verdiği değeri ifade ederken, aynı mektubunda karısıyla olan ilişkisini anlatır, Osmanlı kocasının karısının sözlerinden gücenmediği, aksine, karısının ardı kesilmeyen sözlerine sabırla katlanmasını felsefesinin ayrılmaz bir parçası olarak analiz eder. Ziyaret ettiği bir başka Türk konağındaki haremden söz ederken, Dünyada Türk milleti kadar hiyerarşi ve adab-ı muaşeret kaidelerine riayet eden başka milletlerin çok az olabileceğini söylerken, diğer yandan, bu kaidelerin laubaliliği engellerken, insanın kendini rahat hissetmesini engellediğini belirtir. Evin efendisi karısının oturmasını isterse, haremın bütün işleriyle ilgilenen büyük hanım onunla aynı sedire oturmak imtiyazına sahiptir ancak bu davet gelmedikçe ayakta

²³⁵ Garnett, a.g.e., s. 507-508.

²³⁶ Pardoe, a.g.e., s.81-82.

durması gerekir. Diğer hanımlar ise halıya serpilmiş minderlerde dizlerinin üzerinde oturlar. Selamlık merasimleri haremde de uygulanmaktadır. Sabah sahibelerini gören tüm halayıklar onun önünde eğilip eteklerini öperler.²³⁷

Osmanlı evlerindeki harem ve dış ortama karşı muhafazalı bir yaşam şeklini diğer araştırmacı ve Şark uzmanları gibi “tutsaklık” olarak “alçaltıcı bir konum” değil de “erkeklerinden gördükleri büyük saygı ve itibarın sonucu” olarak değerlendirir. Yabancı soy ve dine mensup pek çok kadının aynı şehirde yaşadığı bu kozmik yapının bazı tehlikelere yol açacağını düşünür. Haremin dokunulmazlığı ve ferace ile yaşmağın çekiciliklerini gizlemesi yönüyle daha güvenli bir hayat tarzına sahip olduklarını savunur.

Garnett’ın değindiği bir diğer konu ise Osmanlı kadınlarının gündelik yaşantısıdır. Güne erken başlayan evin hanımı, bir fincan kahve ile bir sigara içip bakımını yaptıktan sonra kocasına hizmet etmeye başlar. Kocasının terliğini döşeğinin yanına hazır edip, sabahlığını giyinmesine yardımcı olur. Kocası sabahlığını giyinip sedire oturduktan sonra, hanım elindeki pirinç ibrikten gümüş zarfa koyduğu fincana kahvesini doldurup eşine ikram eder. Ardından çanağına küçük bir koz koyarak yaktığı çubuğunu doldurur. Hizmete amade bir şekilde ayaklarının dibindeki mindere oturur. Hizmet sırası halayıklara geldiğinde, yerdeki döşeği kaldırıp gömme dolaba yerleştirirler. Bu sırada renkli pamuk bezden şalvar ve hırkalarını giymiş çocuklar, gece elbiseleri içinde, saçları taranmamış ve yüzleri yıkanmamış bir halde içeri girerek babalarının ellerini öperler, anne babaları tarafından sevilirler. Garnett, bu çocukların sabah kahvaltı sofralarında olmadığını, babalarından aldıkları harçlıklarla civarda bulunan simitçilerden birer simit ya da bakkaldan ekmeklerine katık edecekleri helva, peynir ve meyve seçeneklerinden birini satın alırlardı. Bu öğünden sonra çocuklar giydirilir ve erkek köle lalanın eşliğinde “zengin ve fakir çocukların birlikte oturduğu” mekteplerine giderler. Efendi de kıyafetlerini giyerek işinin başına geçmek üzere evden ayrılır, günün kalanı kadının kendi uğraşlarıyla geçer. İlk iş olarak çarşıdan gelen ve dönme dolapla hareme aktarılan erzakları Siyahî kadınla birlikte inceler.

²³⁷ Pardoe, a.g.e, s. 90.

Benzer şekilde, turşu kurma, reçel yahut tatlı yapma gibi işlerde mutfakta kalarak süreci takip eder. Çamaşır ütü işlerinde de mümkün olduğunca kendisi kızlarıyla birlikte halayıklara yardım eder. Her mevkiden kadının cariyelerden gelecek büyü ve iksir olaylarına karşı tedbir tutumu vardır. Kocalarındaki yerini tehlikeye atacak bir büyü yapılmasından korkan kadın, bunu önlemek amacıyla çamaşırları kendi eliyle durulamaya dikkat eder. Garnett'a göre, son zamanlarda başkentte yaşayan modaya düşkün genç kadınların ev işlerini azaltıp, Avrupalı kadınların uğraşlarını taklit ederek, Avrupa müziği ve dillerini öğrenmeye, iğne ve süs işi yapmaya merak salmışlardır. Kıyafet açısından da keskin kurallar yoktur. Öğle yemeğinde gayet özenle giyinip süslenmiş olacağı gibi tüm gününü gecelikle de geçirebilir ve hatta davetsiz misafirleri geldiğinde bu gecelikle de karşılayabilir. Öğle yemeği denen öğün Türkler için saat on bir civarında yapılan günün ilk öğünü kahvaltıdır. İkinci öğün ise saat beş ile sekiz arasında yenilen yemektir ve son öğündür.²³⁸ Hava karardığında dışarıya çıkmaları yasak olan kadınlar bu nedenle birbirlerine kahvaltıda eşlik etmek üzere gider gelirler. Türk kadını güne erken saatte başlar ancak fırsatını bulduğu anlarda uyumayı sever. Uyandıktan sonra iki saat içerisinde işlerini tamamlamış olur ve sonrasında tandır örtülerinin altına girerek, esanslı tespih çekerek, saçlarını ve süslerini düzelterek, dış kıyafetlerini giyerek toplu gezintilere çıkarak veya dost ziyaretleri yaparak günlerini geçirirler.²³⁹ Günün rutininde bir başka usul de, gün sonunda evlerine dönen kocaların hareme girerken girişteki masaya bir hediye bırakmasıdır. Statüsü ne olursa olsun bir erkek evine eli boş gelemmez. Aksi takdirde, erkeğin bu görevini ifa etmemesi, eşinden boşanmak istediği manasına gelir.²⁴⁰

Garnett'ın değindiği bir başka Müslüman topluluk ise Yörüklerdir. Türkçe “yürümek” fiilinden türemiş Yörük, oymak halinde bir arada yaşayan insanlardır. Her oymağın bir beyi ya da ağası vardır ve yönetimi altındaki kişilerden Türk hükümdarına karşı sorumlu olan kişidir. Çoğunluğu hayvancılıkla uğraşan Yörüklerin, eşyaları basit ve taşınır şekildedir. Ailenin içeride kalan döşekleri yere serilir, gündüz katlanır kenara yerleştirilir. Bir kenarda ilkel kilim dokuma tezgâhı diğer yanda keçi postu yayığı asılı

²³⁸ Garnett, a.g.e., s. 511-512.

²³⁹ Pardoe, a.g.e., s. 27.

²⁴⁰ Pardoe, a.g.e., s. 23-24.

olarak durur. Maşrapa, kahve dibeği, tabak, kâse gibi eşyaları ahşaptandır, haricinde kuşaktan kuşağa aktarılan evladiyelik mutfak gereçleri vardır. Yörüklerde çok eşlilik yaygındır. Hz. Muhammed'in belirlediği dört eş sınırını aşarlar. Ortalama servete sahip bir erkeğin yedi zevceyle evlenmesi onlar için normal bir durumdur. Üç kadından az kişiyle evlenen erkek ise toplumda fakir olarak anılması için yeterlidir. Osmanlının yerleşik insanlarında çok eşlilik kaçınılan bir lüks olarak değerlendirilirken Yörük için bir "varoluş gerçeğidir." Geçimleri için yapılabilecek sürü gütmeye, deve besleme gibi işlerde aranan "rençber", bu kadınlardır. Diğer yandan her eşin, özel bir çadırı ve uğraşı olduğu da aynı bilgilerin bir parçasıdır. Sürünün bakımını iki ya da üç eş arasında paylaştırılır. Dördüncü eş devenin bakımından sorumludur, beşinci eş tezek ve su toplamakla görevlidir. Altıncı eşin görevi tereyağı ve peynir yapmaktır, yedinci eşin görevi ise "Kelim" ve "Karaman" isimindeki parlak ve değerli kilimleri pazarlarda satılması için el tezgahında dokumaktır. Yörük kadınları genellikle geniş aile kurarlar. Fakat zorlu hayat şartlarından dolayı bebek ölüm oranı da oldukça yüksektir.²⁴¹

Çerkez kadınlarından bahsederken 1866 yılı ve sonrasında Osmanlı başkentine getirilen köle kadınlarla sınırlı tutan Garnett, bu kadınların evlilik süreçlerini "halayık" iken "odaliğa" yükselen veya halayık iken efendisi tarafından bir başkasına satılan kimseler olarak kaleme almaktadır.²⁴² Diğer bölümlerde de zaman zaman değinildiği üzere Osmanlı merkezindeki "Çerkez kızları" bir köle olmalarına rağmen, efendisine sonsuz itaatinin yanı sıra bir çocuk vermesi durumunda odalık olarak mertebesinin yükselmesini sağlayabilir ayrıca çocuğu efendisinin nikahlı zevcelerinden olan çocuklarla aynı haklara sahiptir. Padişah odalıklarının içerisinde olan Çerkez kadınların mertebelerini yükselterek devletin siyasi rolünü etkileyecek kadar etkin bir pozisyona geldikleri üst sınıf kadınlardan söz ederken değinilen bir konudur.

Garnett, Arnavut halkın evlerinden bahsederken içindeki insanların mizacına ve hayat tarzına çok uygun olduklarını söyler. Kasvetli bulduğu bu konutların zemin

²⁴¹ Garnett, a.g.e., s. 367-368.

²⁴² A.e., s.357.

katında pencere yoktur ve üst katında iki oda vardır. Aile efradının kaldığı üst kata İstanbul'daki örnekleri gibi bir tahta merdivenle çıkılır. Köy evlerine gelince, dağlık ve birbirinden uzak olan bu evlerde genelde birkaç hasır ve kilim, yemeklerin üzerine konulduğu alçak sehpa biçiminde sofra, bakır tencere, birkaç tahta çanak, boynuzdan yapılmış birkaç kaşık, bir bakır ibrik ve pirinç bir lamba eşyaların tümüdür. İki odadan biri kiler vazifesi görürken diğeri hem yatak odası hem de oturma odası olarak kullanılır. Ve bu odada yerde ateş yakılır ve evin çatısındaki bir delikten dumanı dışarı çıkar. Her evin meyve sebze yetiştirilen bahçesi ve tütün tarlası vardır.²⁴³

Arnavut kadınların eşleriyle olan ilişkilerine değinen Garnett, kuzeyindeki Toks bölgesinin erkeklerin eşlerine saygılı olduklarını, aldıkları kararlarda eşlerine danıştıklarını, ev içerisinde eşit pozisyona sahip olduklarını belirtir. Kadınlar da bu duruşa karşı eşlerine ve erkek kardeşlerine çok değer verir. Osmanlı hükümeti ile çatışmaya giren İşkodra halkının direnişini anlatırken şu ifadeler yer alır: *“Osmanlı orduları, İşkodra halkının her zaman gurur duyduğu ayrıcalıkları ortadan kaldırmaya yöneldiğinde, tehlike işaretini ilk kez veren ve erkekleri ölümüne direnmek için coşturarak, çarpışmalarda bizzat yardıma koşan kadınlar oldu. Onlar için doğal sayılacak gözyaşlarını bastırarak, ölümlerin intikamını almaya kışkırtmak amacıyla, sevdikleri kişilerin yaralı bedenlerini sırtlayıp savaş alanından taşıdılar.”* Ateşkes ya da barış görüşmelerinin de genellikle Arnavut kadınlarına bırakıldığı bu toplumda, düşman tarafların kadınları ile haremlelerinde görüşülür. Erkeklerinden daha gözü kara olan Arnavut kadınları genellikle uzlaşma yoluna gitmez, elleri her an tetikte olur. Bir erkek de genellikle babasından daha çok annesine minnettar olur.²⁴⁴

Arnavutlar arasında dışevlilik yaygın bir kuraldır. Hatta bu kural bazen kız kaçırmaya kadar varır. Eşleri ise bu durumundan rahatsız olmak yerine gurur duyarlar. Aileler aralarında mutat başlığı ödenir ve yaşanan olayı kabullenirler. Dağlı Mirditlerin kaçırdığı Müslüman kızlar bu evliliklerin öncesinde vaftiz edilmeye ve din değiştirmeye ne kadar gönüllü olmasalar da kurallara uyar, eşlerine itaat ederler ve

²⁴³ A.e., s. 373.

²⁴⁴ Garnett, a.g.e., s 375.

uyum sağlarlar. Bu tür evliliklerden doğan erkek çocuk, babasının varisidir. Ancak ailede erkek çocuk yoksa bekar kalmayı tercih eden kız çocuğu da babasının mülküne intifa hakkından yararlanır. Kızın ölümünden sonra ise en yakın erkek akrabaları varis olur. Şayet bir adam çocuksuz ölürse mal varlığı en yakın erkek akrabalarınca paylaşılır. Osmanlı Türklerinde olduğu gibi cariyelerinden olan çocuklar da diğerleriyle eşit haklara sahiptir. Ölmüş bir adamın, erkek kardeşi dul kadının rızası gözetilmeksizin onunla evlenebilir. Diğer yandan, Liap bölgesindeki Arnavut erkekler haricinde eşlerine şiddet uygulamak sık görülen bir durum değildir. Erkeğin uyguladığı şiddet sonucu kadının vücudunda oluşan yaraları kadın, anne babasına gösterdiğinde aile yetkili makamlara başvurur ve şikayetçi olur. Sonucunda erkeğe hatrı sayılır para cezası uygulanır. Bu meblağ şiddet gören kadına hibe edilir.²⁴⁵

Evlilik içi sorumluluklardan bahsedilirse, Türklerde olduğu Arnavut erkeklerinin de maddi olanaklarına göre eşlerinin yiyecek, giyecek ve barınak sağlama zaruriyeti vardır. Kadının evi, ailesi ya da kendisi için para kazanması şart değilken, erkeğine itaat etmesi, aile çıkarlarını gözetmesi, ailenin durumu elvermediğinde ev işlerini üstlenmesi, hayvanlarla ilgilenip evin hayvansal yiyeceklerini temin etmesi ve yine ailesinin kullanması için yün, keten eğirmesi sorumlulukları arasındadır. Ve bir Arnavut erkeği genellikle hoşlanmadığı tarla işlerini karısına, çocuklarına ya da yaşlılara bırakır.

Erkek çocuğu annesi olmak, Arnavut kadınının hayallerini süsler. Bir erkek çocuğu dünyaya getiren kadın, eşinin sevgisinin kalıcı olacağına emin olur. Hanesindeki otoritesi artar, oğullarının kahramanlıkları ile büyük gurur duyar. Oğulları baba ocağından hiç ayrılmayacakları için yaşlandığında da onların ilgisi ve desteğinden mahrum kalmayacağını umar. Eşleri ile aralarında farklı bir iletişim söz konusudur. Bir erkek uzak yola gideceği zaman dönene kadar karısının üzüntüsünü başkalarına yansıtmaması beklenir. Erkeğin bu yola çıkmak üzere gideceği gün ve döneceği gün kadın onu kapıda karşılamaz, aksine bir köşeye sıkışır. Nedeni ise *“önünde duran bir görev varken, bir erkeğin yüreğinin bir kadının gözyaşları ya da*

²⁴⁵ A.e., s.382-383.

sevinci yüzünden yumuşamaması gerektiğidir.” Kadınlar eşleri dönene kadar, kocalarına ait küçük nesneleri üzerlerine dikerler. Eşlerinin eve sağ salım dönmeleri inancıyla yaptıkları bu eylem haricinde falcı kadınlardan eşlerinin durumu hakkında bilgi almaya çalışırlar.²⁴⁶ Diğer yandan, erkeklerin hislerini anlatan, eşlerine karşı duydukları özlemi dile getiren çok sayıda gurbet şarkısı vardır. ²⁴⁷

Yuvalarına çok düşkün aile reislerine sahip bir başka millet ise Kürtlerdir. Garnett, Kürt erkeklerinden kadınlara eşit davranan, anne babalarıyla ve çocuklarıyla da çok sevecen bir ilişki kuran erkekler olarak gösterir. Bir Kürt kadının kocası, çok anlayışlı, kibar ve görgülüdür. Kürt kadını ise haysiyet sahibi ve edeplidir. Ahlaki açıdan Osmanlı standartlarının üzerindedirler. Ailenin en hassas noktalarından biri namustur. Bir erkek, karısının iffet kusurunu öğrenirse kadının canına kastedebilir. Bu hareketiyle toplumda tepki almaz aksine övgüye mazhar olur. ²⁴⁸

2.3.2. Gayrimüslim Kadınların Aile İlişkileri

Müslüman ailelerin ilişkilerin sonra kadın seyyahların gözlemleri ve analizleri sonucunda kaleme aldıkları daha Gayrimüslim kadınların aile hayatları da dinleri, karakterleri, kültürleri, yöreleri ve gelenekleri yönüyle farklı tarzları yansıtmaktadır.

Osmanlı'nın gayrimüslim nüfusunda hatırı sayılır bir payı olan Rum aileleri ve kadınlarına bakıldığında konuya dair aktarımları Garnett ve Pardoe'nun yaptığı

²⁴⁶ Garnett, a.g.e., s. 371-384.

²⁴⁷ “Kah Bender’de, Kah Buda’da, Kalıyoruz yalnız ve kimsesiz. Sabret gönül! Şikayette yok fayda, Meğer böyle yazılmış kaderimiz. Gayrı bu elem dolu acı gurbete, Dayanamaz daha fazla can; boşuna mı dolanmamız böyle, Kaçaklar gibi uzak vatandan? Gurbetin gamlarını kim sayabilir? Kimin başında var bu kadar dert? Kanımın zehriyle yavaşça eritir, Beni sokan o engereği illet!” Garnett, a.e., s. 384.

²⁴⁸ Garnett, a.g.e., s. 317.

görülür. Garnett'ın analizlerindeki köylü Rum kadını genelde dürüst, hamarat, sevecen anne ve sadakat sahibi eştir. Eşlerinin yıllar süren iş seyahatlerinden dolayı geride yalnız kalan köylü Rum kadını, evinin ve çocuklarının bakımıyla ilgilenir. Bazı kadınların, uzun zaman sonra evine dönen eşini tanımadığı söylenir. Şehirli orta sınıf Rum kadınlarına gelince, Garnett onlardan “sadelığın ve özentinin tuhaf bir karışımı” olarak bahseder. Sınırlı eğitimlerine rağmen sağduyu ve idrake sahip, iyi bir eş ve sadık annedirler. Avrupa modasına olan düşkünlüklerinin hayatlarına her alanda yansması görülen Rum kadınları Garnett’a göre “*bir ülkede karşılaşılabilecek en müşfik annelerdir*” ve bu özelliklerinin karşılığını evlatlarının hürmet ve sevgileriyle ziyadesiyle alırlar. Aile bağlarının çok güçlü olduğu vurgulanan Rumlarda bir genç aile ocağından ayrılacağı zaman, akrabaları yolun bir kısmına kadar ona eşlik ederler. Annesi uğurlamadan önce ağıtlar yakar. Genç de gurbetten duyduğu hüznü sitem yoluyla dile getirir. Bu diyalog birçok Rum şarkısına konu olmuştur.²⁴⁹ Birkaç Rum evine ziyaretlerde bulunan Pardoe, Rum ailesinin iletişimine hayran kalır. Hep birlikte yedikleri yemek esnasında özellikle evin erkeğinin karısına olan sevgisine şahit olur. Bu gözlemini şu şekilde aktarır: “*Karısına gösterdiği aşırı alaka ve hürmet bana çok çarpıcı geldi, çünkü tanıdığım diğer bütün Rumlar son derece lakayt veya Avrupa’da kılıf uydurduğumuz şekliyle, en moda kocalardı.*”²⁵⁰

Fenerli bir Rum ailenin evine misafir olan Pardoe, evin haremlik bölümünün olduğundan ve döşemesinin aynı şekilde dizayn edildiğinden bahseder. Ayrıca bir başka detay da hareme girerken yürüyüş ayakkabılarını çıkarıp, terliklerini giymesidir.²⁵¹ Benzer bir olayı yaşayan Lady Hornby, bu durumu Türklerin evini mabet olarak gördükleri için uyguladıkları bir kural olarak değerlendirir.²⁵² Anlaşılan Rumlarda da geçerli olan bu adet inanç ve temizlikle doğrudan bağlantılıdır.

Evi dizaynında da Türklerinkiyle benzer bir görünüme sahip olan Rum hanelerinin, selamlık bölümü vardır.²⁵³ Yatak odalarına dair gözlemlerini aktaran

²⁴⁹ A.e., s. 49-51.

²⁵⁰ Pardoe, a.g.e., s. 129.

²⁵¹ A.e., s. 54.

²⁵² Lady Hornby, s. 299.

²⁵³ A.e., s. 70.

Pardoe ise Türklerinkiyle benzer şekilde yer yataklarında yatıldığını söyler. Fakat Rum kadınlarının yatak örtüleri ve yastıklarındaki süs kendileri için taktıkları aksesuarların aksine daha sade ve ekonomiktir.²⁵⁴

Çalışma hayatına bakıldığında, Hornby'nin mektuplarında sıkça bahsettiği ve Elma Goncası adını verdiği hizmetçisi kocası tarafından bir erkek çocuğu ile terk edilmiş, çalışmak zorunda olan ve oğlunun tahsiliyle yakinen alakadar bir Rum kadınıdır.²⁵⁵ Hornby, Sarıyer bölgesindeki evlerde genellikle Rum kadınların hizmetçilik yaptığını ve el işlerinde becerikli olduklarını belirtir.²⁵⁶

Ortalama bir Ermeni kadınının ev tertibi ve temizliği en bilinen özelliklerinden ikisidir. Çok sayıda hizmetçisi olsa bile mutfaktan çıkan lezzetli yemeklerin hepsinde emeği vardır. Her konuda anlayışlı olduğu söylenmese dahi çocuklarına düşkün anne, sevimli eştir. Aile içi anlaşmazlık söz konusu olduğunda tarafların ayrılığını zorlaştıran kurallar söz konusudur. Hepsinden önce ayrıldıkları zaman ikisi için de yeni bir evliliğe müsaade yoktur. Bir başka husus da Ermeni erkeklerinin ve kadınlarının Türkler gibi mahremiyetlerine düşkün olmalarıdır. Lady Hornby, Ermeni bir çift komşusunun, pencereleri kafesli bir evde oturduklarını, evin kadınının dışarı çıkarken yaşmağını sıkıca örtüp feracelere sarındığını, evlerinin haremlik selamlık şeklinde iki kattan oluştuğunu söyler. Bu evin erkeğinin Ermeni piskoposu olmasının bu kadar muhafazakâr bir yaşantının başlıca etkeni olarak değerlendirilebilir.²⁵⁷ Din nedenli muhafazakarlığın yanı sıra töre kaynaklı aile içinde bazı kurallar vardır. Eşine ve ailesine sonsuz bir itaatle bağlı olan Ermeni kadını, özellikle yeni evlenmişse iki yıl boyunca başkalarının yanında bebeğini kucağına almaması, çocuğuna olan sevgi ve ilgisini yalnızca odasına çekildiğinde göstermesi örnek olarak verilebilir.²⁵⁸ Ortodoks Ermeni ailelerinin hayatı zorlaştıran çok katı

²⁵⁴ Pardoe, a.g.e, s. 128.

²⁵⁵ Hornby, a.g.e, s. 241-242.

²⁵⁶ A.e., s. 241.

²⁵⁷ Hornby, a.g.e, s. 171.

²⁵⁸ Pardoe, a.g.e., s. 570. *Bu adet Anadolu'da da gözlemlenmektedir. Ebeveynler anne babalarının yanında çocuklarıyla ilgilenmez, adlarını dahi söylemez. Başına hayati bir olay geleceğini fark etse, çocuğuna müdahale etmeyen anneler vardır. Tüm ilgi ve alakaları büyüklerin olmadığı alanlarla sınırlıdır.

kuralları olduğunu gözlemleyen Pardoe, bu kanısına Türk haremde bir kız çocuğunun izin istemeden ona uygun görülen mindere oturabildiğini ancak isterse eksiksiz ve muhteşem bir drahome getiren Ermeni zevcenin, kayınvalidesinin izni olmadan sedirin veya minderin bir köşesine oturmayıp, kayınvalidesinden izin gelene kadar elleri önünde, sabırla ayakta bekleme mecburiyeti olmasından varır. Katolik Ermeniler de bu düzen bu kadar tutucu değildir. Sedirde oturma ve sohbe iştirak imtiyazına yalnızca valideler sahiptir. Evin genç kadınları ise ev erkeklerinin huzuruna çağırıldıklarında veya evle alakalı acil olay olduğunda gelebilirler. Haremleri son derece lüks döşeli, geniştir ve günlerini burada örgü örerek, nakış işleyerek ve keyiflerince tembellik ederek geçirirler. Türk kadınları ile aralarındaki ortak bir özellik, çiçek ekmeye ve bahçede uğraşmaya olan düşkünlükleridir. Ekip dikme hususunda oldukça hamarat oldukları gibi bahçelerinin temizlikleri de Pardoe'nun dikkatinden kaçmayan detaylardır.²⁵⁹

Köyde yaşayan Ermeni kadını aile içi sorumluluklarının, eğer kırsaldaysa evcil hayvanlarıyla ilgilenmenin yanında, kıyafet dikimi ve mobilya yapımı gibi işleri de becerirler. Garnett, bu yetenekleri ile ilgili şu sözleri söyler: *“bir Alman ev kadını için örgü şişleri neyse, Ermeni kadını için de kirmen odur; kızlarının yardımıyla el tezgahında birçok güzel dokuma üretir ve ihtiyaç fazlası satılarak başkent çarşılarına kadar ulaşır.”*²⁶⁰

Gayrimüslim tebaanın bir üyesi olan Bulgar kadınları ise mesken ve statü açısından değerlendirildiğinde Rum kadınlarıinkiyle benzerlik gösterir. Dinsel nikah kuralları, çevre koşulları benzerliğinden dolayı şehirdeki Rum kadını ile Bulgar kadını aynı statüye sahiptir. İç kesimlerde yaşayan Bulgar kadını henüz dış etkenlerden etkilenmiş durumda değildir. Yaşamı tekdüze ve sadedir. Ev içi kararlarda aktiflerdir. Aynı şekilde köylü kesimi de “medeni” komşularını taklit etmek fırsatını bulamadıkları için kendi törelerine sıkıca bağlıdırlar. Köylü Bulgar kadını, tarlada ve

²⁵⁹ A.e., s. 568-569.

²⁶⁰ Ayrıca, bu dokumalar arasında ince keten ve ipek bürümcükler, esas olarak Trabzon, Erzurum ve Van'da aynı malzeme ile yapılan kenarları nakışlarla süslenen Türk havluları, sedir ve iskemle minderlerini örtmek için zarif deve tüyünden yapılmış kumaşlar sayılabilir. Garnett, a.g.e., s. 145.

çiftlik işlerinde erkekleriyle aktif derecede çalıştıkları için statü olarak eşit değerlendirilirler. Bir adam evlendiğinde baba ocağında değil de ayrı bir evde yaşamına devam etse dahi karısıyla birlikte babası için çalışırlar. Dolayısıyla hayatlarında ekonomik bağımsızlık değil, ebeveyn yönetimi söz konusudur. Aile düzeni içerisinde bekarken de evliken de aile ekonomisine katkı sağlayan kadınlar için farklı alanlarda çalışma imkânı vardır. Tarladan elde ettikleri hasatların kimini kurutup sattıkları gibi üzüm hasatından yazın şarap kışın ise pekmez yaparlar. Bazı bölgelerde gül ağacı yetiştirildiği için gül suyu ve gülyağı üretimi de başka bir çalışma sahasıdır. Tütün toplama, ipek böceği yetiştirme alanlarında da ırgat olarak emek verirler.²⁶¹

Karakter yönüyle de ahlaklı olduğu belirtilen Bulgar kadınları gibi Bulgar erkeklerinin ahlakı da yalnızca Garnett değil Türk hayranı olan St. Clair ve Borphy tarafından da doğrulanır: “*dinin gerçek bir baskısı altında olmayan bir halk açısından oldukça iyi bir ahlak*” bu sözlerini söylerken Bulgar halkının Sırp ve Rumenlere kıyasla, Türk komşularının ahlaki üstünlüğünün “utandırarak edepli olmaya” sevk eder.²⁶²

Diğer yandan Yahudi kadınların aile hayatları da diğer topluluklardan farklılık göstermektedir. Osmanlı toplumunda hor görüldüğü sıkça gözlemlenen Yahudi halkı sosyal itibarının düşük olmasına rağmen, Garnett’a göre, kadınlara verilen hak ve değer bazı yönleriyle Hristiyan ve Müslüman kadınlarinkine oranla daha üstündür. Bu fikrin bir uzantısı olarak değerlendirilmesi gerekirse, kadınların normalden fazla örtünmesi, yöre ve sosyal çevreye göre değişkenlik göstermektedir. Anadolu’nun iç kesimlerinde Müslüman ve Hristiyan komşularının tepkilerinden dolayı Yahudi kadınlar dışarıya sık çıkmaya çekinir ve karşı cinsle ilişki kurmazlar. Ancak Ege’nin liman şehirlerinde; İstanbul ve Selanik’in Yahudi kadınları için aynısı söylenemez. En az erkekler kadar dışarıda görünürler.

²⁶¹ A.e., s. 193-199.

²⁶² Garnett, a.g.e., s. 200.

Doğu Yahudileri arasında bir kural olan erken evlilik, dini inançlarla bağlantılıdır. Yirmisine kadar bekar kalmış bir erkek “İsrail’den bereketi kaçırma” tepkisine maruz kalır. Kızlar da genellikle on beş yaşlarından sonra evlendirilir. Çok eşliliğe dair seçimler Osmanlı’nın Müslüman ailelerindeki tercihlerle ve nedenleri ile benzerlik gösterir. Genellikle tek eşli olan Şark Yahudilerinin, ilkinin boşamadan ikinci bir eş alması için iki sebepten biri olması beklenir: ilk eşinin çocuk doğuramamış olması ya da erkek çocuk doğuramamış olması. Ancak ikinci eş, ilk eşin rızası olmadan aynı evde kalamaz bu nedenle ona da daire açmak gerekir. Ek masraflara neden olan bu gereklilik, çoğu zaman Yahudi erkeklerini caydırıcı bir sebeptir.²⁶³

Garnett’ın sosyal ahlak yönüyle de incelediği Yahudi halkı, bölgesel olarak farklı tespitleri getirir. Örneğin, Edirne’de, kocasını aldatan bir kadın üç gün art arda Yahudi sokaklarında gezdirilir, evinin önünde tükürük ve küfürlere maruz bırakılır. Öte yandan, başkent, İzmir ve Selanik gibi şehirlerde ise “ahlaki tutum” çok esnektir, özellikle sosyete topluluğunda her türlü aykırı davranış ve olaya müsamaha gösterilir.²⁶⁴ Nitekim Pardoe mektubunda Levanten Yahudilerin kadınların sadakatsizliklerinin önceden ölümle cezalandırıldığını ancak sultan Mahmut’un bu kanunun uygulanmasını yasakladığı bilgisini verir. Bu yasağın ardından böyle bir suçun bedeli sürgün edilmektir. Yahudiler içinde şiddetin farklı otoritelerden geçtiğine dair bir başka detay ise bir babanın evladını döverek terbiye etmek kararını yedi üyeden oluşan din heyetinin onayına sunmasıdır.²⁶⁵

Çalışma hayatında 19. yüzyılda Selanik’te bazı Yahudi kadınlar pamuk atölyelerinde görülür. Fakat gerek ev hizmetçiliği gerekse fabrika çalışanı olarak – Şabat sürecini ailelerinin yanında geçirme taleplerinden dolayı- tercih edilen bir grup değildir. Ailece geçirilmesi bir Yahudi için her şeyden önce gelen Şabat, cuma akşamı gün batımıyla başlar. Fakat bu saate değin evin temizlenip süslenmiş, ertesi gün için yemekler pişirilmiş, çocuklar yıkanıp temiz kıyafetleri giydirilmiş olması gerekir. Bu işleri halleden anne, eşinin temiz kıyafetini de hazırladıktan sonra kendisiyle ilgilenir.

²⁶³ A.e., s. 250-253.

²⁶⁴ Garnett, a.g.e., 252.

²⁶⁵ Pardoe, a.g.e., s. 565.

Saçlarını tarar, örer ve kıyafetlerini temiz olanlar ile değiştirir. Kıyafetlerinin cebindeki her şeyi çıkarırlar. Şabat gününde “ateşe dokunmama” bir kural olduğu için o gün sigara içmezler. İş günlerinde giyindikleri kıyafetin o gün üstlerinde olması kabul edilebilir bir durum değildir. Hizmetçilik yaptığı evde, derhal ailesinin yanına dönmesi gerekir halihazırda durumun katılığı anlamış işveren Yahudi kadının evine gönderir çünkü işyerinde durduğu süre zarfında hiçbir şey yapmaz. Bir Yahudi evinde yanan Şabat lambası, o hanede tüm dünya işlerine ara verildiğinin sembolüdür.²⁶⁶

2.4. Müslüman ve Gayrimüslim Kadınların Evliliklerinde Boşanma

Osmanlı kadınının evlilik öncesi bir erkekle münasebeti, evlilik görüşmeleri, evlilik süreci ve sonrası gibi konular birçok seyyahın değinmek, öğrenmek istediği ve kaleme aldığı süreçlerdir. 19. yüzyıldan öncesine, 17. yüzyıla bakıldığında Thevenot ve Tournafort’un detaylıca incelediği konulardan biri de Osmanlı kadınının boşanma sürecidir. Thevenot’un notlarına göre Osmanlı’da erkeğin karısını boşaması için haklı bir gerekçesi yoksa dulluk geliri veya nafaka denilen ödemeyi yapması gerekir fakat haklı gerekçesi varsa bu parayı vermesi gerekmez.²⁶⁷

Seyyahların Batı’ya sunduğu Osmanlı evliliği imgeleminde Osmanlı kadınına atfedilen mağduriyet Busbecg ve Thevenot gözlemlerinde farklı bir pozisyon kazanmaktadır. Thevenot’a göre kadın, haftada iki kere hamama göndermeme, ekmek, pilav gibi yiyeceklerini temin etmeme gibi bazı durumlarda kadı karşısına çıkıp boşanma talep edebilir. Kadının da iddiadan emin olması durumunda boşanmanın gerçekleşeceğini belirtir. Bazı telaffuz edilemeyen sebepler ise usul üzerine anlaştırılır. Örneğin, kadıya başvuran kadın, kocasının sapkın yahut dine aykırı zevklerinden dolayı boşanmak istediğini pabucunu ters çevirerek belirtir.²⁶⁸

²⁶⁶ Garnett, a.g.e, s. 271.

²⁶⁷ Thevenot, s. 55, Tournafort s. 178.

²⁶⁸ Thevenot, a.g.e, s. 57.

19. yüzyıla gelindiğinde ise Avrupalı kadın seyyahların eserleri bu konuya seyyah perspektifi için çeşitlilik kazandırmakta, cinsiyet, modernizm, aile hayatı ve değişimler üzerine yeni gözlemler sunmaktadır. Boşanma ile ilgili yapılan analizler üzerine en çok ilgilenen isim Lucy M. J. Garnett'dır. Lady Hornby ve Julia Pardoe ise dul kalan kadınların yaşadıkları ve kendisinin de tanık olduğu mağduriyetlerden bahsederler. Örneğin, Pardoe'nun mektubunda komşusu olan yaşlı bir Ermeni kadının, kocasının ölümünden sonra Türklerin, kocasından kalan mülklere el koyduğundan yakındığı görülür. Bir başka harem ziyaretinde yine kocasının ölümünün ardından kendisine ait olan malları, eşinin ailesinden kurtarmaya çalışan bir Müslüman kadın vardır. Ya da evine hediye getirmeden gelen bir erkeğin boşanmak istediğine dair bir mesaj vermesi, ihtiyaçları karşılanmayan bir kadının kadıya başvurabilmesi de yüzeysel olarak aktarılan bilgilerden bazılarıdır. Doğal bir kayıptan kaynaklı dul kalma ve veraset meselelerinin yanında iki karşı cins arasında evlilik münasebetinin sonlanması ve kurallarına ilişkin hususlar için Garnett'a bakıldığında yine milletler üzerinden tasnif edilerek okura sunulmuştur. Örneğin, Osmanlı'nın Müslüman bir çiftin boşanma süreci erkek için çok kolay bir kararmış gibi gözükse de kadının lehine alınmış pek çok önlem içermektedir. Öncelikle boşanma kararı alan erkek bu kararı kadından kaynaklı geçerli bir nedene dayalı olmadan gerçekleştirirse, dini yönden büyük bir günah işlemiş olur buna ek olarak sosyal çevrede de bu yüzden dışlanmaya maruz kalabilir. Evlilikten önce nişan merasimi esnasında kadının evden kovulması halinde erkeğin kadına ödemesi gereken tutar belirlenmiş olduğu için bir erkek evli olduğu kadını evden kovması durumunda bu parayı ödemeyi de göze alması gerekir. Aksi durumda bizzat sözleşme kanun sayılır ve hukuki yargı uygulanır. Evlilik bir sözleşme olarak görüldüğü için ancak üç şekilde feshedilebilir. İlki, eşin geçimsizliği söz konusu olup araya düzeltmek için eş dost aracı olsa bile fayda etmeyen çiftlerin boşanması makul sayılır. Kadın nikahta belirlenen mehrini, kendine ait olan parasını alır ve babasının evine döner. İkincisinde kadın boşanmaya rızası olmasa da aynı usûl uygulanır. Son olarak kadın boşanmadan önce nikah bedelini isteyerek boşanmayı kabul edebilir.²⁶⁹

²⁶⁹ Garnett, a.g.e., s. 506- 507.

Boşanma olayında gündeme gelen bir başka konu ise çocukların vesayetidir. Müslümanlar bu konuda karara bağlamakta zorluk çekmezler çünkü Hz. Muhammed'in bu konuyla alakalı buyurduğu “erkek çocuk bakıma muhtaç olduğu sürece ve kız çocuk buluğ çağına girene kadar annesinin yanında kalmalıdır” şeklindedir. Çift ayrıldığı esnada kadın hamileyse doğan çocuk yine annenin yanında kalır. Erkekten masrafları karşılaması istenir. Kadının ölümü durumunda çocukların vesayeti en yakın kadın akrabalarına geçer. Eğer annenin yakinen kadın akrabaları yoksa çocuklara erkeğin annesi ve kız kardeşi bakar.²⁷⁰

Çoğunluğu Müslüman topluluklardan biri olan Arnavutlarda boşanma normal karşılanan bir karardır. Süreç Osmanlı Müslümanlarıinkiyle aynı şekilde izler. Boşanma genellikle erkek tarafından alınan bir karardır ancak bazı istisnai durumlar vardır ki kadın da kolaylıkla kocasının nikahından çıkar. Sözgelimi, erkek yaşadığı yeri terk eder de kadının belirlediği süre içinde evine dönmemiş olursa, kadının boşanma talebi olması halinde kadını onları boşar. Haricinde kocadan görülen kötü muamele, akli dengesinin yerinde olmaması ve aşırı şişmanlık gibi sebepler de kadının boşanma isteği için yeterli görülür.²⁷¹

Hristiyan milletlere bakıldığında Rumlar için, Roma döneminde yapılan evliliklerde kadının “bozulmaz bir evlilik bağıyla kocasına tabii olması” kuralı Hristiyan hukukunun bir parçasıdır. Ancak Ortodoks Kilisesi'nin bu yasayı 11. yüzyılda Patrik Aleksios'un din adamlarına “erkeğin boşanmaya neden olacak davranışlarda bulunması durumunda kadının ikinci bir evliliğe hakkının doğması” yönünde verdiği izni gündeme getirmesi, bu yasanın yumuşatılması yönünde oldukça etkili olmuştur. Garnett, 19. yüzyıl için Rum toplumunda boşanmanın ister kadın isterse erkek tarafından talep edilmesi durumunda kolaylıkla boşanabildiklerini söyler. Bu davayı piskoposluk bölgesi başpiskoposunun başkanlık ettiği bir ihtiyar heyeti ortaya çıkabilecek uygunsuz deliller ve manzaraları, başkalarına açmayı engellemek amacıyla kapalı oturumda gerçekleştirirler. Boşanma her ne kadar kolay olsa da sosyal

²⁷⁰ A.e., s. 507.

²⁷¹ Garnett, a.g.e., s. 383.

çevrenin tepkisi ve maddi getiriler, Müslümanlardaki gibi bu kararı alan kişi üzerinde baskın bir rol oynamaktadır.²⁷²

Ermenilerde de aynı dini hukuk ilkesi geçerli olup, Rumlarda belirtilen gelişme ile dış etkenlerden sıyrılan İstanbul, Selanik ve İzmir'deki Ermeni kadınları büyük bir dönüşüm yaşamıştır.²⁷³ Bulgarlar da aynı şekilde diğer Hristiyan mensubu kadınlar gibi boşanma konusunda zorlayıcı bir sorunla karşılaşmazlar.²⁷⁴

Osmanlı'da Yahudi cemaatinin içişleriyle Beşdin denen Yahudi Haham Meclisi ilgilenirdi. Garnett'ın ifadelerine göre, boşanmayla alakalı Yahudi adetleri Müslümanlarınkiyle benzerlik gösterse de Yahudi kadınları için çok daha elverişli durumlar söz konusudur. Yahudi kadın belirli sebeplerle Haham Meclisi'ne boşanma talebi için başvurabilir. Kocasının rızası olmasa bile, Meclis boşanma sebebinin geçerli olduğuna karar verirse boşanma gerçekleşir. Boşanma ardından erkek kadına, drahoması, kendine ait malvarlığı ve kethübasını vermek mecburiyetindedir. Dul bir kadın ise kocasının malvarlığından miras alamaz ancak kendisi isterse drahomasının ve eşinin malvarlığının olduğu hanede kalarak geçiminin eşinin ailesi tarafından sağlanmasını isteyebilir. İslam hukuku ile benzer olarak haham hukukunda da veraset hakları açısından meşru ve gayrimeşru çocukların birbirinden farkı yoktur.²⁷⁵

²⁷² A.e., s. 34.

²⁷³ A.e., s. 137.

²⁷⁴ A.e., s. 201.

²⁷⁵ Garnett, a.g.e, s. 251.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

19. YÜZYIL AVRUPALI KADIN SEYYAHLARIN GÖZÜNDEN OSMANLI KADINININ SOSYAL HAYATI

Osmanlı toplumunda kadın ile erkeğin beraberliği, olmayan bir durumdur. Kastedilen Batı'nın "altın kafes" tanımlaması değil toplumda erkek ile kadının bir araya gelmemesidir. Geçmişten beri kadınlar ile erkekler ayrı alanlarda eğlenirdi. Örneğin esnaf, peştamal kuşanma sebebiyle eğlence günleri düzenlerdi, orta oyunu, Karagöz oynatılır ve bu oyunlarda müstehcen diyaloglar geçer, siyasi konularda hiciv yapılırdı. Kadınlar ise hamamda, mesire alanlarında eğlenir, maddi durumları elverdiğince köçekler tutulur, dansözler getirilirdi. Oyun kolları alanına giren bu dansçılar Ayvansaray loncasından ısmarlanırdı.²⁷⁶ Bu kültür Akdeniz-Ortadoğu kültür kuşağı Hristiyanlarda, Yahudilerde ve Müslümanlarda görülen bir durumdur. Cariyelik, harem gibi kavramlar Osmanlı'da olduğu gibi Bizans'ta da vardır. Doğulu Müslüman ile Doğulu Katolik arasında fark görülmez. Sosyal alanlardaki, camilerde, kiliselerde, tiyatrolarda ve diğer ibadethanelerde, kadın ile erkeğin aynı ortamda olacağı alanlarda kafesli alanların varlığı da bu pederşahi geleneğin ürünüdür. Nitekim Doğulularda kadın ile erkeğin birlikte yemek yememeleri gibi çocukların da eğitim alırken ayrılmalari aynı gelenekten gelir. Batı'da var olan birliktelik Doğulu topluluklarda görülmez ve bu salon kültürünün yayılmasını zorlaştırır. Endüstri ile birlikte partileşme, sendikalaşma hareketleri her ne kadar bir arada hareket etme algısı kazandırsa da halen var olan izlerinden söz edilebilir.

On dokuzuncu yüzyıl ve sonrası romanlarına da bakıldığında yazarların kadın ve erkek karakterleri birlikte iyi tasvir etmedikleri görülür. Sorunun kadının tanınmaması olduğunu söyleyen Ortaylı'ya göre roman, her şeyden önce yaşanan

²⁷⁶ İlber Ortaylı, **Osmanlı Toplumunda Aile**, s. 150.

çevrenin muhasebesidir. Dolayısıyla Osmanlı yazarları Anna Karanina gibi bir cemaati olan L. Tolstoy kadar şanslı değildir.²⁷⁷ Ancak feminist haklar konusunda kadın-erkek beraberliği sağlanmış, hatta sosyalist liberal çevrelerden ve İslam reformatörlerden gelen destek kadın hakları için birlik oluşturmuştur. 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarında ‘alem-i nisvan’ başlığı altında başlayan kadın hareketleri, kadınlardan önce erkeklerin başlattığı bir mücadele olmuştur. Halide Edip Adıvar gibi sembol bir ismi yetiştiren toplumun yönetici seçkinleridir. İslamcı muhafazakarların da Batıcı liberallerin de ortak gayesi, modern düzen içerisinde kadının hali hazırdaki konumunu değiştirmek, sınırlarını genişletmektir. Örneğin Kazan’daki Yusuf Akçura da Hindistan’daki Seyyid Ahmed Han da aynı konuya dair manifesto yayınlamışlardır.²⁷⁸

Kadınların sosyal yaşantılarının neredeyse en büyük faktörü hemcinsleriyle olan ahbaplıklarıdır. Kadınların dostlarıyla kurduğu ilişkiler genellikle yüksek tabakaya dair bilgiler sunmaktadır. Zanaatkar ve tüccarların eşlerine dair verilen bilgiler daha nadirdir.²⁷⁹ Harem kadınlarının kendilerini yerli ve yabancı kadın misafirlere gösterme imkânı bulduğu ev ziyaretleri, güzelliğinin ve mülkünün temsili bir alayla gidilen hamam sefalrı, yatır ziyaretlerini de gerçekleştirdikleri mesire gezileri Osmanlı kadınları için toplanma aktiviteleridir. Ayrıca yazlık denem alanlarda kadınların kış için yaptıkları hazırlıklar ve sohbetlerinin genellikle çocuk üzerine olduğu Lady Montagu’nun kayıtları arasında yer almaktadır.²⁸⁰

Osmanlı kadının eşinin vefat etmesi nedeniyle toprak işlemeye kadının veli kılındığı ve hane reisi olarak görüldüğü on yedinci yüzyıl vergi kayıtlarında görülen bir durumdur. Dul kalan kadının mirastan aldığı payla böyle bir imkana sahip olması gibi bazen de adam, vefatının ardından zevcesini ve çocuklarını mağdur etmemek adına hayattayken onlara bağışlar yapar veya aile vakfının mütevellisi tayin ederdi. Ayrıca üst sınıf kadınlar için para kazanma konusundan bahsedilmezken zanaatkar ve

²⁷⁷ Ortaylı, a.g.e., s. 154.

²⁷⁸ Ortaylı, a.g.e., s. 158.

²⁷⁹ Suraiya Faroqhi, a.g.e., s. 134.

²⁸⁰ Lady Montagu, Yay. Jack and Desai, s. 106-107; Sureiya Faroqhi, **Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Orta çağdan Yirminci Yüzyıla**, Tarih Vakfı Yay., 2014, s. 136.

tüccar kadınların var olduğu bilenen bir gerçektir. On yedinci yüzyıldan kalma defterlerde bir kadın tüccara ait mal deposundan bahsedilir.²⁸¹ Evlere ziyaretler yaparak mücevher, el işi, kumaş satan bohçacı kadınlar, çiftçi kadınlar, dansözler parasını kendisi kazanan işçi kadın gruplarından birkaçıdır. Nitekim Osmanlı işlemleri, dokumaları, kilimleri ve halıları büyük ölçüde kadınların ürettiği alan olmuştur. 19. yüzyıl kadın çalışanların kayıtları yadsınamayacak derecededir. Saray kadınları içerisinde de iğne oyası gibi el işleri sıkça tercih edilen uğraşlar arasındadır. Nitekim hanende ve sazandeler de üst sınıf haremelerden çıkmaktaydı. Özellikle 19. ve 20. yüzyılda usta kadın sanatçılardan eğitim almışlardır. 19. yüzyıl Kahire'sine ışık tutan yazarlardan Edward Lane de eserinde bazı kadınların dükkân işlettiklerinden, meyve, sebze sattıklarından ve bu şekilde aile bütçesine katkıda bulunduklarından söz eder.²⁸² Saray kadınları için vakfiye kurmak ve mallarını cami, çeşme gibi toplumsal hizmet işlerine sarf etmek onlar için maddi ve manevi bir çalışma alanıydı. Osmanlı toplum araştırmacısı Judith Tucker'a göre üst sınıftan gelen kadınlar şehirde ciddi boyutta arsa sahibiydiler. Bu arsaların alım satımı, vakıfların alım satım kaynakları, parselleme ve emlak şecereleri mahkemelerce kaydedilen bilgiler olarak günümüze ulaşmıştır. Kadın bu alanda yönetici konumundadır. Ayrıca on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda Şam, Kahire, İstanbul gibi merkezi şehirlerdeki vakıfların neredeyse yarısı kadınlar tarafından kurulmuştu. Bilhassa aynı dönemde İstanbul'da otuz üç adet cami imarı ve restorasyonunun bizzat kadınlar tarafından üstlendiği kaynaklarda yer almaktadır.²⁸³ İslam'ın kadına verdiği özel mülk ve idamesi hakkı, Osmanlı kadını için toplumsal sahada parasını yönetme imkânı sunmuş, gücünü şeri kanundan aldığı için de herhangi bir sorunla karşılaştığı zaman mahkemede hakkını arayabilmiştir.

Edward Lane' e Mısır'da eşlik eden kız kardeşi Sofia Lane- Poole da Osmanlı kadınına atfedilen “*harem kadınlar için hapistir*” cümlesine karşı düşüncelerini şu şekilde belirtir: “*orta sınıftan kadınlar arzu ettikleri zaman gezmeye çıkmakta veya*

²⁸¹ Murat Çizakçı'ya mudaraba ve diğer ticari ortaklıklar hakkındaki kitabının metnini gösterdiği için teşekkür ederim. (Faroqhi'nin dipnotu). Bkz: Gerber, s. 235; Faroqhi, a.g.e., s. 141.

²⁸² Edward Lane, a.e., s. 199; Akman, a.e., s. 52.

²⁸³ Tucker, a.e., s.80- 93.; Akman, a.e., s.80-81.

hamama gitmekte serbesttirler; fakat babaları ve kocaları alışverişe gitmelerine izin vermezler bu yüzden de kadın satıcılar haremlere satış için onların ayaklarına giderler. Üst sınıf kadınlar daha çok korunurlar, bunlar seçkinlik göstergesidir.”²⁸⁴

Benzer şekilde Osmanlı topraklarına gidecek insanlar için bir el kitabı hazırlayan John Murray bu konuya ilişkin düşüncelerinde Türk kadınının evinde hapsediğı bilgisinin yanlış olduğunu, kadınların kimliklerini belli etmeyen kıyafetleriyle çarşı ve pazarda vakit geçirdiklerini vurgular.²⁸⁵

Osmanlı kadınının sosyal çevresiyle sıklıkla gerçekleştirdiğı ev ziyaretleri yemek, müzik ve sohbet üzerine şekillenirdi. Haremindeki cariyelere hanende ve sazende eğitim aldırın saygın hanımlar, misafirlerine kahve ve şerbetin ardından, yemek ziyafeti verip, müzik kısmına geçerler. Bu ritüeller ev sahibesinin zevki ve organizasyonunu temsil ederdi. Gelen misafir grubundaki erkeklerle evin reisi hanenin selamlık bölümünde ilgilenirken, yedikleri yemekler aynıdır.²⁸⁶ Osmanlı kültüründe yemeğin ayrıca bir kültürü olup, misafire pek çok mesaj taşırdı. 19. yüzyıl Osmanlı harem ziyaretlerine dair kız kardeşi Sophia Poole aracılığıyla bilgiler sunan Edward Lane bu ziyaretlerinde kadınların neredeyse bir gününü aldığından, yemek yedikleri, nargile, kahve ve şerbet ikramlıkları eşliğinde muhabbet ettiklerinden söz eder. Lane’e göre bu ziyaretler aynı zamanda kadınların birbirlerine takı ve elbiselilerini göstererek eğlendikleri toplantılardır. Çok önemli bir durum olmadığı müddet kadınlar evin erkeğı tarafından dahi rahatsız edilmezdi, girmek isterse haber verir ve kadınların kabul edip örtünmeleri ardından içeri girebilirdi. Kadınlar eşlerinin bu konuda aksi bir davranış içinde olmayacaklarından o kadar emindirler ki diledikleri gibi eğlenirler.²⁸⁷ Bu ziyaretlerden ve ziyaret sürecinde uygulanan adab-ı muaşeret kurallarından çok etkilenen Lane kardeşler yaşadıkları evde de Avrupalı olmalarına rağmen Osmanlı adabına göre düzen kurmuşlardır.²⁸⁸

²⁸⁴ Sopia Lane Pool, a.e., s.116; Akman, a.e., s.51.

²⁸⁵ John Murray, Handbook for Travellers in Constantinople and Turkey in Asia, london, J. Murray Firm, 1878, s. 96; Akman,a.e., s. 49.

²⁸⁶ Faroqhi, a.e., s. 264-268.

²⁸⁷ Edward Lane, a.e., s. 194-195; Akman, a.e., s.55-56.

²⁸⁸ Sophia Lane-Poole, a.e., s. 115; Akman, a.e., s.56.

1871 yılında İstanbul'a gelip gözlemlerinden *Turkish Harems and Circassian Homes* (Türk Haremleri ve Çerkez Evleri) adlı eseri yazan Harvey, Osmanlı kadınlarının mesire alanlarındaki görüntülerinden çok etkilenir. Dönemin meşhur gezi alanı olan Küçüksu'ya giden kadınlardan “*Kadınların kulağa melodi gibi gelen sesleri, çocukların şen şakrak gülüşleri, kulağımıza hoş bir müzik gibi geliyordu... Bir cuma günü ya da başka bir tatil gününde, Avrupa ve Asya kıtasını iki yakasındaki Küçüksu'da toplanır yüzlerce kişi. Muhteşem elbiseleri içinde toplanan kadınlar, ağaçların altındaki halılara otururlar, marpuçlardan ufak yuvarlak dumanlar havaya yükselir, nargile gülsuyuyla fokurdar, küçük kahve fincanları etrafa mis gibi bir koku yayar, portakal ve limonun taze kokusu ise havaya yayılır.*”²⁸⁹ şeklinde söz eder.

Kağıthane, Göksu, Küçüksu gibi mesire alanları Osmanlı kadınları için hem türbe ziyareti hem de eğlence yeri idi. Her sınıftan kadının oturup güzel havanın tadını çıkarmak, grubuyla eğlenmek, yemek içmek için düzenlediği bir etkinlikti. Nitekim İstanbul'a dair gözlemlerini aktaran her seyyahın Osmanlı kadınının sosyal hayatından söz ederken nazarından kaçmayan bir detay olmuştur.

Osmanlı kadınının hemcinsleri ile aynı alanı paylaştığı, gündelik hayatında çok önemli bir yere sahip, -kadınların kahvehanesi- olan hamamdır. İslam öğretilerine göre temizlik, gusül ve abdest gibi kavramların iman ile ilişkilendirilmesi, toplum için yıkanma eylemine kutsi bir anlam yüklemiş olmasının yanı sıra farklı amaçlar da barındırırdı. Örneğin oğlunu evlendirmek isteyen bir kadın hamama gelirdi. Beğendiği gelin adayını araştırır ve izdivaç için teklif sunardı. Hamam aynı zamanda Osmanlı kadınları arasında statü farkını doğrudan yansıtan bir ortamdı. Üst sınıf bir kadının hamama gitmek üzere yola çıkmasından dahi nereye gittiği anlaşılabilirdi. Bohçalar ve cariyeler eşliğinde hamama girer ve kendisine tahsis edilmiş bölmede kendisini tuttuğu tellaklara yıkatırdı. Meyve gibi hafif yiyeceklerle ziyafet çeker ve evine aynı alayla geri dönerdi. Ziyetlerini, eşyalarını birbirine sergileyen kadınlar arasında gösteriş yapma hevesi çokça rastlanan bir olaydı. Orta sınıf kadını için de hamam aynı

²⁸⁹ Harvey, *Turkish Harems and Circassians Homes*, s. 84-85; Akman, s.71.

ihdimamı taşıırken, daha sade bir şekilde gider ve gelirdi. Hamam her sınıftan kadına bütçesine göre konfor sağlardı.

Aynı dönemde Avrupa dünyasına bakıldığında Victoria döneminde İngiltere’de orta sınıftan bir kadının gün içerisinde yapabileceği aktiviteler kiliseye gitmek, yardım etmek üzere fakir ziyaretleri yapmak, arkadaşlarına ev ziyaretleri yapmaktır.²⁹⁰ Burjuva kadınları ise evlerinde el işleri yapar ve dikiş dikerlerdi. Osmanlı kadınlarından farklı olarak çokça kitap okur ve uzaktaki arkadaşlarıyla mektuplaşırlardı. Aristokrat kadınlar ise genellikle balolara katılır, dans eder, kumar oynar ve kıyafetlerini sergilemekten mutlu olurdu.²⁹¹ Kendi özel arabalarıyla arkadaş ziyaretleri yapan, alışverişe giderler, burjuva kadınları ise yayan ya da toplu taşıma kullanırlardı. Aynı yüzyıl içerisinde Edward Lane’in Mısır gözlemlerinde ise kadınlar alışveriş ve dışarı aktivitelerinde genelde eşeğe binerek yol kat ederlerdi. 1830’lardan sonra tren yollarının gelişmesiyle zengin Burjuva ve aristokrat kesim için yurt dışına seyahat olduğundan daha kolaylaşmış, Ortadoğu ülkeleri cazip gelen ülkeler olarak ziyaretçilerini artırmıştır.²⁹²

On dokuzuncu asrın modern devleti, ailenin iktisadi, eğitim, kültürel ve sosyal yapısını sağlamlaştırmayı amaçlıyordu. Osmanlı topraklarında tebaasının iyi kötü her adetini bilip iyileştirmek isteyen devlet, bunun mevcut olan kolluk kuvvetleri ve eğitim sistemi ile sağlanmayacağını farkındaydı. İlk olarak devlete sadık, fiziki ve pedagojik açıdan ihtisas görmüş bürokrasi ordusu kurulacaktır. Yurtta düzeni ve tetkiki sağlamak maksadıyla çıkarılan salnamelerde aileye sıra çok sonra gelmektedir. Aydın bürokratların elinden çıkan bu salname, kadın ve modern aile rehberi olarak topluma sunulur. Kız mektepleri kurulmuş ve muallimleri yanı sıra seçkin kadınlar arasından Fatma Aliye, Şair Nigâr, Emine Semiye gibi hanımlar parlamıştır. 19. yüzyıl için muallime dikkat çekici bir rol modelidir. Yalnızca Türk kadınlardan oluşmayan bu grubun içinde halkı okutmaya başlayan Sırp, Bulgar, Helen muallimler de vardır.²⁹³

²⁹⁰ Yalom, a.e., s. 181; Akman, a.g.e., s. 78.

²⁹¹ Joan Perkin, *Victorian Women*, s. 93-94, 98-102.; Akman, a.g.e., s.78.

²⁹² Akman, a.e.

²⁹³ Ortaylı, **Osmanlı Toplumunda Aile**, s. 174-176.

Eğitim yönünden üst sınıf ailelerin kadınları ve kızları haremlerinde modern tarzda eğitim alıyorlardı. Adı geçen seyyahların notlarında haremlerden gelen piyano ve diğer enstrüman seslerinden bahsedilir. Müzik eğitimlerinin yanı sıra dil öğrenme konusunda da ciddi ölçüde çabaladıkları söz konusudur. En öne çıkan isimlerden biri olan Fatma Aliye'ye bakıldığında hukukçu ve tarihçi bir babanın kızıdır. Pek çok hocadan ders almış olsa da Fatma Aliye'nin en etkili iki hocası Ahmet Mithat Efendi ile babası Ahmet Cevdet Paşa'dır. Fransızcası ileri derecededir ve dönemin şartlarına göre iyi bir eğitim almıştır. Babasının görevi nedeniyle de Yanya, Şam, Beyrut gibi vilayetlerde bulunmuştur. Nigâr Hanım, Makbule Hanım'ın da kadrosunda bulunduğu Tercüman-ı Hakikat, Hanımlara Mahsus Gazete, Mehasin, Ümmet ve İnkılap gibi süreli yayınlarda, kadın ve aile üzerine yazdı. Başlıca eserleri Meram, Hayal ve Hakikat, Muhaddarat olmakla beraber çok sayıda esere imza atmıştır. Hocası Ahmet Efendi'nin Fatma Aliye'ye dair düşüncelerini taşıyan mektubunda dönemin eğitim sistemini eleştirerek öğrencisinden şu şekilde bahseder: *“Fatma Aliye hanımefendi, kadın öğrencilerimizin şimdiki derece-i intizamiyye ve terakkisini dahi kazanmamış olduğu bir zamanın kuşağından olup, bunlar meyanında fazilet seven insanları hayrete düşürecek ilimle ve kalemle birleşmiş bir kimse olarak meydana çıkması kolay kolay ihtimal verilmeyecek olan, aklın alamayacağı işlerdendir.”*²⁹⁴ Ahmet Mithat Efendi'ye göre, dönemin Avrupası'nda kadın erkek için eğitim müesseselerinin kurulmuş, mekteplerin ihtiyaçları tedarik edilmiş ve kadınlar da artık meslek sahibi olabilirken edebiyat ve hikmet ilimlerinde yetişen kadınların sayısı birkaç tanedir. Avrupa'daki hemcinsleri ve imkanlarıyla kıyaslandığında Fatma Aliye gibi bir kadın yazarın bu şekilde yetişmiş olması beklenen ve umulan bir durum değildir.²⁹⁵

Fatma Aliye'nin Nisvan-ı İslam adlı eserinde konuk aldığı İngiliz hanımefendiyle yaptıkları sohbette kendisinin balolara katıldığını, ancak maksadının bola davetlilerine ziyet ve elbiselerini görmek olmadığını, aldığı hikmet derslerinin pratiğini balo ortamını gözlemleyerek yaptığını söyler.²⁹⁶ Bu bilgiden anlaşıldığı üzere

²⁹⁴ Fatma Aliye Hanım, **Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı**, Pınar Yay., s. 11.

²⁹⁵ A.e., s. 11.

²⁹⁶ Fatma Aliye Hanım, **İslam Kadınları**, s. 58-59.

on dokuzuncu yüzyılda kadın erkeklerin aynı alanda bulundukları ve bu buluşmanın balo olması en azından seçkin ailelerce normal sayılan bir etkinlik olduğu anlaşılmaktadır. Aynı eserde, arkadaşından bahsederken, İngiliz bir mürebbiyenin yetiştirdiğini, bu nedenle İngilizcesinin Türkçe 'den daha iyi olduğunu, Fransızcada o kadar iddialı olmasa da az anlayıp konuşabildiğini vurgular.²⁹⁷ Bu tip kadınların Osmanlı'nın seçkin zümrelerinde varlığı az değildir. Ancak orta sınıf ve taşra kadınları için aynı imkân ve seviyelerden bahsedilemezdi.

Sanat ve edebiyat alanında köklü bir geçmişe sahip olan Osmanlı kadının, kültürlerine olan katkıları ataerkil kültürün toplum bilincinden silmesi nedeniyle görülmemiştir. Ek olarak Delacroix gibi 19. yüzyıl ressamlarının “egzotik doğu” mesajları zihinlerde gerçeğinden farklı bir Osmanlı kadını tasvir etmektedir. Olumsuz bir imgedir ve kadın düşmanlığı içermesine rağmen uzun süre rağbet edilmiş bir algıdır. Bu algıya göre kadın, çevresine yalnızca erotik duygular yaşatan, konuşacak bir şeyi olmayan edilgen bir varlık, cinsel bir objedir. Yüzyıllardır süregelen kadın imgesine müdahale ve saldırılara en güçlü cevabı yine kadınlar, kalemleri ve azimleriyle vermişlerdir. Mihri Hatun onlardan biridir:

Çünkü Nakis akl olur dirler nisa
Her sözün mağrur tutmakdur reva
Lik mihri dainun zannı budur
Bu sözi dir ol ki kâmil usludur
Bir müennes yiğ durur kim ehl ola
Bin müzekkerden ki ol na-ehl ola
Bir müennes yiğ ki zihni pak ola
Bin müzekkerden ki bir idrak ola²⁹⁸

²⁹⁷ Fatma Aliye Hanım, a.g.e., s. 72.

²⁹⁸ İz ve Kut, c.2, s. 229-230 (Kadınlar eksik akıllı olur derler. Bundan dolayı onların her sözünü boş saymak yerinde olur (derler). Mihri duacınızın zannı budur ki olgun ve akıllı kişiler bu sözü söylerler: Becerikli bir kadın, beceriksiz bin erkekten iyidir. Zihni açık bir kadın, anlayışsız bin erkekten iyidir.); Faroqhi, s. 128-152.

Dünya çapında kadın hareketleri, kendilerine yüklenen rol model ve yaşam standartlarına birer tepki, özgürlük ve eşitlik hareketi olarak on sekizinci yüzyıl sonları ve on dokuzuncu yüzyılda ortaya çıkmıştır. Nitekim 1789 yılında vuku bulan Fransız devrimi somut bir örnek olarak gösterilebilir. Devrimle birlikte yayımlanan, kişi hak ve özgürlüklerini güvenceye alan “İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi” iktidarın otoritesini sarsmış, monarkı yıkıp parlamento sistemine geçişi sağlamıştır. Eğitim kurumları dini kurallardan sıyrılmış ve dünyevileşmiş, sanayii inkılabı ile birlikte üretime katılım oranı artmıştır. Kadın hareketleri on sekizinci yüzyılda ideolojisini feminizm kavramı üzerine oturtup yol aldıysa da temeli dekartçılık ve ansiklopedicik akımları üzerinden kişi hak ve özgürlükleri için önemli bir adım olan Rönesansa dayanır. Kadınların kitlesel olarak sahneye çıkışı ise Fransız Devrimi’nde gerçekleşen bir olaydır. Ancak kadınlar, bu devrimin öncü erkeklerinden destek görmedikleri gibi de “eski düzen” de var olan haklarından da olmuşlardır.²⁹⁹ 1791 Anayasasına kadar talep edilen oy hakkı reddedilmiş, kadınların toplantı yapmaları, dernek kurmaları, kadın kulüpleri yasaklanmıştır.

Kapitalizm ve Sanayileşmenin sonucu olarak kadın ve çocuk nüfus kitlesel olarak üretime katılmış, eğitim, hukuk, çalışma ve siyaset alanlarında eşitsizlik hissedilmiş ve uygulanmıştır. Kadınların görünürlüğü yok sayıldığı için isyanların meydana gelmesi beklenen bir sonuç olmuştur. Nitekim kadın işçiler aldıkları az maaşa, burjuva kadınları elde edemedikleri ekonomik ve siyasal haklara ve benzer şekilde hemen hemen her ülkede kadınlar konumlarına ve yaşam şartlarına başkaldırı olarak ayaklanmışlardır. Siyasal, ekonomik ve toplumsal dönüşümler yaşayan dünya erkleri arasında kadınlar da tartışma konusu olarak gündeme gelmiştir. Bu süreç içerisinde kadın hareketi öncüleri, toplum içindeki kendi konumunu sorgulamış, meydana gelen değişiklikler ve oluşturulmak istenen yeni düzen içerisinde alışlagelen “kadın” tipini yeniden tanımlamak üzere bireysel veya örgüt olarak harekete geçmişlerdir.³⁰⁰

²⁹⁹ Şirin Tekeli, **Kadınlar ve Siyasal Toplumsal Hayat, Birikim**, İstanbul, 1982; Serpil Çakır, **Osmanlı Kadın Hareketi**, Metis Yayınları, İstanbul, 2016, s. 56.

³⁰⁰ Serpil Çakır, a.g.e., s. 58.

Kadın hareketlerinin Osmanlı üzerindeki etkileri, on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı'da meydana gelen siyasi, iktisadi ve toplumsal dönüşüm içerisinde doğal bir süreç olarak gerçekleşmiştir. Özellikle II. Meşrutiyetle birlikte Osmanlı siyasi yapısının merkezileşme, laikleşme ve özgürleşme sürecine girmesi, eğitim, hukuk, ekonomik alanlarda yeniden yapılanma getirdi. Osmanlı kadınının konumu da süreç içerisinde modern yaşam standartlarıyla karşılaştırılmış ve ev içerisindeki anne ve eş rolünün dışına çıkması talepleri başlamıştır. Statü isteyen kadın için basın bu hareket içerisinde ciddi bir rol oynamıştır. O dönemde çıkarılan bazı gazete ve dergiler modernleşme ile birlikte yeni beklentileri olan Osmanlı kadınına cesaretlendirmiş ve hislerine tercüman olmuşlardır. 1868 yılında çıkan Terakki gazetesi isimlerini belirtmeden bazı kadınların mektuplarını yayınladı. Örneğin 104. sayısında “Üç Hanım” imzalı bir yazıda kadınlar, vapurlarda erkeklerle aynı ücreti ödemelerine rağmen kendilerine ayrılan yerlerin kötülüğünden yakınmıştır. Bir başka mektupta ise çok-eşliliği sorgulayan bir kadın hislerini aktarır.³⁰¹

İlk kadın dergisi ise 1869'da Terakki-i Muhadderat gazetesi, Muhadderat (Müslüman kadınlar için haftalık olarak 48 sayı yayımlanmıştır.) dönemi ve kadının durumunu eleştiren bir içeriğe sahip olan yayım, çeşitli mahlaslar kullanan kadınların taleplerine ve eleştirilerine de yer veriyordu. Üzerinde çokça durdukları konu ise eğitimleridir: “Bir taraftan mektepler açılmakta ve mevcutlar yoluna girmekte olduğundan, bundan sonra kızlar mektepten çıkmış ve okumuş yazmış bulunacakları için artık eski kadınlar gibi öyle hocaların şeytanlıklarına aldanmayacaklarından bu san'ata sulûk eden alem-i ızzardan feragat eylemeleri lazım gelir.”³⁰²

‘Kadına dair yararlı şeylerden bahseder’ başlığıyla 1875 yılında Vakıf Yahud Mürebb-i Muhadderat, aynı yıl kadın ve çocukları hedef kitle olarak belirleyen, evlilik içi ilişkileri sorgulayan Ayine, 1880 yılında yazıların tamamı Şemsettin Sami tarafından yazıldığı bilinen Aile dergisi, kadınları aydınlatmayı amaçlayan İnsaniyet

³⁰¹ Terakki gazetesindeki alıntılar için bkz. Tezer Taşkıran, Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Kadın Hakları, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı, Cumhuriyetin 50. Yıl Dönümü Yay., Ankara 1973, s. 52-54.

³⁰² Açıklamalar için bkz. Selim Nüzhet, Türk Gazeteciliği: 1831-1931, Devlet Matbaası, İstanbul, 1931, s. 48-49; Çakır, a.g.e., s. 61-62.

dergisi, kadın imzalarının arttığı, ev idaresi, edebi yazılar, kadınlara yabancı dil öğrenmelerinin önemine dair yazılar içeren Hanımlar dergisi on dokuzuncu yüzyıl kadın dergilerinden birkaçıdır. İçlerinde sahibi ve kadrosu tamamen kadın olan ilk dergi Şüküfezar dergisi 1886 yılında yayım hayatına girmiştir. Kendi adlarını kullanan kadın yazar kadrosuyla derginin amacı, kadınların varlığını kamuoyuna ilan etmektir: *“Biz ki saçı uzun aklı kısa, diye erkeklerin hande-i istihzasına hedef olmuş bir taifeyiz. Bunun aksini ispat etmeye çalışacağız. Erkekliği kadınlığa, kadınlığı erkekliğe tercih etmeyerek, şah-rah-i say-u amelde (çalışmanın doğru yolu) mümkün olduğu kadar payendaz- sebat (ayak diretmek) olacağız.”*³⁰³

Bir diğer dergi ise 1895 yılında nesil yetiştiricisi olarak görülen kadınların da gelişmeleri yükselmeleri gerektiğini savunan Hanımlara Mahsus Gazete’dir. Yaz kadrosundaki kadınlar dönemin aydın-bürokrat kesiminin kızları ve kadınlarından entelektüel kimselerdir. Ahmet Cevdet Paşa’nın kızları Fatma Aliye ve Emine Semiye, Harp Okulu Müdürü Osman Paşa’nın kızı Şair Nigâr, Hekim İsmail Paşa’nın kızı Şair Leyla bu kadınlardan bazılarıdır. Kadınların sorunları, aile, iş, toplum yaşamları, eğitim, sağlık, moda konularını işleyen dergi, Avrupa’daki kadınlara dair gelişmelerden haberdar etmiş, yurtiçi ve dışından verdikleri başarıları kadın örnekleriyle Osmanlı kadınına cesaretlendirmeyi amaçlamıştır. Hanımlara Mahsus Gazete Yalnız Osmanlı’da değil yurtdışında da okur kitlesi oluşturmuş, Fransa’dan Madam Durani Montila, derginin Fransa muhabiri olmak için başvuruda bulunmuştur.³⁰⁴

1908 yılında ilan edilen II. Meşruiyet sonrası kadın dergilerinde patlama yaşanmış ve yayım artarak devam etmiştir. Zamanla erkek yazarların desteğini çeken kadın dergileri oldukları bölgenin maruzatını duyurmuş kadınların sesi olma görevini üstlenmişlerdir. Örneğin, Kırım’da çıkan Alem-i Nisvan adlı dergi Kafkasya bölgesindeki kadınları anlatırken, Kadın adlı dergi ise Selanik’teki durumu izahat

³⁰³ Arife, Mukaddime, Şüküfezar, 1301, no.1, s. 6. Sahib-i İmtiyaz: Arife, İstanbul Şirket-i Mürettibiyye Matbaası. On beş günlük, 1301. Şüküfezar AEK’ta 309’da 1.2.4; İ.Ü.’de 79831’de bir sayı, KEKBM’de 1-5 sayı olarak mevcuttur. Sayıların büyük bir kısmı Ordu İl Halk Kütüphanesi’nde bulunmuştur. [Çakır’ın dipnotu]; Çakır, a.g.e., s. 65.

³⁰⁴ Durani Montila, “Efendim” [Mektup], HMG, 26 Şubat 1313/17 Şevval 1315, no.152, s. 3.; Çakır, a.e., s.73.

etmiştir. Sonraki yıllarda kadınlar hak mücadelelerini duyurmak adına kurdukları cemiyetlerde daha fazla kitleye ulaşmak adına dergilerini yayımlamışlardır. Kadın Dünyası, Osmanlı Müdafaa-i Hukuk-i Nisvan Cemiyeti'nin, Siyanet ve Diyane de farklı bir cemiyetin yayın organı olarak yayım hayatına girmiştir.³⁰⁵

Dergilerin yanı sıra dernekler de kuran kadın hareketleri için ilk olarak 1898 yılında Selanik'te kurucusu Emine Semiye olan, Şevkat-i Nisvan, kadın ve çocuklara yardım etmek üzere kurulmuştu.³⁰⁶ Yirminci yüzyılın başlarında bu derneklerin sayısı yurdun dört bir yanında artarak çoğalmıştır. Basın yoluyla da yaptıkları gelişmeleri halka duyurma imkânı bulmuş ve kadınlar için örgütlenmeyi pekiştirmiş, kadınların mağduriyetini engellemenin yanı sıra verdikleri konferanslarla eğitim yoluyla meslek edinmelerini hedeflemiş, ülke sorunlarına çözüm aramış, toplumsal fayda sağlamayı amaçlamış, feminist ve siyasal partilerin kadın dernekleri olarak vücut bulmuşlardır.³⁰⁷

3.1. Avrupalı Kadın Seyyahların Gözünden Osmanlı Kadınının Eğlence Alışkanlıkları

Garnett'a göre, Osmanlı kadınlarının başlıca eğlenceleri ev ziyaretleri, mesire gezileri, arabayla şehir turu, düğün şenliklerine iştirak etmek, alışveriş yapmak ve hamamdır. Bu aktiviteleri yapmak üzere dışarı çıkacak olan kadının öncelikle eşinden izin alması gerekir. Eğer dindar ve muhafazakâr bir erkekse ailesinin çok sık dışarıda görünmesinden rahatsız olacağı için sıklıkla izin vermeyebilir ancak genel olarak Osmanlı ailelerinde kadının dışarıya çıkmak için izin istemesi bir formalitedir. Evlerde bir gezi veya yayan dolaşma konusu olduğunda çocuklar da annelerine katılmak için ısrar ederler fakat anne harçlık ve tatlı dille onları gelmemeleri için ikna eder. Hangi halayığın geleceği, sıranın kimde olduğu ise bir başka etaptır. Sonunda yol

³⁰⁵ Serpil Çakır, **Osmanlı Kadın Hareketi**, s.87.

³⁰⁶ Çakır, a.g.e., s. 87.

³⁰⁷ A.e., s. 87.

arkadaşlarını belirleyen hanım, süslenmeye başlar. Pudrasını, allığını, kaşlarına ve kirpiklerine sürmesini sürer. Yarı şeffaf yaşmağıyla olanca güzelliğinin hafif bir heyecan uyandırmasını arzular. Sıra atlı arabalarda yer kapmaya geldiğinde öncelikle hanımlar yerlerini alır. Kalan yerlere ise sıkışarak üst üste oturan o esnada rahatlık gözetmeyen halayıklar biner. Lady Hornby'nin dikkat çektiği hususlardan biri olan Türk erkeğinin ailesiyle birlikte dışarıda gözükmemesi, Garnett'ın da değindiği bir konu olmuştur. Ancak henüz yaşmağa girmemiş kızlar babaları ile dışarıda dolaşp, selamlığa istediği zaman girebilir. Ancak yetişkin sayılacak yaşa geldiğinde haremın bir üyesi olup kısıtlamalarına da uymak mecburiyetinde olur. Türk erkeklerinin bu adeti uygulamaktaki nedeni, haremlerinin kendileri sayesinde tanınmasını engellemek, mahremiyet ilkelerini çiğnememektir.³⁰⁸

Pardoe'ya göre durum Garnett'ın anlattığından biraz daha farklı gelişir. Bir Türk kadını dışarı çıkmak istediğinde veya bir arkadaşıyla yalnız görüşmek istediğinde kimseden izin almak zorunda değildir. Dış kıyafeti olan yaşmak ve feracesini giyinir, muslinle sarılmış olan bohçasını halayığına hazırlatır ve yola çıkar. Kocası eve gelip, karısını sorduğunda evin hanımının falanca kişinin haremında bir hafta geçirmek üzere evden ayrıldığı cevabını alır. Erkek durumun gerçekliğinden şüphe duyarsa, durumu tahkik eder. Ancak bu şüpheyile eşini kontrol etmeye çalışması ve döndüğü zaman tepki göstermesi söz konusu olamaz.³⁰⁹

Varacağı yere kadarki yolculuğu arabanın içindeki kadının karakterini yansıtır. Eğer ağırbaşlı ve kibar bir hanımefendi ise arabası görgülü ve nazik bir şekilde seyreder. Ziyaret amacı yerine getirir ve birkaç saat içinde evine döner. Diğer türlü, şen ve civelek olan hanımlar, ağırbaşlı Müslümanlara görünmemek kaydıyla yoldan geçenlere laf atıp selam verir. Arabadaki sürücü ve genç refakatçilere karşı laubali bir tutum içinde olurlar. Davranışları gittikleri yerde taşkınlık boyutuna varabilir.³¹⁰

³⁰⁸ Garnett, *Türkiye'nin Kadınları ve Folklorik Özellikleri*, s. 518.

³⁰⁹ Pardoe, *Sultanlar Şehri İstanbul*, s. 85.

³¹⁰ Garnett, a.g.e., s. 519.

3.1.1. Ev Ziyaretleri

Pardeo'nun Osmanlı kadınının günlük işlerinden biri olarak nitelendirdiği ev ziyaretleri aslında kadınlar arasında bir görüşme ve sohbet etme vesilesi, yapılan sosyal etkinlik olarak değerlendirilebilir. Bu ziyaretlerin bir nizam ve kurallar dahilinde yapıldığı, kadın seyyahların bu harem ziyaretlerine yaptıkları gözlemleri detaylıca aktarmalarından anlaşılmaktadır. Osmanlı kadınının evin hanımı olarak genel ritüelleri içerisinde sıkça misafir ağırladığı eserlerde rastlanılan ve doğal olan bir konudur.³¹¹

Osmanlı haremi ziyaretlerine dair yazarların çokça değindiği bahis misafire yapılan ikramlardır. Bir ramazan günü harem ziyareti yapan Pardoe, kendilerine tatlı veya kahve ikram edilmeyip içecek şeyler ikram edildiğini ancak onların da saygıdan dolayı bunu kabul etmediklerini belirtir.³¹² İftar saatine kadar beklediklerini ve sonrasında hep birlikte sofraya haremdeki çocukların dadısı, tüccarın torunu, birkaç komşu, Üsküdar'dan gelen bir dost, uzak bir tanıdık ile geçtikleri sofranın evvelince hazırlığı olduğu anlaşılacak ivedilikle sofraya kurulur. Yemeğin hazır olduğunu bir halayık haber verir. Ve ardından daha küçük bir daireye geçerler. Sininin ortasında çukur yayvan bir kap içerisinde soğuk ekmek çorbası, etrafında beyaz peynir, ançüez, havyar ve enva çeşit tatlılar vardır. Bu tadımların ardından pilav üstü balık servis edilir. Yemek boyunca evin hanımının Pardoe'ya sürekli "ye ye, buyur" der. Herkesin kaşıklarıyla ortak bir kaptan yemek yediğini söyleyen seyyah, bu hareketin – herkes kendi önünden yediği için- mide bulandırıcı olmadığını söyler. Et ve tavukları herkes elleriyle yer ve sofradakiler nezaketen etten koparıp Pardoe'a uzatır.³¹³ Pardoe bu yemekteki ikramları şu şekilde değerlendirir: "En karışık şekilde – tatlının ardından tuzlu ve muhallebinin ardından yahni vb. birbirini takip eden on dokuz çeşit balık, et,

³¹¹ Pardoe, a.g.e., s. 20

³¹² A.e., s.20.

³¹³ Bu adet Türk toplumunda halen süregelen bir durumdur. Özellikle Anadolu'da misafirin almakta çekineceği hesaba katılarak sofrada ortaya konmuş yiyecekler ev sahipleri tarafından konuğa uzatılır ya da sormadan tabağına bırakılır.

av eti, hamur işi ve dondurmadan teşekkül eden yemek, bir pilav piramidiyle son buldu.³¹⁴

Ziyaret ettiği haremın sofrasındaki yeme adetlerini mide bulandırıcı bulan seyyah, sofradaki ikramların bitirilme ve sonuna kadar bekleme mecburiyetinin de olmadığını belirtir. Hatta sofradaki kimsenin karnını doyurduktan sonra özür dilemeksizin kalkması çok normal bir durumdur. Sofradan kalkanın ellerini yıkayıp (ki sofradan kalkarken üç halayığın geldiği, birisinin leğen ve süzgeç tuttuğu diğerinin elindeki ibrikten su döktüğü diğerinin ise işlemeli bir peşkir uzattığını bu ziyaret esnasında belirtir.) sonrasında çubuğunu tıttırmeye ya da meşgul olacağı işe döndüğünü söyler. Bu ziyaretin devamında kadınlar açtıkları orucun ardından kendine akşam ortamı hazırlarlar, masalcı kadın onları eğlendirir. Pardoe yaptığı bu ilk harem ziyareti gözlemlerinde Türklerin yaşamak için yemek yediklerini, yemek çeşitliliğinin şahsi tercihlere karşı tedbir olduğunu ve art arda vakit kaybetmeksizin gelmesinin de “ferdi ifratlara kendini kaptırma temayülünün olmama” sebebi olduğunu söyler. Osmanlı kadınlarının sadece kahve, şerbet ve su içerken erkeklerininse nadiren de olsa içki içtiklerini şu sözlerle ifade eder: “(...) az sayıda erkek medeni milletlerin kötü ihtiyatlarını sahiplenerek, daha sert meşrubata müptela hale gelmekte.”³¹⁵

Dikkat çekici bir husus da kadınların tütün ve nargile gibi türevlerine olan düşkünlükleridir. Adı geçen kadın seyyahların bu konuya ilişkin gözlemledikleri birçok ziyaret olmuştur. Örneğin Pardoe’nun konuk olduğu bu haremde yemek sonrasında mangalda pişen kahvelere çubukların(tütün) eşlik ettiği görülür.

Benzer şekilde Lady Hornby, bir paşa haremını ziyaretinde ona eşlik eden halayığın harem dairesine götürdüğünü, halı kapının açılmasıyla sık kıyafetleriyle birçok kadının misafirleri görmek ve ağırlamak üzere içeri girdiklerini söyler. Aynı erkekle evli iki kadının misafire çubuk ikram etmenin münasipliği konusunda kararsız

³¹⁴ Pardoe, a.g.e., s.21.

³¹⁵ A.g.e, s.21.

kaldıklarını ve bunu Lady Hornby ile paylaştıkları görülür. Lady Hornby kabul etse de ev hanımları bünyesinin kaldırmayacağını düşünerek riske girmek istemez.³¹⁶

Aynı ziyarette ikramlar şu şekilde sıralanır: ilk eşin elini çırparak gelmesini istediğı zengin giyimli köleler içeri ellerinde kristal kaselere konulmuş reçel ve su getirirler. Bu tepsinin iki yanında görölen gümüş kapların birinde aynı metalden yapılma kaşıklar vardır. Tadımlarını yaptıktan sonra kaşıklar diğerk boş kaba koyulur. Başka bir köle reelin ardından kristal bardaklarla su ikram eder. Kahveleri işlemeli ve saçaklı bir sırma örtü sarkan tepsiyle içeri bir başka köle gelir. Fincan zarflarını çok beğenen Hornby, her birinin üzerinde altın oymalı ve bezelye büyüklüğünde elmaslarla kaplı olduğunu söyler. Ziyaret esnasında İngiliz misafirlerinin kıyafetlerini merak eden ev sahibesi izin isteyerek kıyafetinin altında jüpona bakar. Bu ziyaret esnasında diğerk seyyahlarda görülmemiş bir durum yaşanır. İçeri giren siyahi köleler çubuk ve şalları harem kadınlarına verirler. Tüm genç ve güzel halayıklar büyük perdeleri arkasına saklanır. Sadece yaşlı ve sıradan olanlar yerlerinde kalır. Ardından içeri giren iki heybetli köle haremdeki çeşmenin iki yanında gözetmen olarak bekler. Son olarak bir siyahi ile içeri 75 yaşlarında uysal, beyaz favorili İngiliz konuklara refakat eden Mösyö Robolli girer. Harem kadınları ile İngiliz misafirler arasında tercüman görevi üstlenen Mösyö ortamdaki sohbetin canlanmasını sağlar. Bu sohbet esnasında ev sahibeleri çubukları çekip dışarıya doğru üflerler. Renkli ve şık kıyafetleri ile ayakta pencerenin önünde çubuk içen kadınların, perdenin arkasında kıpırdaman içeriyi gözetleyen gözler ve haremın gözetmen siyahilerinin görüntüsü Hornby’i çok etkileyen bir manzaradır. Mösyö Robolli’nin aracılığı ve iştirakiyle İngiliz ve Türk kadınların sohbeti, dertleşme boyutuna varır. Ayşe hanım (evin hanımı), misafirlerine kızının psikolojik rahatsızlığından bahseder. Misafirlerinin tesellileri harem kadınlarını çok müteşekkir kılar. İçeri giren siyahi kadın köle, Ayşe Hanım’a başka bir kadın misafirin geldiğini Mösyö’nün haremde ayrılmaması gerektiğini sessizce söyler. Haremın sahibi Avrupalı davranışlara alışkın bir paşa olduğı için karısına Mösyö’nün hareme girmesi için izin vermiştir ancak diğerk paşaların bu durumu hoşnutla karşılamayacağı düşünülerek Ayşe hanımın zor

³¹⁶ Lady Hornby, a.g.e., s. 211.

durumda kalmaması için Mösyö haremi terk eder. Gelen kadın misafiri “...*Türk kadınlarındaki o neredeyse değişmez yumuşaklıktan eser yoktu; yetenekli, kararlı ve mizah sahibi olduğunu açıkça gösteren bir yüzü ve buna uygun düşen azimli ve otoriter davranışları vardı. Yine de son derece kibardı ve Türk kadınlarında o kadar büyüleyici olan o enfes rahatlık ce zarafete sahipti*” şeklinde tasvir eder. Ayrıca parmaklarının arasında tuttuğu Havana purosunu da Lady Hornby’nin dikkatinden kaçmayan bir detaydır. Birinci eş ile sedirde sohbet eden bu iki kadının görüntüsü misafirlerine “Doğu tablosu” oluşturur. Paşa’nın ikinci zevcesi Çerkez kız ise odadaki çeşmenin yanında diz çökmüş, tütün içmektedir bazen de sohbe katılır.³¹⁷

Cariyeler ellerinde tefleri ile içeri girip odanın diğer ucunda bağdaş kurarak misafirlere konser vermeye başladıklarında Lady Hornby o anı şu şekilde yorumlar: “... *ziyaretimiz tam anlamıyla Binbir Gece Masalları’ndan fırlamış gibiydi.*” Teflerinde ardından yüksek sesle söyledikleri sözler ve bir kısmının ulumaya benzer bağrıışları İngiliz misafir için oldukça yorucu ve rahat edici bir gürültüdür. İşkence olarak tanımladıkları bu konser misafirlerce o kadar tahammül edilemez bir duruma gelir ki Honby’nin arkadaşı bembeyaz bir benizle sedire yığılır. Diğer misafir hanımın, dadıları ile içeri giren küçük erkek bebeğinden pantolonu ve kürk ceketi ve elmas kaplı fesli görüntüsüyle İngiliz misafirlere çok tuhaf gelir. Nitekim bebek de ev sahibelerini hiç garipsemezken, İngiliz kadınlara hiç yaklaşmak istemez. “*Görünüşe bakılırsa bizi “gavur” olarak görüyor*” dediği bebek, muhtemelen Lady ve arkadaşını kıyafetlerinin farklılığından dolayı yabancı olarak görmüştür.³¹⁸

Misafirlerini yemek için boyalı, kubbemsi tavanı olan ferah bir odaya alan ev sahibesini, Lady Hornby’nin elini tutarak eşlik eden Çerkez zevce, arkadaşlarına rehberlik ederek paşanın küçük kızı takip eder. Kapı perdelerini açmak üzere kıdemli halayıkların takip eden bir başka grup vardır ve bu haliyle görüntü Lady Hornby için Binbir Gece Masalları gibidir. Yemek odasına girerken kapıda iki Arap köle görülür. Bu kölelerden biri kadınların ellerine ibrikten gülsuyu dökerken, iki küçük kız köle de

³¹⁷ Lady Hornby, a.g.e., s. 212.

³¹⁸ A.e., s. 214.

misafirlere kenarları altın işlemeli mendil uzatarak ellerindeki suları silmelerini sağlarlar. Hornby'nin çok lüks bulduğu yemek odasının pencereleri kafesli, sedirleri kırmızı, duvarlarında ve tavanlarında çiçek resimleri vardır. Ona göre bu kafesi çekilebilir kılmak için her şey düşünülmüştür. Ve aldığı duyumlara göre, bu harem en modern olanlardan biridir. Bu duyumun gerçekliğine “*orta süsü Fransız tarzında çiçekli vazolar ve meyve bulunan Avrupalı bir yemek masasını*” gördükten sonra inanır.

319

Az bulunan güzel porselen tabakların, gümüş çatal ve bıçakların, narın peçetelerin, doğu tarzında portakal ve limonlarla karıştırılarak organze çiçeklerin olduğu sofranın etrafında üçer dörder kişilik gruplarla emre amade halayıklar beklemektedir. Öncelikle su ikramı ardından ince porselenlerle simit gelir. Ardından İngiliz misafirlerin, Haremde büyük bir yenilik olarak belirttiği tavuk sulu şehriye çorbası sunulur. İkinci yemek ise tavuklu kavrulmuş pirinç pilavı gelir. Birinci eşin yanında yemeğini yiyen Hornby, bir kölenin elinde yemeği sofraya koyarken en güzel parçaları işaret edip onları yemesi için yalvardığını söyler. Başta İngiliz konuklarına uyum sağlamak için çatal bıçak kullanan ev sahibesi Çerkez zevce dayanamayarak eliyle yemeğe başlar ve misafirlerine de alaturka yemeleri için rica eder. Ancak aynı zevcenin yağlanan parmaklarını yalaması, tatlı yedikten sonra kaşığını diliyle temizlemesi misafirleri tiksindirir. Tatlı ve peltelerin sunulmasıyla Kadınlar iri lokmalarla yemeye devam ederler. Bu esnada masada kadınlara servis ve yemek esnasında yemek yerken esprileriyle eğlendireni bir soytarı da vardır. Halayıkların sonsuz itaatinin yanı sıra sahibeleriyle çok serbest bir ilişkileri olduğunu söyleyen Hornby, deli dolu, geniş bir espri anlayışıyla bu kadının da olağanüstü bir görünüşlü olduğunu belirtir. İngiliz hanımefendiye göre sayısız yiyecek çeşidi ile eşsiz bir yemektir ancak o tavuk, pilav ve kebabı çok beğenir diğerleri ise çok tatlı ve yağlıdır. Ev sahibesinin ayağa kalkması ve gül suyu ikramları ile yemek faslı sona erer. Diğer lüks sedirli odaya geçen hanımlara yeniden kahve ikram edilir ve refakatçileri Mösyö Robolli harem kapısından ev sahibesi Ayşe hanımla vedalaşarak konuklarla birlikte,

³¹⁹ Lady Hornby, a.g.e., s. 217-218.

siyahiler eşliğinde kapıya kadar uğurlanır. Çevresinde toplanan siyahi kölelerin onlara “bahşiş” diyerek para talep ettiklerini de belirtir.³²⁰

Pardoe’nun yatılı kaldığı bir haremde döşekleri seren halayıkların odasında, içine reçel ve başka birkaç çeşit kâsenin olduğu siniyi bıraktıklarını böylece gece acıkırsa onlardan yiyebileceği ve aç kalmayacağı düşünüldüğünü de söyler. Bir başka detay da Osmanlı kadınlarının birbirlerine yaptıkları ziyaretlerde uykunun çok önemli bir yeri olduğudur. Erken uyanan kadının gün içinde yaptığı şekerlemelere, misafiri geldiğinde eşlik edip birlikte uyuyabileceği Pardoe’nun tespitlerinden biridir.

Garnett’in notlarındaki Osmanlı-Müslüman kadını gece dışarı çıkmaları yasak olduğu için yakınlarını genelde kahvaltıya davet eder. Bazense öğle yemeklerinde misafir alırlar ve bu yemekler tamamen adâb-ı muaşeret kuralları çerçevesinde gelişir. Yemeğin hazır olduğu hareme haber verilir ve ev sahibesi eşliğinde yemek yenecek odaya geçilir. Yerden yirmi santim yükseklikte yuvarlak sehpa biçiminde örtü kaplanan sofranın etrafında sekiz kişi oturabilir. Davetli sayısı daha fazlaysa kurulan sofra sayısı da artar. Bu sofralarda davetliler mertebelerine göre belirlenmiş yerlere otururlar. Gerçek bir Türk sofra takımının bir ekmek ve kaşıktan oluştuğunu söyleyen Garnett, ortadaki deri altlığın çevresinde tuz ve biberliği yanı sıra, zeytin, kavun, turp, salatalık, ançüz gibi mezelerin olduğunu belirtir.

Hanımlar bağdaş kurarak sofraya yerleştikten sonra ellerinde sabun, su ve havlu taşıyan halayıklar gelir. İbrikten dökülen su ve sabunla ellerini yıkayıp havluyla kurulan sofra sakinleri yemeğe başlayabilir. Öncelik, içinde sebze ve et içeren, kıvamlı ve besleyici çorbayla yapılır. Ev sahibesi konuğuna “*buyurun efendim*” diyerek çorbadan yemeye davet eder, fakat konuklar kendisinden düşük mertebedeysen önceliği kendisi yapar. Hanımın işaretiyle sofradan kalkan çorba kasesinin ardında tatlılar ve mezeler, en son olarak da pilav gelir. Pilavı kınalı iki parmak ve başparmaklarıyla yediklerini söyleyen Garnett, bu yiyişin ustaca ve kıvrak yapıldığından ve izleyeni hayrete düşürdüğünü belirtir. Sofraya son gelen ise hoşaftır. Garnett misafiri olduğu

³²⁰ Hornby, a.g.e., s. 211-223

bu sofrada ev sahibesinin bir lokma yaparak arkadaşı Blunt’a ikram ettiğini, lokmayı ağzına koyduğunu da yazar. Sofranın içecekleri su ve şerbetir ancak istendiği takdirde halayıklar tarafından bardaklara konularak sunulur. Yemeğin sonunda ibrik ve leğen yeniden sofranın etrafında dolaştırılır ve ikram sırası kahve ile sigara ya da çubuğa gelir.³²¹

Pardoe, Türklerin misafirperverliği konusunda da zengin fakir ayırt etmeksizin herkesi sofralarına davet ettiklerinden ve bunu yaparken her zaman samimi olduklarından, gösterişsiz yaptıkları bu daveti her yeni gelene aynı şekilde uyguladıklarından ve nimette kusur bulmadıklarından bahseder. Seyyaha göre bu mütevazı ve cömert davranışın sebebi ise Türklerin kendilerini Allah’ın hizmetkarları olarak görmeleri, sahip oldukları her şeyi birer emanet olarak değerlendirdikleri ve bu emanetleri daha az sahip olanlarla paylaşmayı görev görmeleridir.³²²

Müslüman kadınların bulunduğu haremın ardından Hristiyan bir hareme bakmak gerekirse yine Pardoe’nun bir Fenerli Rum evine yaptığı ziyaretten yola çıkılabilir. Rum evine geldiklerinde evin kadınlarının, haremlerinde geleceğinden haberdar misafirleri beklediği görülür. Pardoe, bu kadınların onu selamlarken ne ölçülü ne de “üst tabaka kayıtsızlığıyla” karşıladıklarını söyler. Ellerini uzatarak Pardoe ile el sıkıştıktan sonra onu öperek “karşılama” merasimini yaparlar. Pardoe’nun kısa sürede Fransızca hoş sohbet ile ev halkıyla kaynaştığı görülür. Seyyah Türk ya da Rum evlerindeki misafirliği anlatırken şu ifadeleri kullanır: “*memleketin adetleri yüzünden yaşadıklarınız haricinde, bir Türk veya Rum evinde yaşayabileceğiniz herhangi bir sıkıntı ancak sebepsiz olabilir; çünkü mahalli halk, sizin istediğiniz her şeyi söyleyeceğinizden emindirler ve size ters gelebilecek bir tavır takınmamak için ellerinden geleni yaparlar.*” Bu düşüncenin nihayetinde evinden ayrılan misafirin ağırılanma sürecine dair yaptığı olumsuz yorum ev sahiplerini son derece üzer.³²³

³²¹ Garnett, a.g.e., s. 503-505.

³²² Pardoe, a.g.e., s. 74.

³²³ Pardoe, a.g.e., s. 52.

Haremin dekorundan bahsederken sedir, üzerindeki yastıklar, tandır varlığından söz eden Pardoe, diğer ziyaretlerinde olduğu gibi bu ziyaretinde de dışarıda giydiği ayakkabıyı çıkarıp, terliklerini giyer. Tandırın etrafında yerleştikten sonra bir hizmetçi gül suyu katılarak aromalandırılmış reçel kaselerinin, kristal bardakların ve içinde kürekleri altın kaplama çay kaşıklarının olduğu boş gümüş kap olan tepsiyle içeri girer. Harem kadınlarından biri küreği reçele batırıp Pardoe'a ikram eder ardından su uzatır. Aynı ikram babasına da yapılır. Ardından bir başka hizmetçi elinde kahve fincanlarıyla gelir ve misafirlerine sunar. Pardoe, Avrupa'daki fincan altı tabaklarının olmadığı, fincanların telkâri zarflara yerleştirildiğini söyler. Akşam yemeği vaktine kadar aynı odada kadın erkek bir arada vakit geçirirler. Rumlarda akşam yemeğinin çok teferruatlı olduğunu düşünen Pardoe için Avrupalıların tanıttıkları çatal bıçak edevatları destekten çok köstek olup yemeğin süresini uzatmaktadır. Sofradaki yemeklerin görüntüsü iştah açıcıdır. İçinde pirinç çorbası olan büyük kâsenin etrafında ançüez, rendelenmiş peynir, küçük parçalara ayrılmış sucuk, çeşitli turşu, tuzlanmış ton balığı ve dilimlenmiş Edirne peyniri vardır. Hamur işlerinin de olduğu sofrada Rum şarabı da içeceklerin arasındadır. Maydanozlu sosun üzerine yatırılmış tekir balıkları, piramit şeklinde yığılmış pilav domates sosuyla renklendirilmiştir. Hizmetçilerin servis yaptığı yemek, tatlının ardından sona erer. Aynı haremde kaldığı için ertesi günün kahvaltısını da anlatan Pardoe, akşam yemeğin çok az farklı olduğunu söyler. Aynı köpüklü şaraplar, çorba, et ve hamur işine ek olarak kaymak ve kaynayan semaver Rumların kahvaltısıdır.³²⁴

Rum kadınların birbirlerine ziyaretine değinen diğer isim Garnett, Rum kadınının Frenk kadını gibi görünmeye, bir yandan adetlerini koruyup diğer yandan modernleşmeye çalıştığını söyler. Bu nedenle Rum kadınları, misafir odalarını Türk sediri ve birkaç sandalyeyle döşeyip, bayramlarda büyükleri gibi yerel kıyafetlerini giymek yerine, salonunu Avusturya işi gösterişli mobilyalarla döşeyip, kendisine hayranlıkla bakan komşularını Fransız bonesi ve çok dantelli elbiselerini sergilemek için onca masrafa girer. Garnett, bu düşkünlüğün, Rum kadınları arasında evlerindeki

³²⁴ Pardoe, a.g.e., s. 52-63.

yenilikleri öğrenmesi için birbirlerine misafir ağırlama günlerinde gizlice hizmetçilerini gönderdiklerini duyduğunu belirtir.³²⁵

Pardoe'nun harem ziyaretleri esnasında habersiz gittiği bir Ermeni evinde yaşadıkları da Osmanlı'nın Ermeni topluluğunun ev ziyaretleri ve misafir ağırlama adetlerine ışık tutmaktadır. Evin gelini ve yanındaki hizmetçilerle açtığı kapıdan giren Pardoe, bahçesine girdiklerinde evin kadınlarıyla karşılaşır ve mahremlerine habersiz geldikleri için özür diler. Evin hanımı yanındaki minderi işaret ederek misafiriyle hoş sohbete başlar. Nazikçe karşılanan davetsiz misafirlerine, evin gelini kınalı ve mücevherli elleriyle tatlılar ve Yemen kahvesi ikram eder. Evin bahçelerini gezdiren ev sahibesi, misafirlerinin kucaklarına bahçesinden kopardığı enva çeşit çiçek koyar. Mermer havuzları olan fiskiyelerden misafirlerine su serpererek eğlenen ve eğlendiren hanımlar, denize nazır çardakta misafirlerini ağırlayıp portakal bahçesinin mahsullerinden tattırırlar. Ayrılmak üzere olan misafirleri uğurlarken evin gelini ellerini öper, ziyaretin tekrarı için ricada bulunurlar ve kapıya kadar geçirirler.³²⁶

Girişi oldukça eski ve yıpranmış bir Yahudi evine giren Pardoe, haremlik katının evden çok farklı bir güzellikte olduğunu söyler. Harem kadınları alçakgönüllü bir ifadeyle misafirlerini karşılar ve misafir kabulü için ayrılmış, şık döşenmiş bir sofaya alırlar. Ailenin kibarlığı ve misafirperverliğini had safhada bulan seyyah, iyi niyetli Hristiyan konuklarını ağırlamaktan çok memnun olduklarını ve bu ziyareti yinelemek için söz aldıklarını söyler.³²⁷

3.1.2. Hamam Alışkanlıkları

Oliver'ın gözlemlerine göre hamam Osmanlı kadını arasında bir çeşit statü göstergesidir. Varlıklı ailelerde erkekler eşleri için evlerine hamam yaptırabilirken, diğer ailelerde erkek kadına para verir ve o şekilde hamam aktivitesine katılabilir.

³²⁵ Garnett, a.g.e., s. 50.

³²⁶ Pardoe, a.g.e., s. 567-568.

³²⁷ Pardoe, a.g.e., s. 565-566.

Diğer yandan hamam kadınlar için birer gösteriş fırsatı olarak değerlendirilirdi. Zengin kadınlar hamam kiralar, çeşitli yemekler hazırlar, eğlenir ve zenginliklerini gösterme imkânı sağlamış olurlardı.³²⁸ Harem ziyaretlerinden başka Pardoe'nun da söylediği gibi bir Osmanlı kadınının sosyal hayatında hamam önemli bir yere sahiptir. Fakat 19. yüzyıl öncesindeki seyahatnamelerde erkek yazarlar tarafından sıkça söz edilen hamam kültürü Pardoe ve Lady Hornby için güzellikle bağlantılı olarak dolaylı yoldan değinilen bir konu olmuştur. Örneğin Pardeo'nun bir mektubunda ziyaret ettiği haremdeki kadınların görünüşlerini betimlerken kadife tenlerinin, saçlarının zayıflıklarını "her gün tadını çıkardıkları lüks hamam alışkanlıklarından" kaynaklı olduğunu söyler. Osmanlı kadının sıkça hamama girmesinden yıpranan saçlarından dolayı takma örgülere başvurduğunu belirtir.³²⁹ Ayrıca kendi ricasıyla İşkodra Paşasının hamamını ziyaret ederken de bu kültüre ilişkin önemli detaylar aktarır. Aktarırken oryantalist yazarlara gönderme yapan Pardoe şu sözleri kullanır: *"Eğer öyle bir niyetim olsaydı, şüphesiz bu sıra dışı binalardan birini ziyaret etmeden bu mevzuda hoş bir hayal mahsulü bir hikâye yazabilirdim. Ama Şark'ı gezen turistler tarafından kulaktan dolma öyle çok şey yazıldı ki ben de hakikatleri feda ederek hayal gücünün yardımıyla uydurulan bu rivayetlere bir tane daha eklemek istemiyorum."*³³⁰ Osmanlı'da hamam kültürüne dair pek çok kaynakta yer alan bilgiye göre Osmanlı kadınının günlük alışkanlıklarında yer alan hamam, kadının kocasının mal varlığına göre evinde de tahsis edilebilir. Tıpkı bu ziyarette de olduğu gibi İşkodra Paşası'nın haremi için evinde tahsis ettiği hamam, mermer döşeli, normal derecede ısıtılmış kubbeli bir odadır. Bu odanın içinde brokar ipekle döşeli, sırmalı kumaştan yastıklarının olduğu bir sedir vardır. Bu sedirin odada bulunma maksadı, hamamın verdiği yorgunluk için dinlenme vazifesi görmektir. Pardoe, Türk kadınlarını gözlemlemeyi umarak geldiği bu hamamın yalnızca kendisine ve Rum arkadaşına açıldığını ve refakatinde bir dizi halayık olduğunu söyler. Umumi hamamda isteğine ulaşamayınca çarşı hamamına gider ve küçük bir girişten geçtikten sonra mermer döşeli, sütunlar desteklenmiş iki katlı ve öne çıkan galerinin olduğu büyük bir sofaya girerler. Yerden doksan santim yükseklikte olan birinci katın balkonları halılarla ya da

³²⁸ Oliver,113,114; Altunbay, a.e., s. 59.

³²⁹ Pardoe, a.g.e., s. 19.

³³⁰ Pardoe, a.e., s. 100-101.

kaba tüylü kumaştan şiltelerle döşelidir. Pardoe için ayrılan alan dışında hücrelerin tamamı doludur. Cemekeanın tam ortasında beyaz mermerden bir fıskiye suyunu dört geniş istiridye kabuğuna akıtmaktadır. Oradan dökülen sular da havuza düşerken hamam sakinlerine oldukça dingin ve sakinleştirici bir ses çıkarmaktadır. Havuzun çevresinde dört kerevet vardır ve birine uzanan genç kadın bebeğini emzirmektedir. Hamamı seyrettikten sonra gördüğü manzaradan daha müstesna bir görüntüyle karşılaşmadığını söyleyen Pardoe, giriş kapısının solunda başında koyu renk türban, üzerinde çiçekli basmadan elbisesi ve belinde yün kuşak sarılı olan hamamcı kadının oturduğunu, altın enfiye kutusu yanında, kehribar uçlu çubuğu diğer yanında, sedirde oturan bu kadın aynı zamanda “küçük bir abanoz öreke”de ip eğirir ve hamamdaki sohbetini öncüsü rolünü üstlenir. Hamamdaki diğer kadınlardan bahsederken *“hücreler dünyanın en garip manzarasını teşkil ediyordu. Hanımlardan bazıları sıcaktan dönmüş, lüks içindeki sedirlerinde yatırlardı. Baştan aşağı kadar pek çoğu yaldız işlemeli ve püsküllü, beyaz pamuklu havlulara sarınmışlardı”*³³¹ ifadelerin kullanır. Kadınların omuzlarına dökülen ince saçlarını, halayıkları kurutur, tarar, kokular sürer ve büyük bir özenle örür. Bir başka detay ise halayıkların hanımları kadar örtünmemiş olmalarıdır. Başka bir hücrede halayıklar sahibesinin elbisesini çıkararak yıkanmaya hazırlarlar. Pardoe bu kadınların elbiselerini çıkaran hizmetçilere yardımcı olmak amacıyla parmaklarını kıpırdatanların sayısının az olduğunu söyler. Diğer yanda hamama yeni gelenlerin ferace ve yaşmaklarını çıkarırken hamamdakilerle selamlaşmaları Pardoe’nun şahitlik ettiği bir başka manzardır.³³²

Keten bir peştamala sarınıp saçlarını çözen Pardoe, hamamın serinleme odasına “soğukluk” odasına geçer. Buradaki kadınların da peştemallarına sarınarak “lakayt” bir şekilde yattıklarından bahseder. İkinci oda ise normalden çok sıcaktır. Sıcak su kanallarının geçtiği büyük oda ise yine serindir. Bu oda hücreye parası yetmeyenler için sekiz kurnayla müşterilerine hizmet vermektedir. Buradaki kadınları izlerken hayretler içerisinde kalan Pardoe, içerideki yoğun kükürt kokusundan kimsenin etkilenmediğini, çocukların dahi birbirleriyle neşeyle oynadıklarını,

³³¹Pardoe, a.g.e., s. 102.

³³² A.e., s. 103.

hanımların kiminin mırıldanarak, kimininse bağırarak birbiriyle konuştuğunu, halayıklar başlarında muvazenede tuttıkları peşkirlerle ve havlularla alanda dolaştığını, bir tarafta genç ve güzel kızların sohbet ederken tatlı, şerbet ve limonatalarla serinlediklerini, bir grubun koro halinde Türk nağmeleri seslendirdiğini söyler. Bu manzarayı şu şekilde yorumlar: “*bütün bunlar bütünleşerek karman çorman bir hayaller geçidini andıran bir tablo teşkil ediyordu. Gördüklerimin hakikat mi yoksa sadece hummalı bir beynin mahsulü mü olduğu mevzuunda neredeyse kendimden şüpheye düşecektim.*”³³³

Kurnalardaki kadınların çömelmiş veya oturmuş vaziyette halayıkları tarafından hizmet edildiğini söyleyen Pardoe, yıkanmanın her safhasını görmenin mümkün olduğunu belirtir. Böyle bir ortamda bir İngiliz kadını olarak kendisini görmek isteyenlerin sayısı birkaç kişidir. Türklerin yıkanma eylemini “titiz, yorucu ve zahmetli” bulan Pardoe’nun saçlarıyla ona eşlik eden Rum kızı bir buçuk saat uğraşmıştır. Mermer kurnaya akan biri soğuk diğeri sıcak iki musluğun olduğunu ve kişinin tercihine göre ayarlanabilir. Üstüne oturan mermeri fazla ısıtılmış bulur. Kabartmalı gümüş tastan dökülen suyun insanda hoş bir halsizliğe sebep olduğunu söyler. Hamama gelen her kadın kendi hizmetçisinin yanı sıra hamam malzemelerini de yanında getirir. Daha alt tabakadan kadınlar ise hamamcı kadınlardan hizmet alır ve hamamdaki malzemeleri kullanırlar.³³⁴

Hamamcı kadınlara değinen Pardoe’a göre bu kadınların cildi, devamlı kükürtlü atmosferi solumaktan tütün rengine dönüş ve parşömen inceliğindedir. Buna ve yaşlı olmalarına rağmen ciltlerinde kırışıklık yoktur hatta derileri adalelerinin üzerinde gerilmiştir. “*Donmuş elma gibi yaşlanmışlar*” dediği hamamcı kadınlar Pardoe için çok çirkin bir yaşlılık halini almışlardır.³³⁵

Yıkandıktan sonra toplanan kadınların yemek yerken yüzlerindeki kızarıklığın yerini saf, solgun ve şeftali yumuşaklığında bir tene dönüştüğünü belirtir. Yemek

³³³ Pardoe, a.g.e., s. 104.

³³⁴ A.e., s. 104.

³³⁵ A.e., s. 105.

esnasında servisi siyahi kadınlar ellerinde tencerelerle girip, bitirilenleri dışarı çıkarmaktadır. Hanımların kendi porselen veya bakır kaselerinin etrafında bağdaş kurarak yemek yerken ellerindeki kaşıklarla kendi haremelerindeki rahatlıkla yemek yemekteler. Hamam esnasında limonata, şerbet, muhallebi ve meyve satıcıları sürekli kadınların arasında dolaşır. Gördükleri karşısında son derece eğlenen Pardoe, Lady Montagu'nun hamama dair yorumlarına şu eleştiriyi getirir: *“Lady M. W. Montagu'nun anlattığı olumsuz ve şehvani teşhirciliğin izine rastlamadığımı söylemeden geçersen haksızlık etmiş olurum. Ya bu sarışın sefir hanımı garip bir merasime katılmış olmalı ya da Türk hanımlar edep mevzuundaki fikirlerinde daha hassas ve müşkülpesent hale gelmiş olmalı.”*³³⁶

Müslüman Türk kadınının hamam zevkine dair bir başka yorum da Garnett'in analizlerinde görülür. Müslüman Türk kadınının hamam etkinliğinin giderken büyük bir şenliğe ve törene vesile olduğunu söyler. Bir halayık içinde hanımının hamamda giymesi için elbisesi olan incili ve sırmalı bohçalar taşır. Hanım hamamın ardından mücevherleri ile birlikte bu elbiseyi giyer ve etraftaki kadınlarda hayranlık uyandırmayı amaçlar. Diğer halayıklar ise meyve, tatlı ve serinletici içecekleri, döşek, kilim, havlu, pirinç leğen gibi hamamda gerekli olan malzemeleri taşırlar. Kadınlar hamamda çocukları ile günlerinin “en güzel” saatlerini geçirirler; keseleme, sabunlama ve durulama gibi süreçler arasında getirdiklerini yiyip içerler, şarkılar söyleyip dans ederler. Ayrıca hamamda bazı saç bakımlarını da yaparlar. Garnett'in aktardığı hamam bilgilerine göre, ezilmiş defne taneleri sürerek saçlarının parlak ve siyah olmasını sağlarlar. Ellerini ve ayaklarını kınalayarak, Garnett'in tasvir edemeyeceği farklı pek çok süslenmelerini bu alanda gerçekleştirirler.³³⁷

Pardoe, hamamın şarklı kadınlarının yeryüzündeki cenneti olduğunu söyleyerek kadınlar için ne denli hoş bir eylem olduğunu anlatmaya çalışır. Yeterli eğitim olmayan ancak zeki kadınların bu ortamda siyaset, toplumsal ve milli meseleler, sansasyonel vakalar, izdivaçlar ve bu “Gök kubbenin altında” olan biten her şey

³³⁶ Pardoe, a.g.e., s. 105.

³³⁷ Garnett, a.g.e., s. 520.

üzerine tartışılır. Pardoe’a göre Osmanlı kadını, hamamın gürültüsü, heyecanı ve keşmekeşiyle, haremın “sessiz ve tecrit edilmiş” muhitinden intikam almış olur.³³⁸

3.1.3. Mesire Gezileri

Garnett, Osmanlı kadınlarının başlıca eğlencelerinden biri olan mesire gezilerinin açık havaya tutku derecesinde düşkünlüklerinden kaynaklı olduğunu belirtir. Başkentte, hemen hemen her taşra şehrinde ve kasabasında kolaylıkla bulunabilecek gökyüzü, yeşillik ve güneşin olduğu alanda “keyif çatan” Osmanlı kadınlarını görmemek imkansızdır. Garnett’ın ifadelerine göre “başkent sakinlerinin en beğendiği “*Avrupa’nın Tatlı Suları*” (Kağıthane ve Alibeyköy Dereleri), “Asya’nın Tatlı Suları” (Küçüksu ve Göksu dereleri), Yıldız Korusu ve İhlamur Vadisi sayılabilir.” Kağıthane deresi yeşil çayır ve gölgeli ağaçlar arasından süzülerek Haliç’e akar. Üzerinde Çin tarzı ahşap köprüler yer alır ve etrafında zarif köşkler vardır. Çayırılar arasındaki kahvehane önlerinde oturan müşteriler çalgıcıları, meddahları, şarlatanları izleyerek eğlenirler.³³⁹

Hanımlar ise halayıkları ile geldikleri bu alanda halılarının üzerlerindeki minderlerine oturarak meyve, tatlı yiyip, içtikleri kahve ve tütün eşliğinde eğlenirler. Dolaştıkları çayırılarla şarkılar söyleyip raks ederler ve şakalaşarak geçirdikleri vakitleri renklendirirler. Ancak gün batımı ile birlikte eşlerini kapıda karşılama adetini yerine getirmek üzere hava kararmadan evlerine dönerler.³⁴⁰

Lady Hornby Göksu Nehri’nden ‘Türklerin Hyde Parkı’ olarak bahseder. Ortamı betimlerken Küçüksu Çeşmesi’ni tapınağa benzetir. Her iki yanında su akar ve Türk kadınları ellerindeki testileri su doldururlar. Bir başka köşede ise “muhteşem”

³³⁸ Pardoe, a.g.e., s.105.

³³⁹ Garnett, a.g.e., s. 519

³⁴⁰ Garnett, a.g.e., s.520.

çınarların gölgesinde getirdikleri minderlerin üzerinde oturan üst sınıf kadınlar vardır. Hornby'nin *“renk ve gruplama açısından hiçbir şey, ağaç ve çeşmenin yanında kümelenmiş bu kadınlardan daha çarpıcı bir güzellikte olamazdı”* diyerek beğenisini belirttiği bu manzarada, kadınların ince yaşmaklarının arkasındaki siyah gözleri ve yaşmaklarının altında parlayan mücevherleri dikkatini çekmektedir. İlk izlenimi *“harika bir çiçek tarhına benzetmek”* olan seyyah, kadınlar arasındaki hiyerarşiyi oturdukları minderler üzerinden çıkarım yapmaktadır. En başta oturan kadını en önemli eşin kıyafetinin kenarları siyah kadifeyle veya simle işlenmiş uçuk pembe bir ferace olduğunu, yüzünü ve boynunu örten yaşmağın ise inceliğinin güzelliğini gizlemek yerine iyice ortaya çıkardığını söyler. Aynı kadın eline tavus tüylerinden yapma bir yelpaze taşımaktadır. Yanındaki kadınlar ise *“beyaz janjanlı uçuk saman renginde”*, menekşe renginde ve zümrüt yeşili renkte kıyafetler giymişlerdir. Halayıkların geneli siyah renkte, kenarları sarı sırmalı feraceler giymiştir. Bu manzara karşısında Türklerin renk uyumunu çok beğenen Hornby, İngiltere'ye gittiğinde aynı ahengi yakalayamayacağı için alışamayacağını düşünür.³⁴¹

Nehirden ayrılırken Padişah'ın kızı Fatma Sultan ve geçidiyle karşılayan Hornby, önden sırmalı üniformaları ve fesleri ile dört süvari geçer, ardından “uzun kılıçlı, iki atlı hadımağası ve peşinde gümüş koşum takımları, kırmızı dizginleri olan “İngiliz taklidi” bir at arabası gelir. Yedekteki kır atlarını götüren iki seyisin kıyafetlerinden *“çirkin, üzerlerine oturmayan mavi ve gümüş renginde kıyafetler”* şeklinde söz eder. At arabasının şişman seyisi ise Lady Hornby' e göre üzerine küçük gelen İngiliz kıyafetleri içerisinde gülünç gözükmektedir. Osmanlıda at arabalarının medeniyet ve zarafet göstergesi sayıldığını ve bu nedenle büyük hayranlık uyandırdığını söyler. Öte yandan, arabanın içindeki ikbal sultanın kalın olan yaşmağından meşhur güzelliğini göremezken elindeki yelpazesinin ışıltılı zümrütlerle kaplı sapı, kar beyazı tüylerden yapılmış olduğunu görür. Sultanın karşısında oturan hanımın ise yaşmağı çok incedir ve taktığı mücevherler tüm ışıltısıyla gözükmektedir. Bir başka manzarası ise süslenmiş iki öküzün çektiği arabanın altın sırmalı ve saçaklı tentesinin içindeki yaşmaklı kadınları, çocukları ve köleleri güneşten koruyor

³⁴¹ Lady Hornby, a.g.e., s. 62-63.

olmasıdır. Yayan kadınlar, içinde yaşmaklı kadınların olduğu talikalar, öküz arabaları ve at arabaları arasında Göksu Nehri'nde gözlem yapan Hornby, bu alanda birçok satıcının yer aldığını söyler. Bir Türk şekerleme, Mısırlı mısır çömleği, bir Rum bakır kazanında kaynattığı mısırları, bir başka Rum ise oyuncak satmaktadır. Aynı güzergahlarında tef, davul ve “*üç telli bir işkençe aleti*” eşliğinde birkaç adamın bir efsaneyi bağırarak anlattığını ve bunu insanlar onları izlemek üzere durdukları zaman yaptıklarını söyler. Müzisyen topluluğu olarak tanımladığı bu grubun performansı İngiliz misafiri çok rahatsız eder. Padişah'ın kızı Fatma Sultan dinlenirken grubundaki köleler çayıra rahat bir şekilde oturup kahve içerken görülürler. Eşi Edmund, başlarında çiçek çelenkleri bulunan kıyafetlerini ise Fransız modasına benzeyen kızların görüntüsünü çok beğenir ancak kıyafetlerinin özgün değil taklit olması Lady Hornby'nin eleştirisine maruz kalır.³⁴²

Yine Lady Hornby'nin bu kez Sadabat Deresi'ne Ramazan Bayramı'nda yaptığı gezintide manzara karşısında hayran kalır. “*Üzerimizde masmavi bir gökyüzü ve her iki tarafta içlerinde yaşmaklı ve son derece güzel giyinmiş Türk hanımlarının ağır ağır çevrede yürüdükleri ya da gölgedeki minderlerine yaslandıkları gül ve portakal bahçeleri var!*” diyerek bahsettiği bu ortamda gölgedeki kadın grubunda Padişah kızlarından birisinin olduğunu söyler. Derede kayıklarında eğlenen, yaldız ve çiçeklerle bezeli rengârenk kıyafetleri ve başlarındaki nakışlı yazmalara gül ve zambak tutturan Rum kadınları, erkeklerin altın yıldızlı kırmızı ve yeşil renkte giydikleri ceketleri ve kayığın kış bölümünde gitar³⁴³ ve davul³⁴⁴ eşliğinde grubu eğlendiren üç adamdan oluşan bu manzara da Hornby'nin dikkatini cezbedenler arasındadır. Bu kayığın ardından siyah kölelerle korunan içinde yaşmaklı kadınların olduğu bir kayık süzülür. Ortasında elmas rozetli kadife şapkası olan satenden şalvar ve ceketinden dolayı Lady Hornby'nin, Padişah kızı olduğunu tahmin ettiği bir kız çocuğu ayakta dikilmektedir. Derenin içinde yirmi kadar öküz serinlemektedir. Bu öküzler kırmızı ve altın rengi tenteli arabalarla pek çok Türk kadınına alana taşımıştır. Hornby Sadabat

³⁴² Lady Hornby, a.g.e., s. 63-68.

³⁴³ Bu herhalde bir tür bağlamadır, çünkü monolin olsa yazar bunu tanırdı, buzuki ise 19. Yüzyılın sonunda ortaya çıktı. Ed.n. a.e., s. 68.

³⁴⁴ Dümbelek. Ed.n. a.e., s. 68.

Deresi'ndeki manzaralar için “*dopdolu, eksiksiz ve uyumlu bir resim*” şeklinde söz etmektedir. Leyla renkli feracesinde kıyıda bekleyen kız çocuğunun, ona kayıktan minder taşıyan siyah köleleriyle gülüşmesi, kadınların feracelerinin renklerinin oluşturduğu canlılık, fakir kadınların ve kölelerin bu renklerin içinde siyah ve kahverengi feraceleriyle anlaşılan statüleri de alan hakkında yalnızca görsel değil İngiliz misafir için sosyal çıkarımlar da sağlamaktadır.³⁴⁵

Mesire alanı olan Sadabat Deresi'nin sol tarafta Rumlar kadınlı erkekli eğlenirken Hornby, mevki sahibi Türkler eşleriyle görünmekten kaçındığını söyler. Hoş vakit geçirmek üzere bu alana gelen Türk kadınları, çocukları ve köleleri ile birlikte yürürler, otururlar, gülüp eğlenir ve yemek yerler. Türk kadının bu vakitlerindeki mutluluğu için Hornby şu yorumu yapar: “*yaşadıkları andan başka onları mutlu edecek başka şeyleri yok, zavallı kadınlar!*”³⁴⁶

Fransız, İngiliz subaylarının, Türk süvarilerinin de at üstünde gezindikleri Sadabat'ta, kalabalığa soğuk şerbet ve limonata satan bir Türk satıcı görülür. Çadır bezi ve devasa şemsiyesinden ibaret ticarethanesinin yanındaki tezgâh, kilin üzerinde yanan kömürde kahvesini yapan bir Rum'a aittir. Hornby'nin *cafe* olarak tanımladığı tezgâhta, Rum, Ermeni, İngiliz, Fransız, Çerkez, Arap, Siyahi, Hırvat ve İranlılar buradan geçerken kahve içmek ya da oturaklarda bir süre dinlenmek için duruyorlar. Bir diğer Rum ise omuzlarındaki sopalara taktığı meyve sepetleriyle çalgılar eşliğinde eğlenen kalabalığa doğru yol almaktadır. Simit satıcıları, kebab satıcıların olduğu bu alan tam anlamıyla bayram konuklarına gereken hizmeti vermektedir.³⁴⁷

Pardoe'nun mektuplarında da Kağıthane'den övgüyle söz ettiği görülür. Frenklerin “Tatlı Sular Vadisi” adını verdiği bu alan, Pardoe için İstanbul yakınlarındaki en hoş yerdir. Dereye yapacağı gezi esnasında Padişah'ın yazlık sarayının bulunduğu alandan geçerken Rum, Ermeni ve Yahudi kadınların geçmelerinin yasak olduğunu ancak görevlinin herhangi bir Frenk kadının geçmemesi

³⁴⁵ Lady Hornby, a.g.e., s. 317.

³⁴⁶ Lady Hornby, a.g.e., s. 320.

³⁴⁷ Lady Hornby, a.g.e., s. 325-326.

yolunda bir emir almadığı için Pardoe'ya müsaade ettiğini söyler. Geçerken Padişah'ın ailesini gören Pardoe, dört doru atın çektiği üstü açık arabanın içinde padişahın iki oğlu, saray cücesi ve saltanat ailesinin baş haremağasının oturduğunu belirtir. Bu arabayı takip eden arabada ise Mihrimah Sultan, annesi ve kardeşleri yer alırken Pardoe'nun aktarımına göre, diğer kadınların yaşmakları çok inceyken saltanat ailesinin kadınları tenhada olsalar dahi diğer kadınlardan daha sıkı örtünme mecburiyetinde oldukları için yaşmakları kalındır. Bu durumun derecesini anlatmak için Padişah'ın odalığından söz eden Pardoe, gözlerinin üstüne dahi tülbent taktığını anlatır. Bu arabaların etrafı zenci muhafızlarla çevrilidir ve dört hizmetkari ile kızlarağası atı üzerinde peşlerinden gelir. Umuma açık alana geçen Pardoe, alanda şen grupların olduğundan, çiçek satan çingene kadınlardan ve bu çiçekler arasında kendi hislerini anlatacak çiçeği seçen müşterilerinden bahseder. Saltanat ailesinin kaldığı yere giden tüm yolların çifte korumalı olduğunu vurgulayan Pardoe, saray önünde beklerken kıyıya yanaşan iki kayıktan Halil Paşa'nın karısı Saliha Sultan ve yarım düzine Zenci uşağı ve bir düzine halayıyla indiğini söyler. Saliha Sultan'ın Yeni doğan bebeğinin dadısının kollarındadır.³⁴⁸

Pardoe'un alanda olduğunu bildiği Sultan Mahmut'u aramak üzere gezintisinin sonucunda onu kırmızı şemsiyesi altında, gözde paşaları ile ok atma alanında otururken görür. Kırmızı şemsiye Sultan Mahmut'a kadar yalnızca padişaha özgü bir sembolken, bu yasağın kalkmasıyla İstanbul'da halk arasında da moda olmuştur. Okçuların olduğu yerden ayrılıp arabasının olduğu yere giderken yol üzerinde Esmâ Sultan ve refakatçilerinin olduğu arabaya rastlar. Aralarında geçen diyalogda Esmâ Sultan'ın Pardoe'yu saraya davet ettiği ancak sonrasında rahatsızlığı nedeniyle davetini geri çektiği, yeniden saraya gelmesi için davet aldığı anlaşılır. Esmâ Sultan bir jest örneği olarak bir zenci halayık refakatinde bebeğini Pardoe'nun arabasına gönderir. Bebeği övüp hizmetçinin kucağına geri veren seyyah, Sultan dan kibar bir selam alır ve yollarına devam ederler. Padişahın dul kardeşi Esmâ Sultan'ın asil görünüşlü, aristokrat tavırlı bir kadın olduğundan söz eder.³⁴⁹

³⁴⁸ Pardoe, a.g.e., s. 220-222.

³⁴⁹ A.e., s. 225-226.

Kağıthane Deresi için yaptığı yorumlar şu şekildedir:

“Yolumuza devam ederken, bir sanatçının her birinden bir eser çıkaracağı, yüz kadar grubun yanından geçtik. Hepsi de eğleniyor ve gülüyorlardı. Kayıklar parlak akarsuda gidip, geliyorlardı; heybetli ağaçlar uzun dallarını çimenlere doğru uzatıyorlardı; rüzgâr neşe dolu sesleri taşıyordu...Ruy-i zeminde uzun, parıltılı bir yaz gününü geçirmek için güzel Tatlı Sular Vadisi’nden daha güzel bir yer düşünemiyorum.”³⁵⁰

Nitekim Pardoe’nun da Lady Hornby ile ortak bir tespiti erkeklerin kadınlardan ayrı bir yerde oturmasıdır. Seyyahın Göksu Nehri’ne yaptığı gezide, kadınların kilimlerini yaydığı, arabalarıyla gezdiği, uzun yaz sabahlarını geçirdikleri bir alanın ilerisinde erkeklerin “eşlerinin dedikodularından uzakta” keyifle çubuklarını tütürüp, şerbet içip karpuz yediklerini söyler. Aynı alanda farklı gruplar halinde oturan kadınlardan bahseder. İpek minderlere yaslanmış bu kadınların yaşmakları her zamankinden biraz daha gevşektir. Bir paşanın zevcesinin arabası rengarenk püsküllü perdeleri olan ve atları süslü bir görüntüyle alandan geçmektedir. İçindeki kadınlardan birisi kendini tüylü yelpazeşiyle gizlerken, yelpazesini tuttuğu eliyle ısıltılı mücevherlerini teşhir etmektedir. Başka bir köşede ise bey, efendi ve emirlerin zevceleri ile halayıkları görülür. Acem halıları ve kızıl kilimlerini seren bu grupta yaşlı bir kadın yaşmağının altındaki muslini çıkararak tütün içmeye başlar, diğerleri ise halayıklarının tuttuğu aynayla hotozlarını düzeltmekle oyalanırlar. Pardoe, aynanın bir Türk kadını için değişmez yol arkadaşı olduğunu söyler. Öyle ki, arabasının içinde dört adet ayna süslemelerin arasına yerleştirilmiştir böylece kadın yol boyunca aksini seyredebilmektedir. Gümüş ve altın kaplamaları üzeri değerli taşlarla süslenmiş aynalar saray ve erkanında görülmekteyken, halkın içindeki bir kadının aynası genelde ahşap çerçeveli, süslü, boyanmış ve küçük olur.³⁵¹

³⁵⁰ Pardoe, a.g.e., s. 230..

³⁵¹ A.e., s. 231.

Göksu vadisini tasvir ederken Pardoe, alanda minderlerindeki peçeli kadınlarla, ilerleyen kırmızı örtülü arabalarla, halayıkların koşuşturmalarıyla, başlarındaki tepsilerde muhallebi, pembe sarı şeker satıcılarıyla, omzundaki tepsisiyle yoğurt satıcıyla, sırtkan maymunları ve ayılarını teşhir eden çingenelerle, Frenk kıyafetli kalabalığa su taşıyan Rum sakasıyla, varlıklı harem kadınlarına halı ve kilim taşıyan siyasi kölelerle, enva çeşit meyvelerini teşhir eden satıcısıyla, güzellerin arasına katılmış, kemençe ve defin dümtteklerine eşlik eden Rumlarıyla genel olarak bir Şarklı tablo olduğunu belirtir.³⁵²

Dolaşmak üzere gezindikleri esnada arabalarını durduran Türk kadınlarının nereden geldikleri kim olduklarına dair sualler ederken, kendilerine dair de pek çok anlattıklarını, Türk kadınlarının bir yabancıya karşı çok nazik olduğunu ve Avrupalı bir kadınla konuşmaktan çok zevk aldıklarını ifade eder. Türk kadının iletişimindeki nezaketten “Avrupa’da çok yaygın olan o susturucu lakaydiye veya göz ucuyla kibirli süzme denen şeye bir Türk hanımefendisinde rastlayamazsınız; tersine onda memleket insanların hepsinde görülen sezgiyle edinilmiş, istekli bir kibarlık vardır” şeklinde söz eder. Ve şarklı bir kadını zarif edasının, gösterdiği kibarlığın cazibesini daha çok artırdığını düşünür.³⁵³

Kendilerine getirdikleri kumanyalar ile eşsiz bir ziyafet çeken bir başka Türk kadınları, kumanyalarını İngiliz hanımefendi ile paylaşması, Pardoe için bir İngiliz kadının sandviç ve şaraptan teşekkül olan kumanyasını paylaşması kadar büyük bir kibarlık örneğidir. Yolunun devamında rastladığı namaz kılan kadın ise Pardoe’yu çok etkilemiştir. Halayığının refakatinde namaz kılan kadının bir Türk kadını için daima merak konusu olan Avrupalı kadının görebilme ihtimaline rağmen gözlerini yerden kaldırmadığını söyler. Bu manzara Türkler için çok olağan bir görüntüdür. Çünkü bu alanda Padişah’ın ablasını da arabasını durdurup, halayığının serdiği seccadesinde namaz kıldığını rahatlıkla görebilirsiniz. Çevresindeki kalabalığa ve gürültüye

³⁵² Pardoe, a.g.e., s. 495.

³⁵³ A.e., s. 496.

aldırmadan sarayının yaldızlı odalarından birindeymişçesine sakın ve kendine özgü bir tavırla ibadetini yerine getirebilir. ³⁵⁴

Oturdukları esnada yanlarına gelen bir Türk kadına saçlarını lüle yapması için gerekli olan “papillote” ile tanıştırdığını söyleyen Pardoe, lüleli saç moda olduğundan beri yapım aşamasının bu kadınlar arasında ciddi bir merak konusu olduğunu belirtir. Civarı seyrettiği esnada yanına gelen bir Türk zabiti ise yanına yaklaşarak Pardoe’nun resim defterine bakmak ister. Çizdiği resimlerin yalnızca manzara olduğunu görünce İngiliz hanıma defterini iade eder. Fakat resmi bitene kadar başında dört zabıt nöbet tutar. ³⁵⁵

Pardoe, Göksu Nehri’nde geçirdiği vaktin ardından gördüklerinin çok ilham verici olduğunu söyler. “*Talihi açık komşularının kibri veya yüksekte bakışları, hayatını alın teriyle kazananların ve yoksulların eğlencesine mâni olmuyor*” şeklinde söz ettiği durumun eğlenme açısından aradaki eşitsizliği askıya kaldırdığından, bu alanda hepsinin yer alıp eğlenebildiklerinden, mevkilerin ortadan kalkıp eşit seviyeye indiklerinden bahseder. Herkesin aradığı hazzı kolaylıkla bulduğunu, hayattan zevk almak için aslında bu kadar basit şeylere ihtiyaç duymalarından hayranlıkla söz eder. Ve eleştirilen Türk zevkleri için şu ifadeleri kullanır:

“Türklerin zevkleri aslında Batının sefahatinden bin misli daha ince değil mi? Tabiatın kudsiyetini seyretmek yaldızlı sofraları seyretmekten daha ali değil mi? Yaradan’ın asil ihsanlarını hissetme ve takdir etme gücü, kulun mahdut mükemmelliklerini keşfetme kabiliyetinden daha haşmetli değil mi? Sıhhat membaı tepelerden veya çiçek kokulu vadilerden esen rüzgâr, lüks hayatın parfüm kokulu havasından daha çok tatlı değil mi?” ³⁵⁶

³⁵⁴ A.e., s. 497.

³⁵⁵ Pardoe, a.g.e., s. 497.

³⁵⁶ A.e., s. 500.

Türkleri “barbar” addedenlerin bu özellikleri kastediyorlarsa Türklerin en barba insan olduklarını yok eğer münevver kalp ve temiz zihinlere hitap ediyorsa Türklerin yine doğru bir tercihte bulunduklarını vurgular. Vezir de amele de sıkıntılarını, dertlerini bu alanda unuttur ve acısını çıkarır. Bir Avrupalının ilimde olduğu kadar keyifte de kendisini Türklerden ileride sanmasının bir kandırmacadan ibaret olduğu kanısına varır. Bu mukayeselerine Avrupa kadını ile Türk kadını devam eder. Pardoe’nun aktardıklarına göre, Avrupalı kadınlar bir toplantıda iki yabancıyı aralarına almazken Göksu Nehri’ndeki kadınlar Pardoe ve arkadaşını gördükleri yerde selamlarını esirgememiş, vakit geçirmek istemiş ve yediklerini paylaşmak istemişlerdir. İkramlarını kabul etmek ve ilgilerine güler yüzle yaklaşmak tek beklentileridir. Fakat buna rağmen İstanbul’da ikamet eden Avrupalı kadınlar arasında tek bir Osmanlı ailesiyle dahi tanışmayanlar vardır. Dahası Pardoe’nun ziyaretlerini duydukça Türk kadınlarından nasıl korkmadığı yönünde hayret içeren tepkiler verirler.³⁵⁷

3.1.4. Diğer Eğlence Alışkanlıkları

Ev ziyaretleri, hamam ve mesire gezilerinin yanı sıra kültüre bağlı olarak kadınların katıldıkları farklı eğlenceler ve sosyal alanlar da vardır. Nitekim alışveriş, şehirde yaşayan bir kadın için çevre edinip iletişim kurabileceği ayrıca alacakları nedeniyle mutlu olabileceği bir fırsattır. Pardoe, Osmanlı kadınının alışveriş düşkünlüğü hakkında “*cihanşümul kadınısı çılgınlık*” şeklinde bahseder. İstanbul’da, *Howel and James* veya *Storr and Mortimer* gibi alışveriş sarayları, son çıkan roman için *Ebers* ya da *Sams* gibi yayınevlerinin yokluğundan söz ederken, Pardoe’ya göre Osmanlı kadını, Kapalı Çarşı’nın “cafcıflı süs eşyaları ve parlak cicili biçili” eşyalarının olduğu sokaklar da cezbetmez. Arabasını yakışıklı bulduğu satıcının kapsına yanaştıran kadın, dükkanındaki ürünler üzerinden adamlarla iletişim kurmaya çalışır. Sergilenen ürünleri, bir daha görüşmek maksadıyla beğenmeyip istediği zevkte

³⁵⁷ Pardoe, a.g.e., s. 500-504.

ürün gelene kadar dükkânı ziyaret etme bahanesi bulur. Bu alışkanlığın yüksek mevkideki insanlar arasında da yaygın olduğunu belirten Pardoe’ya göre, bu durum “azat edilen kafesteki kuşlar gibi” Osmanlı kadınlarının dışarıya çıktıkları an özgürlüklerini nasıl değerlendireceklerini bilmemelerinden kaynaklıdır.³⁵⁸

Garnett’ın saray ahalisine dair yaptığı gözlemlerde ise halayıklar için alışveriş gezintileri oldukça eğlenceli geçer. Halayıkların alışveriş için Pera’dan alışveriş yapmasına ve sayfiye yerlerini gezmesine müsaade edilir. Bu tür gezintilerde bir kalfa ya da dadının gözetiminde, araba ilerlerken bir eli arabayı tutan iki baltacı ile yola çıkar. Yanındaki gözetmenlerin biçimsel olarak var olduğunu söyleyen Garnett’a göre halayıklar bu gezintilerde eğlenmeyi başarır.³⁵⁹

Garnett’a göre, Osmanlı saray kadınlarının özellikle ikballerin ve sultanların harem içerisinde başlıca eğlenceleri giyim kuşam ve araba gezintileridir. Bunun yanı sıra daha uçarı eğlencelerinin Padişahın zihniyeti ve zevklerine bağlıdır. Örneğin, Abdülmecid döneminde tiyatro oyunlarının benimsenmesi, saraya da sirayet etmiş ve Dolmabahçe Sarayı’nda küçük bir tiyatro inşa edilmiştir. Padişahın da sergilenecek oyunların olay örgüsü taslağını hazırladığı söylenir. Keza Abdülmecid döneminde haremindeki kızlardan bir bale topluluğu ve orkestrası kurdurur ve orkestra şefi de ünlü besteci Donizetti’nin kardeşidir. Düzenli olarak Türk tiyatro kumpanyası ve bazen Osmanlı başkentini ziyaret eden Fransız toplulukları yeteneklerini padişahın huzurunda sergilerler. Saray kadınları bu oyunları, hokkabazları, kukla gösterilerini ve Karagöz gibi gölge oyunlarını yaldızlı kafeslerin ardından seyreder.³⁶⁰

Nitekim Pardoe’nun da katıldığı saray eğlencelerinden birisi Büyük Kışla Mesiresinde yapılır. Padişah, sultan kızları, valide sultan ve haremin altı gözde kadını tertip edilen eğlenceleri pencereleri gösterilerin yapılacağı boşluğa açılan Bahçe Köşkü’nün boyalı kafeslerinden izlerler. Aynı alanda halktan kadınların tepelerden eğlenceleri izlediğini, bazılarının kendileri için köşkün pencerelerinin altına, binanın

³⁵⁸ A.g.e., s. 28.

³⁵⁹ Garnett, a.g.e., s.483.

³⁶⁰ Garnett, a.g.e., s. 483.

gölgesindeki yaygılara yerleşerek sahneyi izlemek üzere yerlerini tayin ederler. Sahneye çıkan ilk oyuncuların rıhtımlarda ve pazar yerlerinde dolaşan iki hamalı canlandırdığını, sohbetlerine katılan üçüncü kişinin Padişah'a ve kızının düğününe dair methiye şeklindeki haberlerle katılır. Ardından oyuna katılan bir Yahudi ve cüce de Pardoe için tatsız bir oyunun parçası olurlar. Yahudi grubun çekilmesinin ardından sahneye on dört ile yirmi yaşları arasında yirmi kişilik bir bale grubu çıkar. Değişik satenlerden ve altın sarısı saçaklı süslerden oluşan kostümleri ile sahnede yer alan kızları çirkin bulan Pardoe, bu kızların Padişah veya paşa hareminden olması oldukça şaşırtır. Bale gösterisinin ardından işlenen aşk hikayesinde, bir Türk kadınının haremdeki halini canlandırmaları izleyen Frenk erkekleri de haremdeki Türk kadınına dair fikir sağlamıştır. Rum uşakların entrikalarını, Yunan kıyafetleriyle sahne alan dansçıları, İstanbul'un her milletten esnafını canlandıran oyunları ve Osmanlı'nın gündemine dair konuları işleyen gösterileri izleyen Pardoe, bu gösteri ardından şu yorumu yapar: *“İnsanların “Şarkın Akil İnsanları” ndan söz ettikleri günler gerilerde kalmış olmalı.”*³⁶¹

Başkentte genç kadınlar için son dönem oldukça yaygın olan modaya olan ilgilerinin yanı sıra Avrupa tarzı uğraşlar benimsemişlerdir. Avrupa müziği ve dillerini öğrenmek, iğne ve süs işlerine yönelmek Osmanlı kadını için onu eğlendiren, mutlu eden uğraşlardır.³⁶² Nitekim Lady Hornby'nin ziyaret ettiği haremelerin bazılarında halayıkların ve ev hanımlarının piyano çalmayı bildikleri görülür. Öyle ki misafirleri Hornby'e konser verecek kadar bu konuda özgüvenleri vardır.³⁶³

Diğer Müslüman kadınların eğlence alışkanlıklarına bakıldığında ise Arnavut kadınlarının başlıca eğlenceleri sırt üstü yüzmek ve dalgıçlıktır.³⁶⁴ Bunun yanı sıra şarkı söylemek ve dans etmenin mümkün merteye yeri olan düğün ve doğum şenlikleri de diğer eğlenceleri arasındadır. Bu tür etkinliklerde iki tür dans edilir. Savaş dansını erkekler, “eşarp dansı”nı ise kadınlar eder. Kadınların çift halinde el ele tutuşarak,

³⁶¹ Pardoe, a.g.e., s. 334-339.

³⁶² Garnett, a.g.e., s. 514.

³⁶³ Hornby, a.g.e., s. 308.

³⁶⁴ Garnett, a.g.e., s. 374.

ayak sürüme ve sıçramaya dayalı bu oyunda boşta kalan elleriyle tuttukları eşarblı başlarından yüksekte tutarak sallarlar. Düğünlerinde gerçekleştirdikleri bir başka eğlence de pantomim niteliğinde bir danstır. Bir erkeğin zaafı, bir kadının sadakatsizliğini konu alan taşlama da üçüncü oyuncu ise kahyadır. Düğün misafirlerine göz kırpan karısından duyduğu üzüntüyü sura mimikleriyle ifade eden koca ve kadının göz kırptığı erkeklere elindeki süpürgeyi silah yapan kâhya oyunun içeriğini oluşturur.³⁶⁵

Çingenelerin genel olarak raks ile eğlendikleri seyyahların dış ortamda ve düğün gözlemlerinde konu olan bir bilgiyken, ulusal şenlikleri olan Kazan Bayramı'nda ise ayrıca şenlikler düzenlerler. Kakava adını verdikleri şenlik, kışlık konakladıkları yerden ayrılırken yapılır ve üç gün sürer. Biz dizi aile sözleşerek bir yeşil meydana kurulur. Her aile reisi bir kuzu keser, sofrasını çiçeklerle ve şaraplarla donatır, diğerlerini sofrasına davet eder. Üç gün boyunca aileler arasındaki anlaşmazlıklar bir kenara bırakılır ve bu süre içinde doyasya dans edilip eğlenilir. Üçüncü günün sonunda aileler kelle vergisini çeribaşına verir, kabile meselelerini de çözdükten sonra çadırlarını yüklenerek kırsal kesimlere doğru yaz gezintisine başlarlar.³⁶⁶

Hristiyan topluluklar içerisinde Rumlar arasında yapılan şenliklerin başında Karnaval gelir. Yöreden yöreye değişen bu kutlama İstanbul ve İzmir'de Frenk topluluğunun emsal nüfusundan kaynaklanmaktadır. Öyle ki; Frenklerin önce doyasya eğlenip ardından tövbe ederek dindarlığa bürünmeleri şarkılara konu olmuştur. Öte yandan bilinen bir başka durum ise düzenlenen maskeli balolar ve şenlik şeklinde kutlanan Karnaval eğlenceleri üst sınıf Hristiyan kadınlara hitap etmektedir. Alt sınıf kadınlar ise çoğunlukla ilkel türdeki geçit alayı müziklerini dinler ve günbatımından sonra farklı kılıklara bürünerek sokaklarda dolaşan mahalle delikanlılarını kafesli pencerelerinden izleyip bazen de o delikanlılarla atışarak izlerler. Şenlik döneminin son pazar gününde eğlenceler öğleden sonra başlar ve

³⁶⁵ Garnett, a.g.e., s. 460.

³⁶⁶ Garnett, a.g.e., s. 461.

akşam saat dokuza değin sürer. Karnaval sona erdiğinde ailedeki herkes yatağa girmeden evvel bir katı yumurta yer. Bu yumurtanın ardından et orucuna girilir ve Paskalya günü yeniden bir yumurtayla yeme kısıtlaması ortadan kalkar. Paskalya eğlenceli ise çingiraklar bozulana değin sürer. Bozulduktan sonra ise daha farklı eğlence araçları edinirler. Kutsal perşembe günü ev hanımları Paskalya şenliği için kırmızı boyayla birlikte yumurta haşlayıp, çörek ve tatlı peksimet pişirir.³⁶⁷

Pardoe'nun Paskalya şenliklerinin had safhada yaşandığı Balıklı ziyareti esnasında aynı yöne doğru yol almış seyyah grupları olduğundan, bir Türk hanımın olduğu kırmızı kumaş kaplı, yaldızlı, oyma kafesinden anlaşılan araba önde, atlı bir siyahi ise peşinden gitmektedir. Onun ardından bir Ermeni ailesini taşıyan üzerinde rengarenk minderleri olan ve süslenmiş öküzlerin çektiği öküz arabası gelir. Bir grup çizmeli Frenk yerlilerin kıyafetlerini küçümser gözlerle inceler.³⁶⁸ Bu haliyle Osmanlı milletler tablosu bir Paskalya günü İngiliz hanımefendiye kozmik bir manzara sunmuştur.

Ataerkil adetlerini Osmanlı'nın başkent ve civarı şehirlerinde terk ettiği söylenen Ermeni kadınları için Batı eğitimi ve fikirleri her alanda olduğu gibi eğlence alanına da tesir etmiştir. Tiyatroda ayrı bir locaya sahiptir; farklı milletlere ve Ermenilere tahsis edilmiş gazinolardaki balolara katılırlar. Garnett'ın Ermeni Kulübü mensupları tarafından Karnaval zamanında düzenlenen bir maskeli kıyafet balosuna katıldığında alandaki tek Avrupalı kadının kendisi olduğunu söyler. Balodaki kadınların bazılarının kıyafetleri “değişken, pitoresk ve güzelliklerini ortaya çıkaracak” niteliktedir. Bazılarıysa artık giyilmeyen tarzda Şark elbiseleri giymeyi tercih etmiştir. Bir kısmı da Flora tarzında Gece ve Kadın Çoban kıyafetleri giymişlerdir.³⁶⁹

Buna benzer şekilde, Lady Hornby'nin katıldığı Padişah'ın Balosu adlı kıyafet balosu dönemin Osmanlısını yansıtan milletler arası bir organizasyon niteliği taşır.

³⁶⁷ A.g.e., s. 84-86.

³⁶⁸ Pardoe, a.g.e, s. 314.

³⁶⁹ Garnett, a.g.e., s. 139.

İngiliz subayların ve ataşelerin de kendi atalarının kıyafetlerini giydiği baloda, İranlı, Ermeni, Rum, Kürt, Arnavut, Sırp, Türk, Avusturyalı, Sardunyalı, İtalyan ve İspanyollar hepsi kendi ülkesinin yerel kıyafetini giymiştir. İngiliz çoban kadın, yaşmaksız Türk kadını, hacı, fakir, şövalye, şeytan, İranlı prenses, İtalyan canı, İspanyol haydut gibi spesifik pek çok kostümün yer aldığı baloya Padişah Abdülmecid’de katılmıştır. Padişah manşeti ve yakası koyu kırmızı renkte, üzeri elmaslarla kaplı koyu mavi bir İstanbul giymiştir. Kılıcının kabzasındaki elmasların da dikkat çektiği kıyafetini fesi tamamlar. Dikkatle seyrettiği valsın ardından salondan ayrılır fakat Mehmet Ali Paşa, Sadrazam ve diğer paşalar balodaki dansı sonuna kadar izler. Balo içerisinde bir Türk gibi giyinmiş olan Percy Smythe adlı ataşe, Türk kadını için aykırı sayılabilecek şekilde bu baloda yer alır ve bir Osmanlı kadınıymış gibi Paşalara ve İngiliz subaylara laf atar. Çok geçmeden gerçek kimliği Fuad Paşa tarafından anlaşılır. Osmanlı kadınının haremdeki yaşantısına ve kısıtlı olduğunu düşündüğü özgürlüğüne dair yaptığı alaycı konuşmalar ortamdaki kuralları ve Türk toplumuna ait göreneklere eleştirme maksadı taşıdığı yorumlanabilir.³⁷⁰

Lady Hornby’nin Adalar’daki Magyar ziyaretinde karşılaştığı bir açık hava kahvehanesi Ermeni Rum ve kadınlarının eğlenme mekânı olarak farklı bir örnek teşkil etmektedir. İngiliz kıyafetini taklit eden bir elbisesi ile Rum kızı, Fransız modasını çağrıştıran kıyafetleriyle Ermeni kadınları, yerel kıyafetleri ile yaşlı kadınlar, bu kahvehane fondu müzik eşliğinde sigaralarını içerek erkeklerini ve yoldan geçen yabancıları izlerler. Hornby’in “modern Rum eğlenme şekli” olarak tanımladığı bu eğlence içerisinde erkeklerin sevdikleri kadınlar için *madau* yani ışık yaktırması ilanı aşkı ifade eden bir gelenektir. Kahveciden rica edilen ve sevilen kadının olduğu alanı aydınlatan mavi ışıklar ertesi gün köyde kadınlar arasında çokça konuşulur ve kadın için de bir onur sebebi sayılır.³⁷¹

Bulgarlar ise dans ve eğlencelerini Rumlar gibi belirli şenliklerle sınırlandırmaz, her daim hazırdırlar. Gaydanın ilk nağmesiyle delikanlılar ve kızlar

³⁷⁰ Hornby, a.g.e., s. 184-187.

³⁷¹ A.g.e., s. 383-385.

birbirlerinin kuşaklarından tutarak bir halka oluştururlar. Rumlarda “hora” dansına benzeyen bu dans, evli kadınlar için münasip görülmemekle birlikte, bekar kızlar ise dansa katılmak için ısrarcı olurlar. Bir başka eğlenceleri ise Ayı dansıdır. Pantomime dayalı olan bu dansta, bir kızın yönlendirmesiyle seyircileri maskaralık ve muziplik yaparak eğlendirmeye çalışan ayı postuna bürünmüş bir adam rol alır. Bazen seyirciler de oyuna katılır ve eğlence ayı kovalamasına dönüşür.³⁷²

Frenk kadınların eğlence alışkanlıkları diğer milletlerden pazar ve bayram gezintileri ile farklılık gösterir. Böyle günlerde Frenkler kalabalık gruplar halinde, Boğaziçi’ne nazır Petit Champs adlı açık alanda ya da sahil kesimlerdeki sayfiyelerde vakit geçirirler. İzmir rıhtımındaki kadınlar kahvehanelerin bahçelerinde, Frenk sosyete gençleriyle vakit geçirirler. Kadınların evlerine erkek almaları göreneğe aykırı bir durumken pencere muhabbetlerine müsaade edilir. Bu muhabbetler Karnaval zamanlarında akşam da yapılır. Karnaval tıpkı Rumlarda anlatıldığı gibi sokakta kutlanır. Kadınlar maskeli gezintilere katılmaz; bazen gizlice bir ahabap evine gidilir. İkramlar eşliğinde çokça dans edilerek kutlama yapılır. Gidilen evin sahibi genelde misafirlerinin geleceğinden habersiz olur. Garnett, Frenklerin karışık bir kökenleri olduğu için diğer milletlerin aksine ulusal gelenekleri ve folkloru yoktur.³⁷³

Yahudi kadınların eğlenceleri, ziyafet eşliğinde dansla sınırlıdır. Düğün ve sünnet töreni bu tür eğlenme için en uygun günlerdir.³⁷⁴

3.2.Osmanlı Kadınının Eğitimi

19. yüzyıl denildiğinde Osmanlı toplumundaki pek çok alanda gidilen yenilik ve değişimden Osmanlı kadını da nasibini almıştır. Giyim, eğlence, aile hayatı ve uğraşlarına yansıyan modernizm, eğitim alanında da hızlı bir ivme sağlamıştır. Bahsi geçen kadın seyyahların Osmanlı kadınının eğitimini analiz ettiği notlarına

³⁷² Garnett, a.g.e., s. 199-200.

³⁷³ Garnett, a.g.e., s. 240-241.

³⁷⁴ A.g.e., s. 255.

bakıldığında, Lady Hornby, Çırağan Sarayı'ndaki cariyelere okuma yazma öğretildiğini ve Binbir Gece Masallarını heceleyebilenlerin kendisiyle gurur duyduğunu, aynı odada müzik ve dans eğitimi de verildiğini ancak saraydan gelen bu seslerinin büyük bir gürültü oluşturduğundan bahseder.³⁷⁵ Nitekim arkadaşı Bayan Austin'e yazdığı mektupta da aynı bilgilere yer vermiş; Padişah'ın haremde birkaç cariyeye okuma yazma öğrettiğinden, haremdeki kitapların Binbir Gece Masalları ve İran Şarkılarının yer aldığı birkaç basımdan ibaret olduğundan bahseder.³⁷⁶ Benzer şekilde, Garnett'ın konuya dair ifadelerine göre cariyeler eğitilerek ut ve tef çalmayı, şarkıyı, dansı ve nakış işlemeyi; bir hoca kadın tarafından mürebbiye gözetiminde İslam dinine uygun bir eğitime tabii olurlar. Osmanlı adabımuâşeretinin sırları öğretilir.³⁷⁷ Bir başka mektubunda Paşa haremmini ziyaret eden Hornby, haremde hanımının (eski vezirin kızı) ve evlatlık kızının okuma yazma bilmediğini fakat küçük kızın öğrenmesi için ders aldığını söyler. Bayan Binns adlı öğretmenden ders alan Gülbiz adlı kız, alfabeyi öğrendiği gibi birkaç İngilizce kelimeyi de telaffuz etmektedir. Aynı zamanda Ermeni bir kadın hocadan piyano dersleri alır.³⁷⁸

Türk kadınlarının eğitildiği takdirde Türk erkeklerinden daha zeki olduklarını söyleyen Hornby, 19. yüzyılın ortalarında tanıştığı Osmanlı kadınının acınacak derecede cehalet içinde kaldığını düşünür. Bu konuda Türk kadınlarına yardım etmek isteyen İngiliz seyyah, dostu Bayan Austin'e yazdığı mektupta düşüncelerini ileterek dostunun tavsiyelerine ihtiyaç duyar. Osmanlı ordusuna hizmet eden İngiliz Amiral Slade'in Hornby'e İngiltere'den basit seviyede eğitici kitaplar getirmesini, getirdiği takdirde Amiral'in bu kitapları çevirmeleri ve okumaları üzere Türk kadınlarına dağıtacağını söyler. Türk kadınlarının böyle bir adıma istekle cevap vereceklerini düşünen Amiral, Türk kadınların eğitime çocuk bakımından başlanması gerektiğini düşünür. Çünkü her yıl binlerce çocuk annesinin cehaleti yüzünden toprağa verilir. Kadınlara verilen sinir sistemi, kas ve sinir gibi bilgilerin çocukların hayatı tehlikelerinin de azalmasını sağlayacaktır. Hornby, bu düşünceleri Osmanlı'daki

³⁷⁵ Hornby, a.g.e., s. 88.

³⁷⁶ A.g.e., s. 336.

³⁷⁷ Garnett, a.g.e., s. 487.

³⁷⁸ Hornby, a.g.e., s. 308.

küçük bebeklerin kestaneleri ve salatalık kemirdiklerini, çocuklara sık verilen şekerden dolayı dişlerinin çürüdüğünü gördüğünü söyleyerek destekler. Arkadaşından istediği kitapların, kadınların kocalarını rahatsız etmeyecek içerikte temin edilmesini ister. Böylece Türk kadınının kuvvetli bir sağduyu ile genel bilgileri edinmesini amaçlar.³⁷⁹

Benzer şekilde Pardoe, Türk kadınlarının tahsil almamasından dolayı tembel, üşengeç ve keyif düşkün bir saadete sahip olduğu fikrini savunur. Hassasiyetleri uyandırılmadığı gibi müşkülpesent hislere de sahip değildir. Ayrıca kabiliyetli kadınların sahip olduğu kuruntu ve endişeyi de hissetmezler. Mutlu olması için gerekli olan şeyler eşarplar, elmaslar ve İstanbul'da büyük bir konak ve Boğaziçi'nde köşktür.³⁸⁰

Hornby, Maltepe gezisi esnasında bir imamın eğittiği kız çocuklarından bahseder. Kur'an kursunda eğitim alan kız çocukları İngiliz misafirlere imam direktifleriyle ayet okurlar.³⁸¹ Anlaşıldığı üzere Kur'an'ı Kerim kız çocukları için küçük yaşta alınan bir eğitimidir. Nitekim Türk kadınlarının ibadete olan düşkünlükleri seyyahlar tarafından da tasdik edilen bir konudur. Pardoe bu konu hakkında, Türk kadınının insiyaki olarak dindar olduğunu ve dindarlıklarının varoluş tarzlarıyla çok uyumlu olduğunu belirtir. Namaz vakitleri harem kadınları için büyük bir ilgiyle beklenen zamanlardır.³⁸² Namazlarına olan hassasiyetlerine örnek olarak mesire alanında tanık olduğu namaz kılan kadın verilebilir. Yatsı vakitleri haricinde diğer namaz vakitlerini camilerde kılabilirler ve Avrupa'da var olan yargının aksine Türk kadınının camide ibadet ediyor olması çok olağan bir durumdur. Diğer yandan dini konularda kendini eğitmiş ve geliştirmiş kadınların derviş olamamaları Hornby tarafından eleştirilen bir mesele olmuştur. Türklerin kadınların derviş olmalarını uygun görmemelerine rağmen, Hristiyan rahibelere çok saygı duyar, hürmet ederler. Bu duruma ilişkin verdiği bir örnekte, 1818 yılında Cenova'da Fransız

³⁷⁹ A.g.e., s. 334-336.

³⁸⁰ Pardoe, a.g.e., s. 86.

³⁸¹ Hornby, a.g.e., s. 391-392.

³⁸² Pardoe, a.g.e., s. 266.

cumhuriyetçilerinin zarar verdiği bir manastır için rahibeler Halet Efendi aracılığıyla Osmanlı Padişahından şapellerin üzerine sermek üzere kırmızı, mor ve yeşil renklerde üç Türk halısı istemişlerdir. Padişah da istenilen halıları “Hürrem Sultanın hamşireleri”ne³⁸³ bağışlamıştır.³⁸⁴

Pardoe’nun Azmi Beyin haremını ziyaret ettiğinde karısından bahsederken İstanbul’un en eski ailelerinden olduğunu ve oldukça iyi bir eğitim aldığını öğrenir. Türk tarzında giydiği kıyafetin bir kısmında Avrupai tarzlar görülür. Elllerinde kına yoktur. Hal ve davranışlarının yanı sıra dairesinde göze çarpan kitapları, masanın üzerindeki mürekkep hokkası Azime Hanımın tahsilini yansıtan unsurlardır.³⁸⁵

Garnett ise Osmanlının özgün kültürünün zedelendiğini ve artık Batı’nın taklidinden ibaret bir kültür oluşturulmaya çalışıldığını değinir. Eğitim alanında da bir takım Batı taklitleri yapıldığını söyleyen seyyah, erkeklerin gittiği okulların Avrupa eğitim sistemine dayalı bir müfredata dönüşmesini örnek verir. Osmanlının genç kızlarına bakıldığında ise otuz yıl öncesine kadar yüksek kesime özgü olarak okuma yazma, şiir, şarkı, raks ve ut ya da cümbüş çalma öğretilirdi. Bunların yanı sıra dini anlamda da Kur’an’dan bazı ayetler ve bazı şairlerin şiirleri ezberletilirdi. Bazı istisnai durumlar vardır ki baba kızının aldığı bu tür eğitimler esnasında kızında herhangi bir üstün kabiliyet görürse bunu geliştirerek en iyi seviyeye gelmesini sağlardı. Yeteri kadar eğitimini alan mertebede sahibi genç kız, şenlik ve gösterilerin düzenlendiği bir alanda imtihana tabi tutulur. Bezmi Sultan’ın söylediğini aktaran Garnett, sultanın eğitimini bitirdikten sonra sınavının olacağı gün eş dostun yemeğe davet edildiğini, sarayın süslendiğini, akşam yapılacak açık hava şenliği *al fresco* için bahçenin aydınlatıldığını ve dedesinin o gün fakirlere büyük bir ziyafet çektiğini belirtir. Uygulanan icazet töreninde ise öncelikle kadınlar divanhanede toplanır ve mertebelerine göre kimi sedire kimiye yerdeki minderlerde oturur. Ortaya konulan masanın üzerinde güzel ciltli kitaplar ve mücevherli yazı araçları yer alır. Masanın

³⁸³ Editör burada kastedilenin, Slav kökenli Hürrem Sultan’a İtalyanlık atfedilmesi olduğunu belirtir. A.e., s. 42.

³⁸⁴ A.e., s. 42.

³⁸⁵ Pardoe, a.g.e., s. 437-438.

etrafında Bezmi Sultan ve imtihançı hoca kadınlar için Zengin nakışlı minderler bulunur. Ortam hazır olduktan sonra beyaz elbisesi ve inci, pırlantadan oluşan tacıyla Bezmi Sultan içeri girerek misafirlerini selamlar. Hocalarının sorduğu soruları yanıtlar; Kur'an'daki sureleri ve şairlerden alıntıları istenilen üslupla ezbere okur. İmtihan nihayetinde baş hoca Bezmi Sultan'ın artık "cahil" derecesinden "kâmil" derecesine ulaştığını bildirir, sultan tebrik edilerek ebeveynlerinin uygun gördüğü hediyeleri kabul eder. İcazetini alan Türk kızı artık sosyetenin içine de girebilir. Bu amaçla devlet ricalinden birisinin evinde düzenlenen eğlenceye özel bir elbise katılır. Sultan'ın o gün giydiği elbise, kaftanı soluk yeşil renkte ipek kumaştan yapılmış, inci ve sim nakışlarıyla zümrüt parıltıları olan bir abiyedir. Garnett'a göre, Osmanlı kadını sınırlı eğitiminin bir getirisi olarak sohbet konuları da sınırlıdır. Fakat buna rağmen hazırcevap ve doğal bir belagat yeteneğine de sahiptir. Yerli dilin hoşluklarını ustaca kullanması, sohbetini çekici hale getirmektedir.³⁸⁶

Garnett'ın eski usulü anlattığı eğitim tarzı on dokuzuncu yüzyılda farklı bir hal almıştır. Başkentin varlıklı aile kızları artık yerleşik veya konuk olan İngiliz, Fransız ve Alman Mürebbiyelerden eğitim almaktadır. Osmanlı ebeveynlerinin hevesleri kızlarının yabancı dil öğrenmesi, piyano çalması, resim çizip tablolar yapması yönündedir. Garnett bu heveslerin yerli dil ve edebiyatı geri plana atmasını eleştirir. Diğer yandan orta sınıf ailelerin kızları başkentte ve taşralarda yer alan gündüz okullarına gider. İstanbul'daki bir gündüz okulu kendini geliştirerek öğretmen okuluna dönüştürülür ancak erken evliliğin yaygın olması bu okuldaki kız öğrenci sayısını etkilemektedir. Devamlı öğrencilerinden bazıları Türk dilinde beklenen zemini oturmuş olmakla beraber Fransızca eserler tercüme edecek düzeye ulaşmışlardır. Vilayetlerdeki eğitim temel kademeye sınırlı olup, devamlı öğrenci sayısı nüfusa oranla oldukça azdır. Daha yoksul ailelerin küçük çocukları ise ezberle ders aldıkları mahalle mekteplerine gönderilir.³⁸⁷

³⁸⁶ Garnett, s. 501.

³⁸⁷ Garnett, s. 521-522.

Arnavut kadınlarının eğitimlerinden bahseden Garnett, Müslüman ya da Hristiyan Arnavut kızlarının yerli bir eğitimden geçtiğini belirtir. Yaşlı bir hoca kadın tarafından okuma yazma ve görgü kurallarını öğrenirler. Geg ve Tosk bölgelerindeki ortalamanın üzerindeki kızlar için mümkün olan bu eğitimin haricinde diğer kızların “cahil” olduğu düşüncesindedir. Evlilik yaşları olan on altı yaşına değin dış dünyaya kapalı bir şekilde yetiştirilirler. Hristiyanlarda bu muhafazakarlık daha ileri bir seviyede olup, eve gelen misafirlerin yanına dahi çıkarılmazlar. Ev işlerindeki görevleri beraberinde çeyizlerini hazırlayarak vakit geçirirler.³⁸⁸

Hornby, Rum kadınlarının zekâsı ve tahsiline değindiğinde, yaptığı harem ziyaretlerinden birinde ev sahibeleri Rum kadınlarının tahsil yönünden ilerleyen bir durumda olduğunu söyler. Akıcı bir seviyede Fransızca, İngilizce ve İtalya konuşurlar. Yunanca ise tahsillerinin temelini oluşturur. Müzik zevklerini geliştirdikleri gibi “tahsil ve terbiye cilası” için zaman ve imkana ihtiyaç duymaktadırlar. Hornby’e göre Türk ve Ermeni kadınlardan zekâ yönüyle sütun bir grup olan Rum kadınlara tahsil ve fırsat temin edildiğinde, “*zihni kabiliyetleri zaviyesinden dünyadaki hiçbir kadından aşağı kalmayacaktır.*”³⁸⁹

Genç Frenk kadınlarının eğitim aldığı kız okulları ve yetimhanelerin idaresi Vincent de Paul tarikatına mensup rahibelere aittir. Garnett, bu rahibelerin yoksullara ce hastalara faydalı oldukları kadar sorumlulukları altındaki kızların düşünme yetisini yükseltmeye uygun değillerdir. Bir Frenk kızı modern dillerini öğrenme ve iğne işlerine çok iyi eğitim almasına karşın eğitim aldıkları okullardan katı ve bağınaz bir zihniyetle ayrılır. İlgi alanları ve fikirleri manastırın elverdiği sınıra kadardır. İzmir’in Protestan Frenk kadınları ise Güller Caddesi’ndeki Alman Diyakozluğunda ve evlere gelen özel mürebbiyelerce eğitilir.³⁹⁰

Frenklerin daha zengin aile kızları Fransız, İngiliz, alman ve İsviçreli mürebbiyeler tarafından eğitilir. Yörelere göre birkaç dil bilenleri vardır. Fransızca,

³⁸⁸ Garnett, s. 385.

³⁸⁹ Hornby, s. 58.

³⁹⁰ Garnett, s. 237.

İtalyanca, günlük konuşma düzeyinde Rumca ve Türkçeye aşinadırlar. Mürebbiyelerinin verdiği eğitim tarzının bir nihai durumu olarak Frenk kadınları dışa dönük vecibelerini yerine getiren sofı kadınlar olmakla birlikte iyi bir ev kadını, anne ve hayırsever kadınlardır. Fakat genelde sohbetlerinin konusu ilgi alanları ve fikirleri değil; kişisel dedikodulardır.³⁹¹

Bulgar kadınları eğitim alanında on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında ilerlemeler kaydetmiştir. Volga'dan göç ettiklerinde konuştıkları dil zamanla Türkçe, Slavca ve Yunanca ile sentezlenip öz halini kaybetmiştir. Öz hali de gramer kitaplarında işlenmeyecek kadar zordur ve bunu yapabilecek duruma geldiklerinde tarih 1806'tır. Yayımlanan ilk Bulgarca kitap da halkın anlayabileceği bir düzeyde değildi sonrasında basılanlar da ya basit değildi ya da Slavca ve Rusça kurallarına göre basıldığı için istenilen verim alınmadı. Kayda değer ilk Bulgar okulu 1835'te Gabrova'da açılır. Ardından açılan okulların sayısı Osmanlı-Rus savaşlarından önce 27'si kız okulu olmak üzere 347'ye ulaşmıştır.

Makedonya ve Trakya Bulgar kadınları eğitim açısından Rum kadınlarla aynı düzeydedir. Bulgar prensliği özerklik almadan önce Bulgar kadınları Rum okullarına giderdi, ancak bu gelişmeden sonra Osmanlı vilayetlerinde anti-Helen hareketin bir sonucu olarak Rumca yerine Bulgarca eğitime başlandı. Öğretmenler, Bulgaristan'daki Avrupa sistemiyle eğitilen öğretmen okullarından getirildi. Filibe'de kız lisesindeki 150 kız öğrencinin Osmanlı vilayetlerinde görev almak üzere lise eğitimi aldığı bilinmektedir. Varlıklı Bulgar kızları eğitim için genellikle İstanbul'a gelirler. Garnett, burada aldıkları eğitimin onları tatmin ettiği görüşündedir.³⁹²

Türkiye Yahudilerinin kadınların eğitimi konusundaki gelişmelerinde yurtdışındaki cemaat mensuplarının ülkelerin varlıklı ailelerinden daha fazla payı olduğu Garnett'ın araştırmalarında yer alan bir detaydır. Garnett'a göre, yerli zenginler liberal fikirlerden aciz, kamu yararına organizasyon ve hizmetlerden uzaktır. Büyük

³⁹¹ Garnett, s. 236-237.

³⁹² Garnett, s. 201-202.

Yahudi merkezlerindeki kız okulları “İsrail İttifakı”nın çabalarıyla açılmıştır. Selanik’te açılan okulda, orta sınıf ailelerin kızları Rum öğretmen okullarından mezun kadın öğretmenler tarafından iyi bir eğitim almaktadır. Ders programının henüz temel düzeyde olduğunu söyleyen Garnett, sade iğne ve nakış işlerine de önem verildiğinden bahseder. Nitekim İngiltere Kilisesi ve İskoç Presbiteryan misyonerlerinin Doğu Yahudileri çalışmalarının büyük ölçüde eğitime yöneliktir. Bu misyonlara bağlı kadınlar, seviyeleri yüksek on kız gündüz okulunu yönetir. Orta sınıfa mensup öğrenciler, *“temel öğrenimlerini İspanyolca-İbranice görürler, bunun yanı sıra Fransızca, iğne işi ve Yeni Ahit tarihini öğrenirler.”* İncil’i çok iyi anlayacak duruma gelseler dahi evlerindeki ortam din değiştirmelerini imkânsız hale getirir. Bir babanın durumu ne kadar iyi olursa olsun misyonerlerin verdikleri hizmeti almayı kabul ederler. Bu duruma ilişkin Selanik’teki İskoç misyonuna bağlı bir kadının Garnett’a *“okula şık altın mücevherler takarak gelebilen kızlara neredeyse bedava bir eğitim vermenin gayet saçma görüldüğünü”* belirtir. Yalnız misyoner okulları değil, aynı zamanda şehirli Rum, Ermeni ve varlıklı-eğitilmiş Yahudi kadınlar da dindaşlarının eğitimi için sosyal yardımlarda bulunurlar.³⁹³

³⁹³ Garnett, s. 255-257.

SONUÇ

İnsanın doğasında var olan merak ve keşfetme arzusu onu gezgin kılar ancak seyahatini metne döken bir gezgin, kendini seyyah mertebesine yükselterek, geriye yaşayan bir eser bırakır. Seyahatnameler bir hareketin eyleme dönüşmüş halidir ve bugün bile meraklısı için bir zaman makinesi işlevi görür. Aslında her seyahatname, bugünün insanını kaydedildiği ana, yazarının gözlerinin gördüğü ve hissettiği dünyaya götürür. Dolayısıyla geçmişe kimin gözünden bakıldığı en az neye bakıldığı kadar önemlidir.

On dokuzuncu yüzyıla değin hâkim olan ataerkil tarih yazıcılığına on sekizinci yüzyılın sonlarına doğru kadınlar tarafından eleştiriler gelmiş ve toplumsal kısıtlamalara itirazlar, feminist girişimler görülmüştür. Toplum ve aile için hayatın merkezini oluşturan kadın artık tarihte de kendini aramak ve görmek istemiştir. Nitekim Osmanlı tarihindeki kadın konusunun popülerliğinin kaynağı üstü açılmamış veya başkası tarafından tasvir edilmiş olmasından kaynaklanan Osmanlı kadınının gizemidir. Oryantalizm ve Batı düşünce dünyasındaki hayali Osmanlı kadını, yerli tarihçiler tarafından farklı bakış açılarıyla son yüzyılda sıkça değerlendirilse de geçmişe dönerek Avrupalı kadın seyyahların açtıkları pencereden izlemekle Osmanlı kadınına dair konuşulan başlıkları yeniden değerlendirmeyi amaçladık.

Avrupalı kadın seyyahların metinleri ve diğer ilgili kaynakların destekleyici verileri aracılığıyla çalışmayı oluştururken Osmanlı kadınının yaşadığı on dokuzuncu yüzyılı, moda, modern aile ve kamusal alana giriş, sosyal alandaki görünürlük gibi konuları kendi araştırmalarımızla analiz ettik. Avrupalı kadın seyyahlara söz hakkı vermeden önce bir arka plan oluşturarak, ön bilgilendirme yapmanın konuya hâkim olmak açısından faydalı olacağını düşündük. Benzer şekilde on dokuzuncu yüzyıldan önce Osmanlı İmparatorluğu'na gelmiş erkek seyyahların eserlerindeki bilgilere de değinerek metinlerdeki zaman ve cinsiyet yorumlamalarına yer açtık.

Osmanlı İmparatorluğu'nda kadının fiziksel özellikleri ve giyimi her zaman merak konusu olmuştur. Mahrem algısının toplumsal olarak benimsenmesinden kaynaklı ulaşılmanın zorluğu bu merak duygusunu daha da pekiştirmiştir. Kadın seyyahlar için de geçerli olan bu merak onları harem kapısına götürmüştür. Kendi güzellik algılarıyla yorumladıkları Osmanlı kadınları kimi için eşsiz güzellikteyken kimi içinse çabalarıyla kendini çirkinleştiren bir varlıktır. Kıyafet tercihleri ise kadın seyyahlar tarafından tüm detaylarıyla dikkat çeken bir unsur olmuştur.

Osmanlı kadınının aile hayatı evlilik öncesi ritüeller, çok eşlilik, aile içi sorumluluklar ve haklar, boşanma gibi maddelerle incelenmiştir. Osmanlı kadınının ailesi denildiğinde yalnızca şehirli kadın değil, saraydaki kadınla birlikte köylü Arnavut kadını da işlenerek çalışmaya kapsamlı bir muhteva kazandırmayı amaçladık. Çünkü Osmanlı kadını denildiğinde Türk, Rum, Ermeni, Müslüman, Yahudi ve benzer çok sayıda alt başlık sıralanabilir ve hepsi de Osmanlı kadınıdır. Dolayısıyla bu çalışma ile Osmanlı kadını derken akla gelen Türk-Müslüman kimliğini genişletmenin gerçekleştirileceği düşünülmektedir.

Sosyal hayatta kendini ev ziyaretleri, hamam alışkanlıkları, mesire gezileri ve balo, tiyatro gibi eğlencelerle kendine alan açan Osmanlı kadını için bu alanlar kadın seyyahlarca birer gözlem sahası oluşturur. Osmanlı kadınının etnik yelpazesıyla aynı alanda küme şeklinde gözlemleyen kadın seyyahlar için çokça çıkarımın sağlandığı görülür. Örneğin ev ziyaretleri ve hamam ritüelleri Avrupalı kadın seyyahlara göre Osmanlı kadınlarının birbirlerine ziynet ve elbiselerini göstermek için fırsat alanı olarak görülmekteydi. Diğer yandan balolara katılan Osmanlı kadınlarının tercih ettikleri kıyafetlerdeki Fransız modasına ait detaylar özgünlük tartışmalarına ve eleştirilerine sebep olmuştur.

Avrupalı kadın seyyahların eleştirilerine maruz kalan bir diğer husus da eğitim konusudur. Zira Osmanlı kadını için kapsamlı eğitim sistemi üst sınıf aileler için kısmı olarak sağlansa da genel halk için iyi seviyede olmadığı görülür. Uluslar ve dinler tasnifiyle ele alınan eğitim maddesiyle Osmanlı'nın içinde bulunduğu yenilikçi sürecin ihtiyaçlarına dair de izlenimler kazandırmaktadır.

Çalışmanın on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı kadınının etkileşim ve değişim süreçlerine hemcinsleri nazarıyla ışık tutmasının kadın çalışmaları, Osmanlı tarihi, tarih yazıcılığı, kültür tarihi gibi pek çok alanda kullanılarak amacına hizmet edeceği düşünülmektedir.



KAYNAKÇA

- Çınar, Tuba: “Gevşek Yuvadın Milli Aileye: Ziya Gökalp'e Göre Modernleşme Sürecinde Osmanlı Toplumunda Kadın ve Aile” **Tarih Yolunda Bir Ömür Prof. Dr. Hale Şıvgın'a Armağan,** Ankara: Gazi Kitabevi, 2020.
- Çadırcı, Musa: **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları.** Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991.
- Çakır, Serpil: **Osmanlı Kadın Hareketi.** İstanbul: Metis Yayınları, 2016.
- Çağrııcı, Mustafa: **“Seyahat” Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi:** Cilt 37. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009, s.7-10.
- Akgündüz, Ahmet: **Osmanlı Hukukunda ve Tatbikatında Vakıf Müessesesi.** Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.
- Akman, Filiz Barın: **Batılı Kadın Seyyahların Gözüyle Osmanlı Kadını.** İstanbul: Kopernik, 2017.
- Aliye, Fatma: **İslam Kadınları.** İstanbul: İnkılab Basım Yayım, 2009
- Altunbay, Müzeyyen: “16. ve 19. Yüzyıllar Arasındaki Yabancı Seyahatnamelerde Osmanlı Devleti'ndeki Kadın Algısı” **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,** 2015, c. 8, sy. 41., s. 53-63.

- Ansay, Sabri Şakir: **Hukuk Tarihinde İslam Hukuku.** Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1958.
- Armağan, A. Munis: **Batı Anadolu Tarihinde İlginç Olaylar.** İzmir: Uğur Ofset, 1984.
- Barkan, Ömer Lütfi ve Ekrem Ayverdi: **İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri: 953 (1546) Tarihli.** İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü Yayınları, 1970.
- Bolay, Haz. Süleyman Hayri: **Makaleler II / Ziya Gökalp, 1876-1924.** Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1982.
- Bulut, Nazlıgül: “19. Yüzyıl Seyahat Yazımında Oryantalist Etkiler: Lady Hornby'nin İstanbul Mektupları”, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İstanbul Araştırmaları Anabilim Dalı, 2016.
- Debus, Esther: **Sebilürreşad: Kemalizm Öncesi ve Sonrası Dönemdeki İslamcı Muhalefete Dair Karşılaştırmalı Bir Araştırma.** İstanbul: Libra Kitap, 2009.
- Egüz, Esra: «Üç İngiliz Kadın Seyyahın Gözüyle XIX. Yüzyılda Türk Kadını.» **İnönü Üniversitesi Sanat ve Tasarım Dergisi**, c. 2/ 2011, s. 754-767.
- Faroqhı, Suraiya: **Osmanlı Kültürü Ve Gündelik Yaşam.** İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014.
- Gökalp, Ziya: **Yeni Hayat.** İstanbul: Karbon Kitaplar, 2018.
- Garnett, Lucy M.J: **Türkiye'nin Kadınları ve Folklorik Özellikleri.** İstanbul: Oğlak Yayıncılık, 2009.
- Hanım, Fatma Aliye: **Abdullah Cevdet Ve Zamanı.** İstanbul: Pınar Yayınları, 2018.

- İlyas, Didem ve Mehmet Uysal: “İngiliz Kadın Seyyahlar Harvet ve Garnett'ın Gözüyle Osmanlı Kadını”(Çevrimiçi),
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/avrasyad/issue/16845/175236>,
25.12.2020.
- İnalcık, Halil ve Mehmet Seyitdanlıoğlu: **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.
- Kırpık, Cevdet: “1830 Numaralı Trabzon Şeriyeye Siciline Göre Kentin Sosyal ve Ekonomik Hayatı (1643-1644)” Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Tarih Programı, 1998, sy. 34-50.
- Memiş, Nevin: “19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Ekonomik Yapı ve Dış Ticaret” Yüksek Lisans Tezi. 2020. Ulusal Tez Merkezi. (Çevrimiçi)
<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=o9eofTvdFN3hzDKFJKHIpQ&no=e_xAiR7wpYxGIOIjVbkeLQ, 27.12.2020.
- Nadhim, Marwan: Osmanlı'da Kültürel Bir Mozaik: Giyim Kuşam, 2020,(Çevrimiçi)
<https://populerakim.com/kultur-sanat/osmanlida-kulturel-bir-mozaik-giyim-kusam/>, . 30.12.2020.
- Ortaylı, İlber: **Osmanlı Toplumunda Aile**. İstanbul: Kronik Kitap, 2020.
- Paşa, Ahmet Cevdet: **19. Yüzyılda Osmanlı Devlet Yönetimi**. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2019.
- Paşa, Cevdet: **Tezâkir**. Düz. Yay. Cavid Baysun. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1953.
- Pardoe, Julia: **Sultanlar Şehri İstanbul**. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.

- Said, Edward W.: **Şarkiyatçılık**. İstanbul: Metis Yayınları, 2003.
- Taşkıran, Tezer: **Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Kadın Hakları**. Ankara: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Yayınları, 1973
- Thevenot, Jean: **Thevenot Seyahatnamesi**. Dü. Stefanos Yerasimos. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014.
- Toprak, Zafer: **Türkiye'de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm (1908-1935)**. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016.
- Turan, Namık Sinan: “Modernleşmeyi Semboller Üzerinden Okumak: Son Dönem Osmanlı Kadın Kıyafetinde Değişim ve Toplumsal Tartışmalar” **Kadın Araştırmaları Dergisi**, 2013/1 sayı: 12, s. 110-121.
- Turan, Namık Sinan: “Osmanlı Devleti'nde Aile Birliğinin Oluşumu” **MHB**, 19 20, 1999 2000, s. 930-942.

EKLER

EK 1

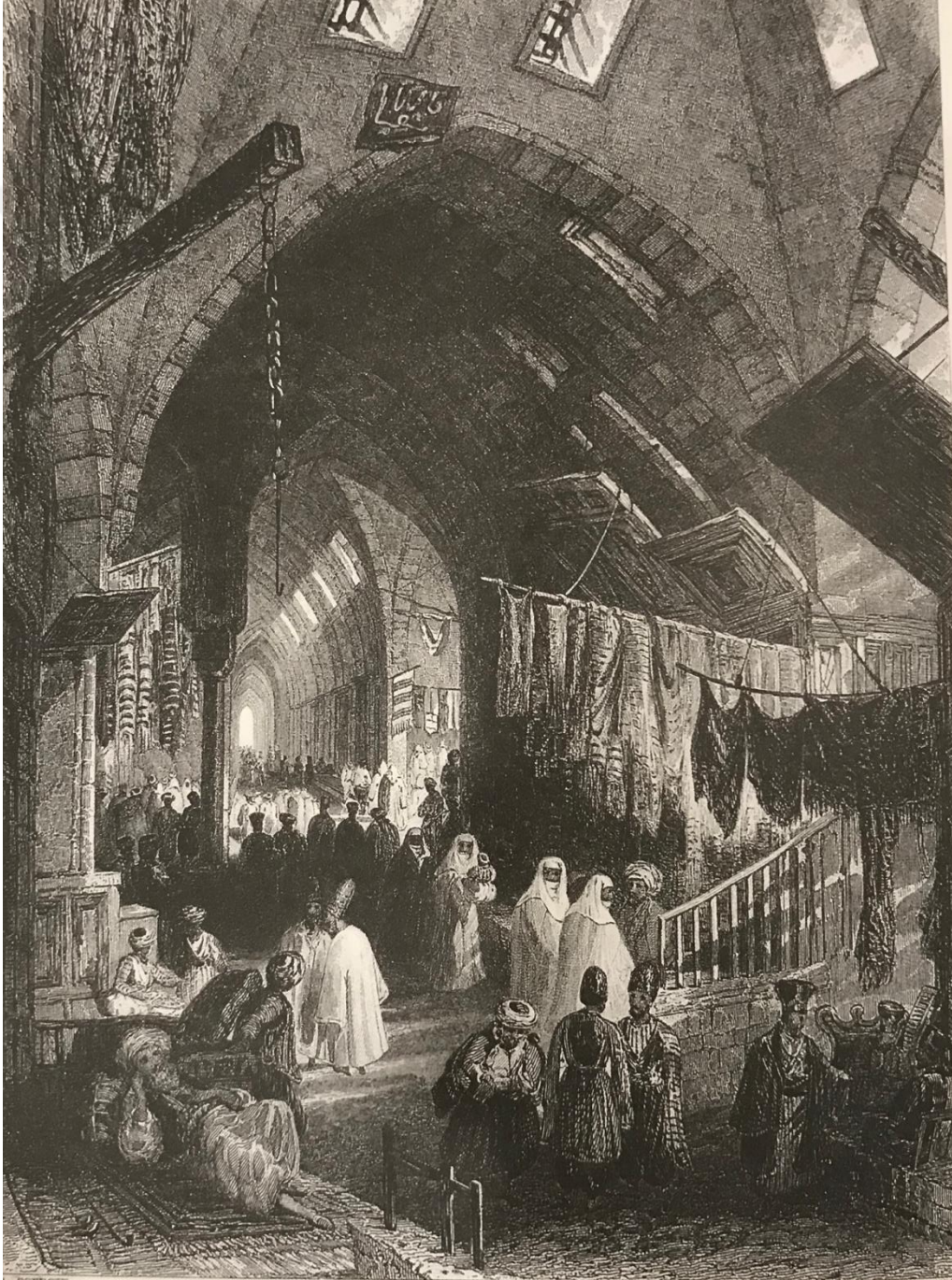
Bir hamamda camekan



Kaynak: William Henry Bartlett, *The Beauties of the Bosphorus*, 1837; Pardoe, a.g.e., s. 101.

EK 2

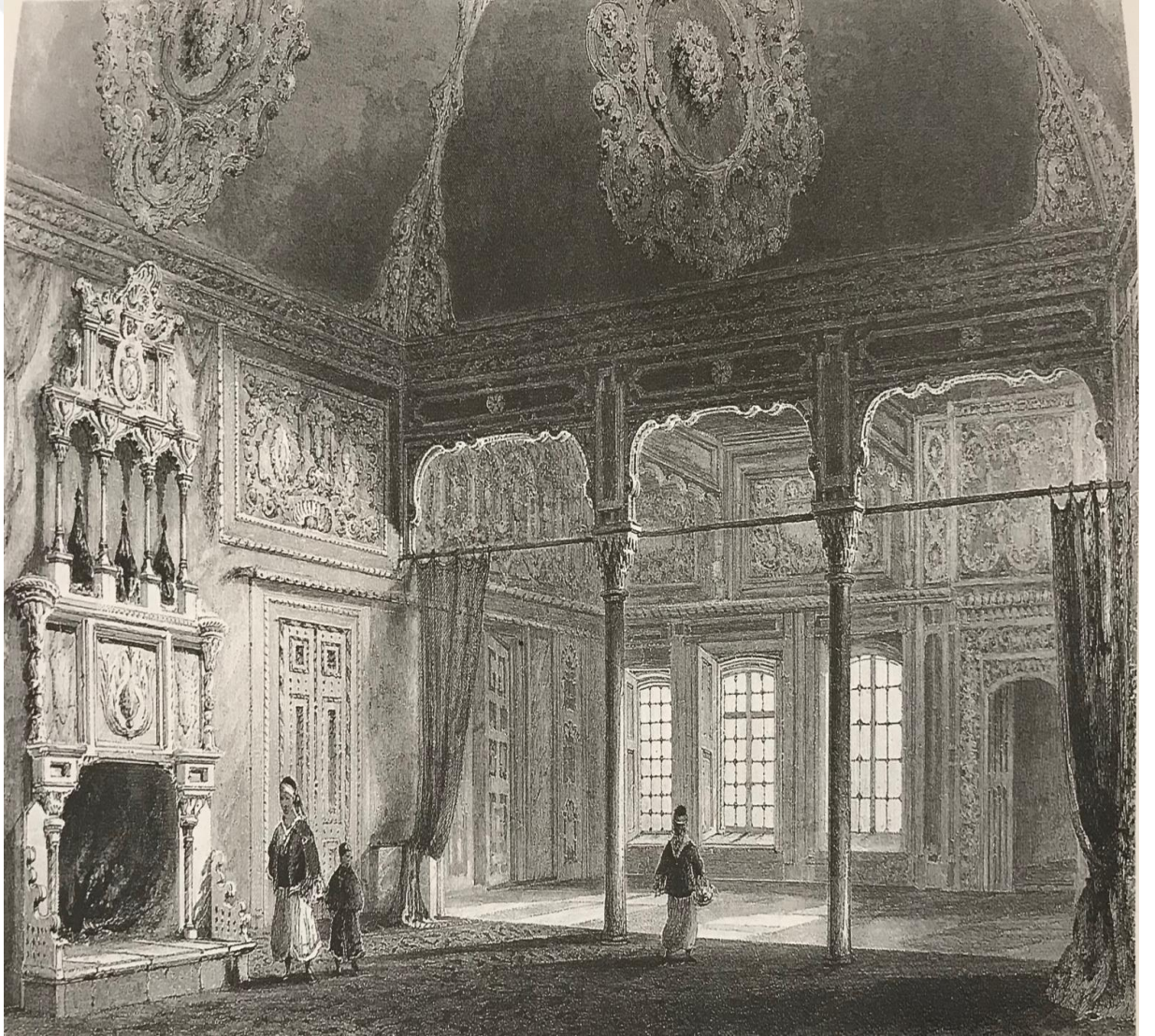
Kapalı Çarşı'dan bir manzara



Kaynak: William Henry Bartlett, The Beauties of the Bosphorus, 1837; Pardoe, s.32.

EK 3

Fener'de bir konak



Kaynak: William Henry Bartlett, *The Beauties of the Bosphorus*, 1837; Pardoe, s.59.

EK 4

Kağıthane'de müzisyenler



Kaynak: William Henry Bartlett, *The Beauties of the Bosphorus*, 1837; Pardoe, s.225.

EK 5

Bab-ı Hümayun, Ayasofya ve III. Ahmet Çeşmesi



Kaynak: William Henry Bartlett, *The Beauties of the Bosphorus*, 1837; Pardoe, s.263.

EK 6

Muslin kıyafetler içerisinde Mary Antoinette



Kaynak: Akman, a.g.e., s. 127.

EK 7

17. yüzyılda Müslüman kadınların ev ve dış hallerine bir örnek



Kaynak: Cornelius de Bruyn (1678-1683), *Voyage au levant dans les Principaux Endroits de l'Asie Mineure*, Corneille le Brun, Paris, 14; Gülgün Üçel Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 141.

EK 8

17. yüzyıl bir Türk kadın ve çocukları



Kaynak: Nicolas de Nicolay (1551), *Les Navigations et Peregrinations Orientales*, Lyon, 1568, p .66, Anvers 1576; *Delle Navigazioni et Peregrinationi Orientali* Venetia, 1580; Aybet, s. 127.

EK 9

18. yüzyıl Avrupalı ressamların kaleminden Osmanlı kadını



Kaynak: Ressamı belirsiz, 18. yüzyılın ilk yarısı, Kahve Keyfi, Avrupalı Ressamların Gözünden Osmanlı Kadın Giyimi , <https://www.peramuzesi.org.tr/blog/ressamlarin-gozunden-osmanli'da-kadin-giyimi/1511>

EK 10

19. yüzyılda İstanbullu kadının ev hali



Kaynak: Nadjim, Narwan, 2017, Osmanlı'da Kültürel Bir Mozaik: Giyim Kuşam,
<https://populerakim.com/kultur-sanat/osmanlida-kulturel-bir-mozaik-giyim-kusam/>

EK 11

1880 yılında çekilmiş Osmanlı'da bir elit kadın



Kaynak: Nadhim Narwan, 2017, Osmanlı'da Kültürel Bir Mozaik: Giyim Kuşam,
<https://populerakim.com/kultur-sanat/osmanlida-kulturel-bir-mozaik-giyim-kusam>

EK 12

Galata'da bir Rum kızı



Kaynak: Ph. Du Fresne Canaye, 1573, s. 115; Gülgün Üçel Aybet, Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları, İletişim Yay., 2010, İstanbul, s. 194.

EK 13

Sol baştan; Burdurlu bir Hristiyan Rum kadın, Konyalı varlıklı bir adam ve Burdurlu bir Müslüman kadın



Kaynak: Nadhim, M. (2020, Aralık). *Osmanlı'da Kültürel Bir Mozaik: Giyim Kuşam*.
<https://populerakim.com/kultur-sanat/osmanlida-kulturel-bir-mozaik-giyim-kusam/>

EK 14

Çerkez bir baba ve kızları, 1864



Kaynak: adhim, M. (2020, Aralık). *Osmanlı'da Kültürel Bir Mozaik: Giyim Kuşam*. Popüler Akım: <https://populerakim.com/kultur-sanat/osmanlida-kulturel-bir-mozaik-giyim-kusam//>

EK 15

19. yüzyıl Arnavut bir baba ve çocukları



Kaynak: Nadhim, M. (2020, Aralık). *Osmanlı'da Kültürel Bir Mozaik: Giyim Kuşam*. Popüler Akım:

<https://populerakim.com/kultur-sanat/osmanlida-kulturel-bir-mozaik-giyim-kusam/>

EK 16

**Soldaki Müslüman, bekar, kasaba kızı; sağdaki geleneksel kıyafetiyle
Ortodoks evli kasaba kadını**

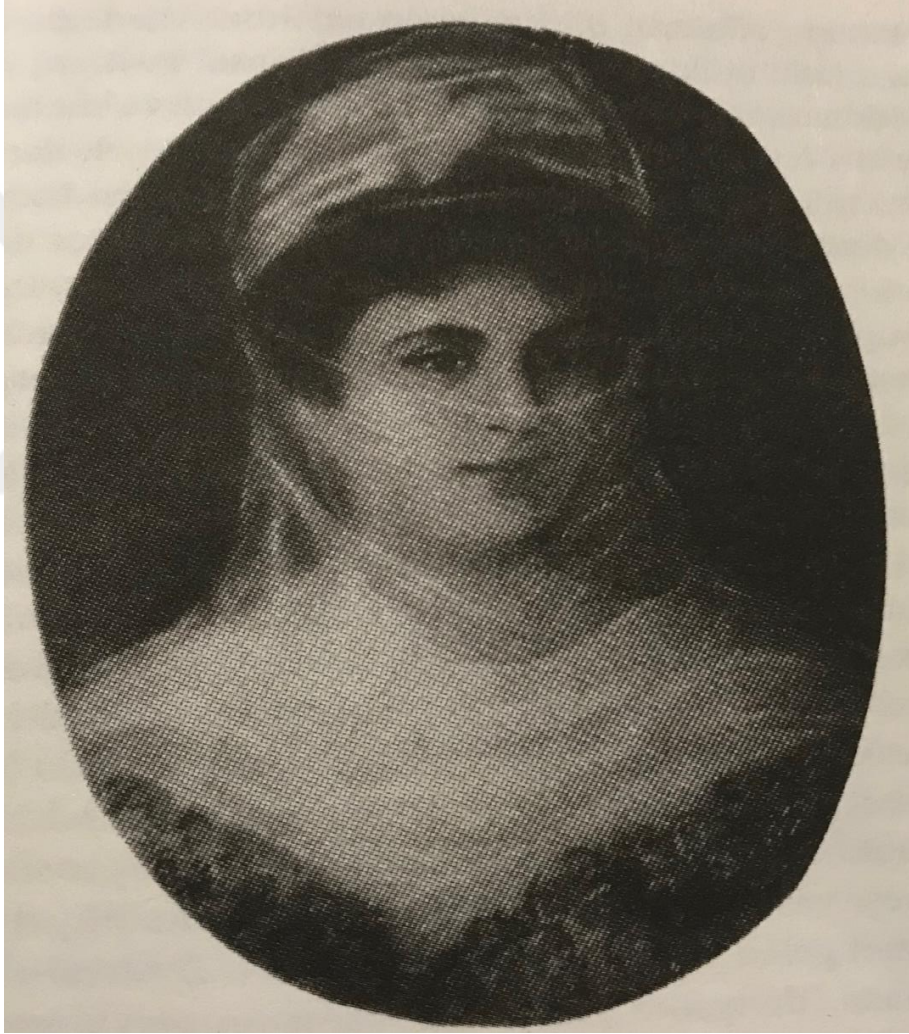


Kaynak: Nadhim, M. (2020, Aralık). *Osmanlı'da Kültürel Bir Mozaik: Giyim Kuşam*. Popüler Akım:
<https://populerakim.com/kultur-sanat/osmanlida-kulturel-bir-mozaik-giyim-kusam/>

EK 17

Şair Nigâr Hanım

(1862-1918)



Kaynak: Çakır, s. 67.

EK 18

Fatma Aliye

(1862-1936)



Kaynak: akır, s.70.

EK 19

Emine Semiye
(1866-1944)



Kaynak: akır, s.83

Kadınlar Dünyası Dergisi Kapak Fotoğrafi No 137



EK 21

1898’de İngiltere’de oy hakkını elde etmek için kurulan Kadınların Ulusal

Sosyal ve Siyasal Birliği’nin 1910’daki gösterisinden



Kaynak: akır, s. 42.